

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव

११

५५

सं. क्र.

आमचे पुण्यक्षेत्र

(काशी)

(शु. प्रवास)

आमर्चे पुण्यक्षेत्र (काशी).

हैं पुस्तक,

विश्वनाथ बापूजी धोपेश्वरकर

- यांनीं केलें

तें

मुंबई येथें,

‘इंदुप्रकाश’ छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

शके १८२२; सन १९००.

किंमत १ रुपया.

---

---

[ हें पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदून कर्त्यानें  
सर्व हक आपल्याकडे राखिले आहेत. ]

---

---

अर्पणपत्रिका.

हिज् एकसेलेन्सी

संभाजीराव बाबूराव आंग्रे

वजारत, माव, सवाई, सरखेल, फस्टक्लास  
सरदार, ग्वाल्हेर.

यांस

सांच्या ठायीं असलेल्या अनेक गुणांचें  
अभिनंदन करण्याकरितां हा ग्रंथ  
कर्त्यानें सांच्या परवानगीनें  
अत्यंत आदरपूर्वक  
अर्पण केला आहे.





## प्रस्तावना.

१. हें लहानसें पुस्तक लिहून आज सुमारे ८ वर्षे झालीं, परंतु कांहीं अडचणीमुळे आजपर्यंत प्रसिद्ध करितां आले नाहीं. आजपर्यंत महाराष्ट्र भाषेत काशीक्षेत्रवर्णन-युक्त मूळ दोन तीन लहान पुस्तके प्रसिद्ध झालीं आहेत, पण त्यांत यात्रावर्णन पुष्कळसें असून ऐतिहासिक माहिती फारच थोडी आहे, किंबहुना नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. हें पुस्तक निराळ्या धर्तीवर लिहिलें आहे, हें पुस्तकाव लोकन केल्यांन विद्वज्जनांचे लक्षांत येईल. ज्याप्रमाणें प्राचीनकालीं रोम, अथेन्स वगैरे नामांकित शहरे इतिहासांत गाजलीं; इतकेंच नव्हे, परंतु कांहीं कालपर्यंत त्यांचा राजकीयदृष्ट्या अन्य राष्ट्रांवर पगडा होता, त्याचप्रमाणें राजकीयदृष्ट्या जरी नाहीं तरी धर्मदृष्ट्या काशीक्षेत्र हें पुरातन कालापासून आर्यधर्माचा एक मजबूत किल्ला आहे; व हा किल्ला आजतागाईत सर करण्याकरितां अन्य धर्मानुयायांनीं अनेक वेळां खटपट केली—भगीरथ यत्न केले, पण या किल्ल्याला किंचित देखील धक्का पोहोचला नाहीं! तात्पर्य हें क्षेत्र पुरातन कालापासून इतिहासप्रसिद्ध आहे.

ज्या क्षेत्रांत शंकराचार्यासारखे धर्मस्थापक, बुद्धासारखे ज्ञाते, तुलसीदासासारखे कवि, जगन्नाथरायासारखे पंडित होऊन गेले—ज्या क्षेत्राच्या प्रत्येक स्थलाची,—प्रत्येक तीर्थाची,—प्रत्येक कूपाची कांहींना कांहीं तरी आख्यायिका आहेच, व ज्यांवर बहुजनसमाजाची भक्तिपूर्वक श्रद्धा आहे,—जे क्षेत्र अवलोकन करण्यास्तव दूर देशांतून प्रतिवर्षी शेंकडों लोक येतात, व अनेक श्रद्धालु लोक संसारत्याग करून केवळ 'काशीवास' घडेल या हेतूने वृद्धावस्थेत काशीत येऊन राहतात—अशा ह्या क्षेत्राचे ऐतिहासिक स्थलवर्णन—( मग ते अल्प कां होईना ) महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ जनांपुढे ठेविले असतां 'अंशांत अंश' ह्यणीप्रमाणे मातृभाषेची अल्पसेवा केल्यासारखे होईल व मराठी भाषेच्या ग्रंथमालेत 'फुलांत पाकळी' या न्यायाने थोडीशी तरी भर पडेल या उद्देशाने प्रवास वर्णनादि ग्रंथांत मी हे एक पुष्प गोविले आहे. हा उद्देश कितपत् सफल झाला आहे हे निर्णय करण्याचे काम मी वाचकांवरच सोपवितों.

२. या पुस्तकांतली माहिती इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे घेतली आहे हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. तथापि त्यांतल्यात्यांत शेरिंगकृत Sacred city of the Hindus या पुस्तकांतून मला पुष्कळ माहिती मिळाली. हे पुस्तक प्रसिद्ध होऊन आज जरी ३०-४० वर्षे झाली आहेत व इतक्या अवधीत काशीत अनेक उलाढाली झाल्या आहेत,—पुष्कळ स्थित्यंतर झाले आहे, तरी ते वाचले असतां आजकालच्या स्थितीलाच उद्देशून लिहिले आहे कीं काय

असा भास होतो. शिवाय या पुस्तकांत या क्षेत्राची फार काळजीपूर्वक माहिती दिलेली आहे, व तिचा मी प्रसंगोपात् पुष्कळ स्थलीं उपयोग केला आहे; ह्मणून मी या ग्रंथकाराचा फार उपकारी आहे. तसेंच मराठी भाषेत झालेल्या पुस्तकांपैकी जीं माझे पाहण्यांत आलीं त्यांतूनही थोडीशी माहिती घेतली आहे; विशेषकरून थोड्या वर्षांपूर्वी 'केसरी' पत्रांत "उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास" या सदराखाली आलेल्या मजकुराचा उपयोग मी दुसऱ्या भागांत आणि भाग १३ यांत बराच केला आहे. तसेंच हंटरकृत गॅझेट्‌ीअर व अनेक इंग्रजी बुके, ज्यांचा स्थलप्रसंगी मी उल्लेख केलाच आहे, या सर्वांचा मी आभारी आहे. याशिवाय जीं माहिती दिली आहे ती अगदी स्वतःच्या अनुभवावरून होय. कर्मधर्मसंयोगानें माझे वास्तव्य जवळ जवळ तीन वर्षे काशींत झालें. इतक्या अवधींत अनेक गोष्टी माझे अवलोकनांत आल्या; लोकस्थिति पूर्णपणें लक्षांत आली; अनेक स्थलाविषयी अनेक गोष्टी ऐकल्या. त्या सर्वच पुस्तकांत देतां आल्या नाहींत. परंतु ज्या देण्यासारख्या वाटल्या त्या क्वचित्प्रसंगीं स्वानुभवावरून दिल्या आहेत. तसें करतांना कोणत्याही विशिष्ट पंथाचें अनुकरण न करितां क्षेत्राची वस्तुस्थिति काय आहे हें होतांहोईल तितकें कोणत्याही व्यक्तीस अथवा वर्गास उद्देशून न लिहितां प्रसंगोपात् योग्य व वाजवी टीका करून वाचकांपुढें ठेविली आहे. पण जाणूनबुजून बहुजनांचीं मनें दुखविण्याच्या इराद्यानें नव्हे; तर त्यांत सुधारणा होणें इष्ट आहे एवढाच उद्देश आहे. पुस्तकांतिल सर्वच पौरा-

णीक गोष्टांवर माझी श्रद्धा आहे व ह्मणून मी त्या येथे दिल्या आहेत अशांतलाही प्रकार नाही. तर अमत्र्या स्थलाविपर्यी लोकमत काय आहे हे महाराष्ट्र लोकांपुढे ठेवण्याचा या पुस्तकांत यत्न केला आहे.

३. सुमारे तीन वर्षांपूर्वी मी पुण्यांत असतांना या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत कै० रा. सा. नारायण बाळकृष्ण गोडवोले, बी. ए. व अच्युत सीताराम साठे, एम्. ए; बी. एल. ( त्यावेळीं एम्. ए. ) या दोघां विद्वज्जनांस दाखविली होती. त्यांनीं मला अनुकूल असेंच मत दिल्यावरून पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची इच्छा प्रबल झाली. पैकीं रा. सा. ना. बा. गोडवोले हे थोड्या दिवसांपूर्वी परलोकवासी झाले ह्मणून या स्थलीं त्यांचें दुःख प्रदर्शित केल्यावांचून माझ्याच्यानें राहवत नाही. त्यांनीं मला ज्या अनेक उपयुक्त सूचना केल्या त्याप्रमाणें फेरफार करून मीं हे पुस्तक लिहिलें आहे.

४. या पुस्तकांतलीं दोन प्रकरणें ह्मणजे भाग पहिला आणि भाग १४ वा हे मुंबईतील सुप्रसिद्ध ' इंदुप्रकाश ' पत्रांत इ. स. १८९२ चे मार्च व एप्रिल महिन्यांत प्रसिद्ध केले होते. त्यांत थोडासा फेरफार करून ते जसेच्या तसे या पुस्तकांत दिले आहेत. तसेंच ' भारतधर्ममहामंडल ' सभेची हकीकत त्याच सुमारास मीं प्रसिद्ध केली होती; परंतु ती हकीकत येथे देणें अनावश्यक वाटल्यावरून तो भाग या पुस्तकांतून मीं मुळींच गाळून टाकला आहे.

५. नौकरीसंबंधीं माझे राहणें आजकाल येथें अस-



ल्यामुळे व पुस्तक छापण्याचे काम मुंबईत झाल्यामुळे या पुस्तकांत कांहीं स्थळीं अशुद्धे राहिलीं आहेत; त्यास इलाज नाही. सबब वाचकांस इतकीच विनंति आहे कीं, शेवटीं दिलेल्या शुद्धिपत्रावरून पुस्तक शुद्ध करून नंतर वाचावे.

६. या प्रसंगीं इतकें सांगणें मात्र अवश्य वाटतें कीं, हें पुस्तक छापविण्याच्या कामीं येथील माझ्या मित्रमंडळींनीं मला अनेक प्रकारें सहाय्य केलें, व येथील सन्माननीय गृहस्थ रा. रा. भिकाजी कृष्ण रानडे यांनीं एक दोन ठिकाणीं उपयुक्त सूचना केल्या, व रा. रा. मंगेशराव लाड यांनीं पुस्तक छापविण्याविषयीं मला मनोभावानें प्रोत्साहन दिलें; आणि तसेंच हें पुस्तक तपासण्याचे कामीं माझे मित्र रा. रा. बळवंत नारायण कुळकर्णी व रा. रा. गणेश श्रीधर साठे यांनीं बरीच मेहेनत घेतली, ह्मणून या सर्वांचा मी आभारी आहे.

७. ही प्रस्तावना संपविण्याचे पूर्वी ज्या सद्गृहस्थांस हें पुस्तक अर्पण केलें आहे, त्यांनीं या पुस्तकास चांगला उदार आश्रय दिला व ह्मणूनच हें पुस्तक बाहेर पडलें आहे; याबद्दल मी त्यांचे जितके उपकार मानावेत, तितके थोडेच आहेत.

८. सरतेशेवटीं हें पुस्तक छापविण्याचे कामीं इंदुप्रकाश प्रेसचे मॅनेजर यांनीं बरीच मेहनत घेऊन झटून काम

केलें व बडोद्यांतील चित्रकार, रा. रा. गणेश नारायण  
डांगे यांनी वेळेवर चांगलीं चित्रें तयार केलीं, ह्मणून  
या दोघां गृहस्थांचे आभार मानून ही लांबलचक प्रस्ता-  
वना पुरी करितों.

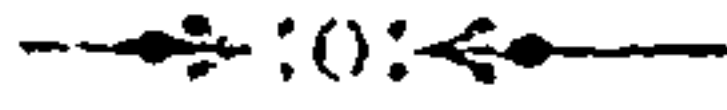
मु. झांशी,  
ता. १ फेब्रुवारी सन १९०० }

ग्रंथकर्ता.



ह्या पुस्तकावर कांहीं विद्वान् लोकांचे

## अभिप्राय.



रा. रा. वि. वा. धोपेश्वरकर यांस:-

सा. न. वि. वि. तुह्मी केलेल्या 'आमचें पुण्यक्षेत्र (काशी)' नांवाच्या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत मी साग्र वाचिली. \* \* \* \* \* एकंदरीत हा ग्रंथ इफडिल लोकांच्या नव्हे तर सर्व लोकांच्या आश्रयास पात्र झाला आहे. पुस्तकांत माहिती संस्कृत ग्रंथांतून व इंग्रजी इथांतून दिलेली बरीच पाहण्यांत आली. शिवाय पुस्तकांतील दिचार हल्लींच्या काळाला अनुरूप असेच आहेत. पुस्तकाची भाषा बरीच जोरदार आहे. एतेप्रमाणें माझे झालेले मत मी तुझांस मोठ्या संतोषाने कळवित आहे. लोभ असावा हे विनंति.

पुणें, पेठ  
सदाशिव ता.  
२५-६-९६.

ना. वा. गोडबोले बी. ए.

पुणें ट्रेनिंग कॉलेजांतील व्हाइस प्रिन्सिपाल.

सा. न. वि. वि. आपण कृपय करून आपल्या पुस्तकाची हस्त लिखित प्रत अभिप्रायाकरितां पाठविली ती पावली. पुस्तकाचे कांहीं भाग मी वाचून पाहिले; त्यावरून हे पुस्तक चांगलेच साधले आहे व महाराष्ट्र सरस्वती मंदिरांत चांगल्या ठिकाणी शोभेल असे मला वाटते. काशीक्षेत्र हें सर्वत्र प्रसिद्ध असून रोमप्रमाणेंच याची अविनाशित्वावहल ख्याती आहे. इंग्रजी बंगाली व इतर बऱ्याच भाषांत ह्याची वर्णनपर पुस्तके प्रसिद्ध झाली असून भावि हजनांना ह्या शहराच्या चऱ्यांतर्गत स्वरूपाची साक्ष पटवीत आहेत. असे

असून नाणावलेल्या महाराष्ट्र भाषेत या संबधानें चांगलें पुस्तक नसावें हा आमच्या वाङ्मयावर मोठाच हाग होता व तो आपण बहुतेक अशीं नाहींसा केला हें आपणास कळविण्यास मला फारच आनंद वाटतो. आपल्या हातून अशींच आणखी इतर पुस्तकें बाहेर पडून देशभाषेची सेवा घरो असें मी इच्छितों.

पुणें-ता. } अच्युत सीताराम साठे, एम्. ए.  
१-९-१८९६ } प्रो. महाराष्ट्र कॉलेज-पुणें.

सा. न. वि. वि. 'आमचें पुण्यक्षेत्र (काशी)' ह्या पुस्तकाचा वराच भाग मी वाचून पाहिला. हें पुस्तक ठिकठिकाणच्या माहितीने व वर्णनाने भरलेलें असून त्यांत ग्रंथकारानें आपले सामाजिक व नैतिक विचार मोठ्या चातुर्याने गोंविले आहेत; त्यामुळे हें पुस्तक यात्रेकरूंंस तर उपयोगी आहेच; परंतु सामान्य वाचकांसही मनोरंजन होण्यासारखें आहे. अशा प्रकारच्या पुस्तकांची मराठी भाषेत उणीव आहे व ती भरून काढण्याचा रा. रा. विश्वनाथ बापु यांचा हा प्रथम प्रयत्न आहे. ह्यांस उत्तेजन मिळाल्यास ह्या-हूनही अधिक उपयुक्त व मनोरंजक ग्रंथ हे गृहस्थ लिहितील अशी माझी खात्री आहे.

लष्कर-ता. } सदाशिव गोपाळ परचुरे, बी. ए.  
१४-२-१९०० } सुपरीटेंडंट सरदार स्कूल, लष्कर.

## विषयानुक्रम.

उपोद्धात. ... ..	पृष्ठे. १-६
------------------	----------------

### भाग १ ला.

#### काशीक्षेत्राचें प्राचीनत्वः—

काशीक्षेत्र आर्यधर्माचें आदिपीठ आहे—इतिहासाचा अभाव—पुराणें गेल्या दोन हजार वर्षांतलीं आहेत—काशी-खंड पुराण—कालाविषयी अज्ञान—बुद्धाचें चरित्र—बौद्ध मताचा प्रसार अशोक राजाचे कारकिर्दीत झाला—दुएनसँगचें काशीक्षेत्रवर्णन—आर्यांचें मूळस्थान—हिंदु-स्थानांत प्रवेश व गंगातीरीं वसाहत—पूर्व कालीं हें क्षेत्र सुधारणेच्या शिखरास पोहोचलें होतें. ... १—१४

### भाग २ रा.

#### क्षेत्राची रचनाः—

क्षेत्राची सीमा पंचक्रोशी होय—नौकेंतून अवलोकन केलें असता क्षेत्राचा देखावा—लॉर्ड मेकालेकृत वर्णन—गंगोदकाचा गुण—डफरिन् त्रिज्-क्षेत्राचे विभाग—बुटी ऊर्फ भांगेची चाल—लोकवस्ती—नेपाळी लोक—त्यांचे पोशाख वगैरे. ... १५—२९

## भाग ३ रा.

पृष्ठे

## शिवालयांची शोचनीय स्थिति:—

पौराणिक मताना उत्कर्ष—मूर्तिपूजेसंबंधी रिकामा वाद—  
मुख्य देवता—शिवालयाची रेलचेळ—मंदिरांची संख्या—  
काशीतले पंडे—यात्रेकडून त्रास—घाटे अथवा गंगापुत्र. २९—३९

## भाग ४ था.

## काशीतील प्रसिद्ध देवालये:—

विश्वेश्वर—विश्वेश्वराचा दरवार—मंदिर. अर्वाचान असून  
प्राचीन स्थानी मशीद आहे—मशिदीचे वर्णन—ज्ञान-  
दापि—तत्संबंधी कथा—वायजाबाईचे दालन—नेपाळच्या  
राजाने विश्वेश्वरास अर्पण केलेला नदी—शनैश्वर—शुक्र-  
श्वर—धुंडिराज—साक्षीविनायक—काशीकूर्वतकृप.... ४०—४९

## भाग ५ वा.

## प्रसिद्ध देवालये ( घाट वर्णन ):—

मगिन गिहा तीर्थ व कथा—वक्रपुष्करणी तीर्थ—हरिश्चंद्राची  
मठी—स्य विषयी पौराणिक कथा—काशीतील संन्यासी—  
अमेटीच्या राजाचे मंदिर—वायजाबाईचा घाट.... ४९—५६

भाग ६ वा.

पृष्ठे.

प्रसिद्ध देवालये ( पुढें चालू ) :—

दशाश्वमेधघाट व त्याची कथा—दिवोदास राजाची कथा—  
चौसष्टीदेवी व त्यांविषयी कथा—सोमेश्वर—मानमंदिर-  
घाट—वेध शालेचें वर्णन—दिवोदासेश्वर. ... .. ५७—६६

भाग ७ वा.

प्रसिद्ध देवालये ( पुढें चालू ) :—

पंचगंगाघाट—बिंदु माधव-औरंगजेवचे मनारे—त्याचें  
वर्णन—चायकांचा विठोबा—छाळभैरव देऊळ—दंड  
पाणी—वृद्धकाल-दक्ष राजाची गोष्ट—रत्नेश्वर—गोपाळ  
मंदिर. ... .. ६६—७१

भाग ८ वा.

प्रसिद्ध देवालये ( समाप्त ) :—

त्रिलोचन घाट—पौराणिक कथा—यमचातनेचा देखावा—  
कामेश्वर—बडा गणेश—पिशाचसोचन तीर्थ व कथा—  
ज्वर हारेश्वर—सिद्धेश्वर. ... .. ७८—८३

भाग ९ वा.

महाराष्ट्रवस्ती :—

प्रामाण्य प्रकार—काशीकरांची स्थिति—काशी हें हिंदुस्थानचें  
ऑक्सफर्ड—अध्ययनाची पद्धति—काशीतील विधवा—  
त्यांवर आक्षेप—काशीकरांचा स्वभाव—निहयोगी लोक—  
अन्नसत्रें—त्यांचा दुरुपयोग—अन्नसत्रचालकांस सूचना. ८४—९८

## भाग १० वा.

पृष्ठे.

## इतर देवालयेः—

केदारेश्वर व त्याविषयी कथा—तिलभांडेश्वर—बंगाली  
लोक—त्यांच्या चाली—संमति कायद्याला हेच लोक  
कारणीभूत झाले—दुर्गेचे देवालय—दुर्गेची पौराणिक  
कथा—राममंदिर—तत्संबंधी झालेल्या दंग्याचा वृत्तांत—  
लोलार्क कूप. ... .. ९९-११४

## भाग ११ वा.

## वरुणासंगमः—

आदिकेशवाचे स्थान—या स्थानाचे महात्म्य—लाट भैरव—  
यासंबंधी हिंदुमुसलमानांत झालेला दंगा... .. ११५-१२०

## भाग १२ वा.

## पंचक्रोशीयात्रावर्णनः—

पंचक्रोशी रस्त्याचा इतिहास—गविन्ससाहेबांविषयी स्म-  
रणिय गोष्ट—नंगे वैरागी—परमहंस तैलंगस्वामी—पंच-  
क्रोशी यात्रावर्णन. ... .. १२१-१२८

## भाग १३ वा.

## रामनगर ऊर्फ व्यासकाशीः—

राजघराण्याचा वृत्तांत—वेतसिगाच्या दंग्याची हकी-  
कत—राजवाज्याचे वर्णन—दुर्गेचे देवालय—व्यासकाशी—  
व्यासेश्वर—त्याविषयी कथा. ... .. १२९-१४०



भाग १४ वा.

पृष्ठे.

काशीतील मेळे. ... .. १४१-१५६

भाग १५ वा.

सारनाथवर्णनः—

प्राचीन शिल्प कलेचें ज्ञान करून घेण्यास काशीक्षेत्र  
योग्य स्थल आहे—बौद्ध लोकांची सारनाथाविषयी पूज्य  
बुद्धि—हुएनसँगकृत वर्णन—मे. ज. कनिंगहॅमचे शोध. १५७-१६५

भाग १६ वा.

काशीतील शिक्षणसंस्थाः—

क्विन्स कॉलेज—संस्कृत व इंग्लिश डिपार्टमेंट—शिलास्तं-  
भाची माहिती—विद्वान् अध्यापक—सेंट्रल हिंदू कॉलेज—  
या संस्थेचा उद्देश—सर्मायकल लायब्ररी—उपयुक्त  
समाज. ... .. १६६-१७३

भाग १७ वा.

काशीयात्रेविषयी चार शब्द. ... .. १७४-१८८

भाग १८ वा.

उपसंहार. ... .. १८९-१९२

परिशिष्ट-अ. ... .. १९३

# चित्रानुक्रम.

—००२२००—

	पृष्ठ.
१ विश्वेश्वरावरील सोनेरी घुमट. (मुखपृष्ठ)	
२ श्री. स. संभाजीराव आग्ने.	
३ अर्धचंद्राकृति देखावा. ....	९०
४ मणिकर्णिका घाट. ....	९४
५ अमेठीच्या राजाचे शिवालय. ....	९६
६ औरंगजेबाचे मनारे ....	९९
७ श्री. परमहंस तैलंग स्वामी. ....	१२४
८ सारनाथ—बुरुज. ....	१६३



## उपोद्घात.

प्राचीनकालीं या भरतखंडांत अनेक लहान मोठीं राज्ये होतीं, पैकीं कांहीं स्वतंत्र व कांहीं मोठ्या राजाच्या अंकीत असत, ही गोष्ट पुराण परीक्षणावरून चांगली व्यक्त होते. पुराणांतरी हस्तिनापूर, कनोज, अयोध्या, मथुरा व वाराणसी हीं राज्ये प्रसिद्ध आहेत. या राज्यांत नेहमीं कलह व लढाया होत असत हे देखील महाभारत अथवा रामायण यांवरून चांगले सिद्ध होते. काशी (वाराणसी) राज्याविषयीं बहुतेक पुराणांत थोडा-बहुत उल्लेख आढळतो. वामन पुराणाचे तिसरे अध्यायांत काशी क्षेत्राचे पुढील थोडे वर्णन आहे.

### हरिरुवाच

महेश्वर शृणुष्वेमां मम वाचं कलस्वनाम् ।  
ब्रह्महत्याक्षयकरीं शुभदां पुण्यवर्धिनीम् ॥  
योऽसौ ब्रह्माण्डके पुण्ये मदंशप्रभवोऽव्ययः ।  
प्रयागे वसति नित्यं योगशायीति विश्रुतः ॥  
चरणादक्षिणात्तस्य विनिर्गता सरिद्धरा ।  
विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥  
सव्यादन्या द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता ।  
ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः ॥  
तयोर्मध्ये तु यो देशः स क्षेत्रं योगशायिनः ।  
त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥  
न तादृशं हि गगने न भूस्यां न रसातले ॥

तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।

यस्यां हि भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥

येणेंप्रमाणें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें रामायणांत देखील उत्तरकांडांत रामचंद्राचा व काशीपति प्रतर्दन राजाचा खाली लिहिल्याप्रमाणें संवाद आहे.—

तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ॥

प्रतर्दनं काशीपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ॥

उद्योगश्च त्वया राजन् भतेन कुतः सह ॥ १६ ॥

तद्भवानद्य काशेयपुरीं वाराणसीं व्रज ॥

रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्राकारां सुतोरणाम् ॥ १७ ॥

एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् ॥

पर्यष्वजत धर्मात्मा निरंतरमुगोगतम् ॥ १८ ॥

विसर्जयामास तदा कौसल्याप्रीतिवर्धनः ॥

राघवेण कृतानुज्ञः काशेयोह्यकुतोभयम् ॥ १९ ॥

वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥

(सर्ग ३८.)

वरील उताऱ्यावरून एक सिद्धांत अगदीं निर्विवाद-पणें स्थापित होतो कीं, वाराणसी राज्याची काशी ही राजधानी होती. वायु पुराणांतही या क्षेत्रासंबंधी पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आढळतो.

आतां अर्वाचीन इतिहासाप्रमाणें आमचीं पुराणें जरी समजलीं जात नाहींत; व त्यांत जरी अतिशयोक्तीच्या पुष्कळ गोष्टी आढळतात, तरी कोणत्याही स्थळाची ऐति-

हासिक माहिती मिळविणें झाल्यास आजकाल दुसरें कांहींच साधन उपलब्ध नसल्यामुळे पुराणें हाच आधार सम-जून त्यांपासून चालून माहिती मिळवूं असें जर कोणी ह्मणेल तर त्यास थोडाबहुत फायदा होण्यासारखा आहे, व या न्यायानें पुराणांत वर्णन केल्याप्रमाणें या क्षेत्राचा पहिला राजा कास नामें कोणी होता. त्याचे पश्चात् कासया व नंतर दीर्घतप, धर्म, धन्वंतरी, केतुमत, भीमरथ व दिवोदास वगैरे काशीपति एकामागून एक झाल्याविषयीं अनेक पुराणांत उल्लेख आढळतो. पुढें कालांतरानें अजातशत्रु नांवाचा एक पराक्रमी राजा होऊन गेल्याविषयीं लेख आहे, व कथासरित्सागरमधील ब्रह्मदत्त काशीराजाविषयीं तर अनेक कथा प्रसिद्धच आहेत.

या राजांविषयीं पुराणांत जरी पुष्कळ वर्णन आहे, तरी यांचा काल निश्चयात्मक सांगणें कठीण आहे. दिवोदास राजाविषयीं वायुपुराण, ब्रह्मपुराण, हरिवंश इत्यादि पुराणांत मनोरंजक कथा वर्णन केल्या आहेत; आणि काशीखंड पुराणांत याचें लांबलचक चरित्र वर्णन दिलें आहे. याचे कारकिर्दीत काशींत बौद्ध धर्माचा प्रसार पुष्कळ झाला होता, व हा स्वतः बौद्धमताचा होता, असें काशीखंड पुराणपरीक्षणावरून अनुमान निघते.

गौतमबुद्धानें सुद्धां काशींत राज्य केल्याविषयीं पालिभाषेंतील कांहीं ग्रंथांत उल्लेख आहे. परंतु हें चुकीचें वाटते. कारण त्याच्या चरित्रावरून ही गोष्ट सिद्ध होते कीं, ज्या सत्पुरुषानें नवीन मत स्थापन करण्या-

करितां राजकुलांत जन्म झाला असतांही, व त्यावर त्याचा हक्क असतांही त्याचा त्याग करून वैराग्यशाली झाला, असा पुरुष राज्यतृष्णेला वश होऊन त्यानें काशींत राज्य केलें असावे हें अगदीं संभवनीय वाटत नाही. सारांश आमचीं पुराणें व बौद्धांचे उपलब्ध ग्रंथ यांच्या परीक्षणावरून या क्षेत्रासंबंधीं फार प्राचीन माहिती आजपर्यंत फारच थोडी उपलब्ध झाली आहे असें मोठ्या दुःखानें म्हणावें लागते.

इ. स. चे पांचव्या व सातव्या शतकांत दोवे चिनी प्रवासी या देशांत प्रवासाचे हेतूनें आले होते. त्यांचे काशीक्षेत्रवर्णन प्रसंगानुसार या पुस्तकांत दिलेंच आहे. परंतु हें देखील वर्णन ख्रिस्ताच्या नंतरचें आहे. त्याच्या पूर्वीचा इतिहास मुळींच अवगत होत नाही.

इ. स. चे दहाव्या शतकांत गिझनीचा बादशाहा सुलतान महंमद यानें काशीवर स्वारी केल्याविषयीं मुसलमान लोकांच्या ग्रंथांत वर्णन आहे. पुढें सन ११९४त शहाबुद्दीन घोरीनें काशीक्षेत्रावर स्वारी करून सुमारे १००० मंदिरांचा विध्वंस केल्याविषयीं देखील हिंदुस्थानच्या इतिहासांत<sup>१</sup> आधार सांपडतो. यापुढें हें क्षेत्र सुमारे ६०० वर्षेपर्यंत ह्यणजे इ. स. च्या १७ व्या शतकापर्यंत दिल्लीपतीचे स्वाधीन होतें. इतक्या अवधींत मुसलमानांनीं हिंदूंचा छळ केल्याविषयीं प्रमाण पहाणें असल्यास पुस्तकें चाळण्याची आवश्यकताच नाही. परंतु आमच्या

<sup>१</sup> Major Stuart's History of Bengal p. 36.

पुण्य देवाल्याचे जागी सांप्रत असलेल्या मशिदी या क्षेत्रांत अनेक अवलोकनांत येतात; हा इतका पुरावा बस आहे.

पुढे इ. स. १६६१त शहाजहान बादशाहाचा मुलगा दाराशुको हा कांहीं वर्षे काशी परगण्याचा सुभेदार होता. याला विद्येची फार आवड होती. याने काशीतील पंडितांना बक्षिसे देऊन त्यांजकडून उपनिषदांची फारशी व अरबी भाषेत भाषांतरे करविलीं हे इतिहासप्रसिद्ध आहेच.

अलीकडील ह्मणजे गेल्या दोनशें वर्षांपासून काशींत एक नवीन राजघराणे अस्तित्वांत आले आहे. हा इतिहास थोडक्यांत या पुस्तकांत एका स्वतंत्र भागांत दिलाच आहे. ह्मणून येथे अधिक लिहिण्याची मुळीच जरूरी नाही. हे घराणे अस्तित्वांत येण्याचे पूर्वी काशी व आसपासचा प्रदेश हीं कनोजचे राजाचे ताब्यांत जरी होती तरी अयोध्येच्या नबाबाचा तो मांडलिक असल्यामुळे हे क्षेत्र मुसलमानांचेच अंमलांत होते असे म्हटले तरी चालेल; व त्या वेळीं हे क्षेत्र फारसे भरभराटीतही नव्हते. काशीक्षेत्राची सांप्रतची स्थिति लक्षांत आणली असतां आजकालचे वैभव, भव्य व प्रेक्षणीय इमारती, हीं सर्व मराठ्यांच्या उत्कर्षापासून वाढत गेलीं असावीं असे वाटते. याविषयीं एका प्राच्यभाषाविद आंग्लपंडिताने पुढील उद्गार काढलेले सत्य आहेत. "आर्यधर्माचा जो न्हास होत चालला होता त्याचे पुनरुज्जीवन, तसेच काशीतील अवलोकनांत येत असलेल्या सुंदर इमारती, ह्या सर्व गोष्टींस मुख्य कारण

मराठ्यांचा गेल्या शतकांतला उत्कर्ष व त्यांची सत्ता हीच पुष्कळ अंशीं कारणीभूत आहेत. आजकालची उन्नतावस्था, संपत्ति, व लोकवृद्धि, वगैरे गोष्टींची पूर्व स्थितीशीं तुलना केली असतां प्राचीन काळीं ( मुसलमानांच्या आमदानींत ) हे क्षेत्र हल्लींपेक्षां सुस्थितींत असेल असा तर्क इतिहासपरीक्षणावरून अगदीं निराधार ठरतो. § ”

---

§ See Introduction “ Sacred city of the Hindus ” by Fitzedward Hall p. p. 36.





## आमचें पुण्यक्षेत्र (काशी).

भाग १ ला.

काशीक्षेत्राचें प्राचीनत्व.



**वाराणसी** ऊर्फ काशीक्षेत्र हें फार पुरातन कालापासून जगप्रसिद्ध आहे, इतकेंच नव्हे परंतु या पवित्र नगराचा प्राचीन इतिहास धार्मिक व सामाजिकदृष्ट्यां पाहूं गेलें तर तो मोठा चित्तवेधक व मनोरंजक आहे. हें क्षेत्र आज हजारों वर्षांपासून आमच्या सनातन हिंदुधर्माचें व संस्कृत विद्येचें आदिपीठ समजतात; आणि आर्यधर्मरूपी वृक्षाचें मूळ याच क्षेत्रांत आढळतें. येथूनच या धर्मवृक्षाच्या अनेक शाखा सर्वत्र देशभर पसरल्या आहेत असें झणण्यास कोणताही प्रत्यवाय नाही. सांप्रत या जीर्ण झालेल्या धर्मवृक्षाचीं मुळें समूळ उखडून काढण्याविषयीं जरी दीर्घोद्योग चालू आहे, तथापि हीं

मुळें जमिनींत इतकीं रुतून बसलीं आहेत कीं, हें काम महान् प्रयत्नांनीं झालें तर होईल. ह्मणून काशीक्षेत्राचा फार पुरातन इतिहास अथवा आद्येतिहास ह्मणजे आमच्या धर्माची उत्पत्ति, स्थिति व ऱ्हास इत्यादि गोष्टींचा ज्यांत अंतर्भाव झाला आहे असा होय. हा संपूर्ण इतिहास प्रस्तुत भागांत निवेदन करणें अगदीं अशक्य आहे, इतकेंच नव्हे परंतु तसें करणें अप्रासंगिकही होणार आहे. ह्मणून शिरोलेखीं लिहिल्याप्रमाणें या क्षेत्राचें प्राचीनत्व संक्षेपरूपानें वर्णन करण्याचा यथे यत्न केला आहे.

आमच्या पूर्वजांनीं सर्व प्रकारचे शोध लाविले खरे; त्यांनीं कलाकौशल्यांतही पुष्कळ सुधारणा केली होती; तसेंच वेदान्त, न्याय्य, मीमांसा, व्याकरण वगैरे गहन विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले व ओतप्रोत माहितीचीं लांब-लचक ह्मणजे पाश्चात्य मोठमोठ्या इतिहासकारांस थक करून सोडणारीं सुरस पुराणें ( मग त्यांस पाहिजे तर सुरस मनोरंजक गोष्टी ह्मणा ) गीर्वाण भाषेत लिहिलीं; परंतु इतिहास लिहिण्यांत किंवा विख्यात पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्यांत मात्र त्यांनीं जितकी शिथिलता दाखविली तितकी अन्य कोणत्याही गोष्टींत नसेल. ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे कीं आमच्या प्राचीन व अर्वाचीन मिळून शेकडोंशें ग्रंथांत ' इतिहास ' या संज्ञेखालीं एकही ग्रंथ मोडत नाही. या इतिहासाच्या अभावामुळें आमच्या देशाची प्राथमिक स्थिति, तसेंच सामाजिक अथवा राजकीय स्थि-

तांत पूर्वकालीं झालेले फेरफार वगैरे अत्यावश्यक गोष्टींचे ज्ञानाची आमच्यांत एक जबरदस्त उणीव आहे; व ही उणीव आज दूर होण्यासारखी नाही. आमचीं पुराणें चित्त-वेधक आहेत खरीं; तथापि त्यांतील बहुतेक कथा अति-शयोक्तीनें वर्णिल्या असल्या कारणानें ऐतिहासिकदृष्ट्या त्यांपासून आह्मांस फारच थोडा फायदा होण्यासारखा आहे. ह्मणून त्यांत सत्यासत्यतेची निवडणूक करणें मोठें मुश्किल झालें आहे. प्रो. मॅक्समुलरचे या विषयींचे उद्गार येथें देण्यासारखे आहेत. 'हिंदू लोकांच्या प्राचीन ग्रंथांत दंतकथा व ऐतिहासिक गोष्टी एकमेकांशीं अशा तऱ्हेनें गोंविल्या आहेत कीं तें सर्व एकजीव जाळें झालें आहे; या कारणांमुळे पाश्चात्य देशांतील सूक्ष्म शोधक पंडितांचे दंतकथांपासून ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याविषयीं आजपर्यंत केलेले उद्योग सर्व निष्फळ झाले आहेत.'\* अस्तु.

अलिकडील कित्येक पाश्चात्य महापंडितांनीं लाविलेल्या शोधावरून असें दिसून येतें कीं हीं सर्व पुराणें फार प्राचीनकालीं लिहिलीं गेलीं नसून या गेल्या दीड किंवा दोन हजार वर्षांतलीं आहेत. ह्यापूर्वीं आमच्या पुराण-कालाविषयीं अनेक पंडितांचे अनेक तर्क होते, परंतु ते अलिकडील नवीन शोधावरून दूर होण्यासारखे आहेत. आमच्यांतील कित्येक विद्वज्जनांस देखील ही गोष्ट आतां

\* Pro. Max Muller's *History of Ancient Sanskrit Literature* p. 62.

संमत झाली आहे कीं, आपल्या पुराणकालाची उडी शिकस्त दोन हजार वर्षांपलीकडे जात नाही. हा सिद्धांत केवळ भाषासरणीवरून पाश्चात्य पंडितांनी काढिला आहे. आतां हा कालनिर्णय केवळ खराच आहे असें धरून आपल्याला मुळीच चालावयाचें नाही, कारण त्यांचा कळ होतां होईल तितका अलिकडील काल दाखविण्याकडे असतो हे प्रत्येकानें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. तथापि पूर्वी इकडील सामान्य लोकांच्या ज्या कांहीं अमर्यादित कल्पना असत त्यांस या शोधांमुळे किंचित् मर्यादित स्वरूप मिळालें एवढ्याबद्दलच आपणास पाश्चात्यांचे आभार मानले पाहिजेत. असो. यासंबंधानें आपणास अन्य पुराणांचा विचार मुळीच कर्तव्य नाही, परंतु 'काशीखंड' पुराणापासून ऐतिहासिकदृष्ट्यां कितपत माहिती उपलब्ध होण्यासारखी आहे हे मात्र पाहूं.

काशीखंडांत एकंदर ८० अध्याय असून त्यांत या क्षेत्राचें महात्म्य, क्षेत्रातील देवतांचा महिमा, तीर्थाविषयी व कूपाविषयी चमत्कारिक कथा सुरसरीतीनें वर्णिल्या आहेत. परंतु ऐतिहासिक माहिती फारच थोडी आढळते; किंबहुना मुळीच नाही असें लक्षांत असतां चालेल. या पुराणांत प्राचीन बौद्धांविषयी जी थोडी उपलब्ध माहिती आहे त्यावरून इतकें अनुमान करण्यास चांगला आधार आहे कीं हे पुराण बौद्धांचा ज्हास झाल्यानंतर लिहिले असतें. हा काल लक्षात लक्षणजे ख्रिस्ताचे पहिल्या शतका-

पासून तों दहाव्या शतकापर्यंत होय. प्रो. वुइल्सनचे\* मत असें आहे कीं, गिझनीच्या महंमदानें काशीक्षेत्रावर स्वारी करण्यापूर्वी काशीखंडाचा कांहीं भाग लिहिला गेला होता; परंतु हें केवळ अनुमान असून त्याच्या पुष्टीकरणार्थ त्यानें कोठें सप्रमाण आधार दिलेला नाही. तात्पर्य—या पुराणाचे परीक्षणारून काशीक्षेत्राच्या पूर्वस्थितीचें ज्ञान करून घेणें ह्मणजे अंधकारांत चांचपण्यासारखेंच होय.

आमच्या पुराणकारांवर दुसरा एक जबरदस्त आक्षेप येण्यासारखा आहे तो हा कीं, त्यांनीं पुराणकथा जशा अतिशयोक्तीनें वर्णन केल्या आहेत तितपतच त्यांची कालाविषयीं हंसूं येण्यासारखीं चमत्कारिक विधानें होत. दिवोदास राजाविषयीं काशीखंडांत झटले आहे कीं, त्यानें काशींत ८० हजार वर्षे राज्य केलें ! आतां असें ह्मणणें भाग पडतें कीं आमच्या पुराणकारांची कालाविषयीं कल्पना कांहीं भिन्न असली पाहिजे; किंवा हा काल तरी चुकीचा असला पाहिजे. कोणत्याही गोष्टीविषयीं कालनिर्णय ठीक झाला ह्मणजे इतिहासास त्यापासून पुष्कळ मदत मिळते. कालनिर्णय हें इतिहासाचें एक मुख्यांग आहे व त्याची अपेक्षा असली ह्मणजे फार घोटाळा होतो हें येथे निराळें सांगण्याची गरज नाही.

\* Translation of the *Vishnupuran* Vol. I preface p. p LXXII, LXXIII. by Pro. Wilson.

वर निर्दिष्ट केलेल्या दोन कारणांमुळे—हणजे इतिहासा-  
भाव व कालाविषयीं चमत्कारिक विधानें—या क्षेत्राची  
पुरातन स्थिति अवगत होणें हें दुरापास्त आहे; इतकेंच  
नव्हे परंतु ती होणें अशक्य आहे. जी थोडी माहिती  
आज उपलब्ध होण्यासारखी आहे ती फक्त अर्वाचीन  
असून विदेशीय लोकांचा इतिहास किंवा प्रवासवर्णन या-  
वरून होय.

काशीक्षेत्राच्या प्राचीन इतिहासाशीं बौद्धांचा फार  
निकट संबंध असल्यामुळे त्यांविषयीं स्थलप्रसंगीं उल्लेख  
केला असतां अनुचित व अप्रासंगिक होणार नाही. बौद्ध-  
धर्मस्थापक शाक्यमुनि अथवा गौतमबुद्ध याचा जन्म  
ख्रिस्तापूर्वी सहाव्या शतकांत काशीपासून सुमारे १००  
मैलांवर उत्तरेस गोरखपुराजवळ एका राजकुलांत झाला.  
या राजपुत्रानें आपली पहिली पंचविशी मोठ्या सुखावस्थेंत  
घालविल्यानंतर पुढें त्याचे मनांत वैराग्य उत्पन्न झालें व  
तदनंतर धर्मविषयक कल्पना त्याचे मनांत घोलूं लागल्या.  
त्या काळीं ब्राह्मणधर्माचें प्रस्थ फारच माजलें होतें, जाति-  
भेद हा पूर्णपणें अमलांत आला होता, त्याचप्रमाणें सती-  
चाही प्रचार जारी होता, पशुयज्ञ सर्वत्र चालू होते; यांशि-  
वाय आणखी अन्य क्रूर व रानटी चालींचें प्राबल्य उत्तरो-  
त्तर वाढत चाललें होतें. यामुळे तत्कालीन समाजस्थिति  
अगदीं निकृष्टावस्थेस पोहोचली होती. अशा समयीं एक  
नवीन धर्म—अर्थात् ब्राह्मणधर्म विरोधी—स्थापन करावा कीं,

त्यापासून सर्व प्राणीमात्रांस सुखोत्पत्ति अधिक होईल, अशी कल्पना गौतमबुद्धासारख्या पुरुषास सुचणें स्वाभाविकच आहे. असो. पुष्कळ विचार केल्यावर त्याचे मनाचा निश्चय झाला कीं, एक नवीन मत स्थापन करावें. अखेरीस त्यानें सर्व ऐहिक सुखांवर लाथ मारून व स्त्री-पुरुष, आप्तवर्ग, इष्टमित्र वगैरे सर्वांचा त्याग करून केवळ परोपकारार्थ आपला देह झिजवावा या हेतूनें तो देशपर्यटणास निघाला. प्रथमतः तो गयेस गेला. तेथें त्यानें चार पांच वर्षे योगाभ्यासांत व तपश्चर्येत घातल्यानंतर धर्मोपदेश अथवा आपलें नवीन मत स्थापन करण्याकरितां तो काशीस येण्याकरितां निघाला. त्यावेळीं काशीक्षेत्र हें फार भरभराटीस आलें होतें व ब्राह्मणधर्माचें मुख्य स्थान होतें. तेथें गेल्यावर सारनाथ ह्मणून जें एक प्राचीन स्थान आहे त्या ठिकाणीं त्यानें प्रथम आपल्या पांच शिष्यांस उपदेश\* केला; त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें:—ज्या कोणाला खरोखरी मोक्षाची अभिलाषा आहे त्यानें प्रचलित दोन मार्गांचा अगदीं परित्याग केला पाहिजे किंवा त्यांपासून अलिप्त राहिलें पाहिजे. ते दोन मार्ग कोणचे तर विषयोपभोगांत नेहमीं निमग्न असणें किंवा आपल्या सर्व वासनापरिपूर्ण कशा तऱ्हेनें होतील याविषयीं सतत चिंतन करणें हा जो एक मार्ग आहे हा अश्लाघ्य, हीनपणा, आणणारा, आलस्यवृद्धिकारक, सुधारणाविघातक व निरु-

\* See *Buddhism* by T. W. Rhys Davids p. 44

पयोगी आहे. आणि दुसरा मार्ग जो इंद्रियदमन—शरीरास कष्ट देऊन मोक्षाची अभिलाषा करणें हाही मार्ग त्याज्य आहे. परंतु या दोहोंच्या मधला मार्ग जो मी शोधून काढला आहे हा अनुकरणीय व फायदेशीर आहे. याच्यापासून शहाणपण, ज्ञानप्राप्ति, मनाला शांतता वगैरे प्राप्त होते; व ह्याच मार्गानें खरी मुक्ति प्राप्त होते.\* असो. काळांतरानें हें मत इतकें फैलावलें कीं, एके समयीं संपूर्ण काशीक्षेत्र बौद्धधर्मानुयायी होतें; आणि आजकाल पृथ्वीचे पाठीवर तीन चतुर्थांश लोक त्या मताचे अनुयायी आहेत ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. बुद्धानें आपला धर्म महंमदाप्रमाणें तलवारीचे बलावर फैलावला नाहीं परंतु केवळ युक्तिवादावरच त्यानें आपल्या धर्माची इमारत उभारिली.

बौद्धधर्माचा उत्कर्ष व प्रसार विशेषेकरून इतिहासप्रसिद्ध चंद्रगुप्त राजाचा नातू अशोक राजा याचे कारकिर्दीत ख्रिस्तापूर्वी तिसरे शतकांत झाला. अशोक राजा हा प्रथम ब्राह्मणधर्मानुयायी असून नंतर त्यानें बौद्धमत स्वीकारिलें होतें. त्यानें आपल्या हयातीत या धर्माचे उन्नत्तीकरितां भगीरथ प्रयत्न केले ते इतके कीं, एका काळीं हा राष्ट्रीयधर्म झाला होता. धर्मोपदेश व त्याचा प्रसार करण्याकरितां त्यानें आपल्या एका मुलास व मुलीस लंकेंत पाठविलें .

\* See *Buddhism* by Sir Monier Williams p. p. 42, 43.



होतें. तसेंच त्यानें सर्व देशभर बौद्धांचीं स्मारके, कोठें उंच विजयस्तंभ, कोठें अत्युत्तम कोंरीव काम ज्यांस 'लेणी' अशी संज्ञा आहे इत्यादि अचाट कामें केलेलीं अद्याप दृष्टीस पडतात.

वरील वृत्तांतावरून वाचकांची खात्री होईल कीं, गौतमबुद्ध हा सामान्य पुरुष नव्हता, परंतु एक ज्ञाता, महात्मा आणि तत्ववेत्ता होता.

या वरील माहितीवरून एक दोन गोष्टी चांगल्या सिद्ध होतात, त्या ह्या कीं, हें क्षेत्र निदान गेल्या अडीच हजार वर्षांपासून सुप्रसिद्ध आहे, व दुसरी गोष्ट ही कीं, ब्राह्मण व बौद्धांत बऱ्याच झटापटी होऊन अखेरीस शंकराचार्यांचे समर्थी ह्यणजे सुमारे ८ व्या शतकांत ब्राह्मणांनीं आपला पगडा पुन्हा पूर्ववत बसविला असला पाहिजे.

अशोक राजा होऊन गेल्यानंतर १००० वर्षांचा अर्धातू ख्रिस्ताचे दहावे शतकापर्यंतचा इतिहास अज्ञानांधः-कारांत आहे. इ. स.चे ५ व्या आणि ७ व्या शतकांत दोन चिनी प्रवासी बौद्धधर्माचें ज्ञान करून घेण्यास्तव हिंदुस्थानांत आले होते. त्यांनीं आपल्या प्रवासवर्णनांत काशी-क्षेत्राचें अल्प वर्णन दिलें आहे. त्यांपैकी पहिला प्रवासी जो 'फाहायन' याचें वर्णन अगदीं संक्षिप्त आहे; परंतु दुसरा जो 'हुएनसँग' यानें क्षेत्राच्या त्या वेळच्या स्थितीचें एक मनोवेधक व चटकदार वर्णन दिलें आहे, तें

वाचून तत्कालीन स्थितीचें किंचित् स्वरूप वाचकांचे ध्यानांत येण्यासारखें आहे. हुएनसँग हा पांच वर्षे पाटना ( पाटलीपुत्र ) शहरांत संस्कृत अध्ययनार्थ राहिला होता. अभ्यास परिपूर्ण झाल्यावर त्यानें हिंदुस्थानभर प्रवास करून नंतर तो स्वदेशी परत गेला. त्यानें आपल्या प्रवासवर्णनांत पुढील वृत्तांत लिहिला आहे.

हुएनसँग हणतो—‘मोलोनिशी (वाराणशी) राज्याचा घेर सुमारे सहा हजार ली ( ८०० मैल ) आहे. पश्चिमेस गंगेचे तीरी या राज्याची एक सुंदर राजधानी आहे, तिची लांबी सुमारे १८ किंवा १९ ली आहे आणि रुंदी पांच किंवा सहा ली आहे. राजधानीचे आसपास पुष्कळ खेडी असून त्यांतील वस्ती दाट आहे. राज्यांतील लोक कुलीन असून सधन आहेत व त्यांचे घरीं अमोल वस्तूंचा संग्रह व धान्यसमृद्धि विपूल आहे. प्रजा निष्कपटी असून चालीरीति साध्या आहेत. विद्याव्यसनी लोकांचा यथे चांगला आदरसत्कार आहे. पुष्कळ लोक ब्राह्मण धर्मानुयायी असून कांहीं बौद्ध मतांचेही आहेत. हवा समशीतोष्ण असून सर्व प्रकारचीं धान्ये व फळफळावळ विपूल आहेत. या राज्यांत बौद्धांचे तीस मठ आहेत व त्यांत ३ हजारांवर शिष्यवर्ग अध्ययनांत निमग्न आहे. ब्राह्मणांचीं १०० देवालये असून दहा हजारांवर लोक महेश्वरभक्त आहेत; पैकीं पुष्कळ शिखानष्ठ असून कांहींना शेंड्या आहेत, पुष्कळांना नाहींत व कांहीं अंगाला भस्म फांसून परमहंसदीक्षा घेतलेले लोकही अनेक अवलोकनांत येतात.’

— 'खास राजधानींत (काशींत) वीस मंदिरे आहेत. अनेक उंच उंच मनोरे, भव्य इमारती व अत्युत्कृष्ट कौरीव काम केले आहे अशी प्रेक्षणीय मंदिरे अनेक पाहण्यांत येतात. तसेंच सर्वत्र स्वच्छोदकाचे जलाशय अनेक आहेत. महेश्वराची मूर्ति ताम्रधातूची असून १०० फुटांहून कांहीं कमी उंच आहे, व एकंदरीत मूर्तीचा डामडौल मोठा भव्य असून दुरून जणुकाय ती सजीव आहे असा भास होतो.'

हे वरील वर्णन सांप्रतच्या स्थितीशी पुष्कळांशीं मिळते. वरील वर्णनांत त्या समयीं कोण राजा राज्य करित होता याचा उल्लेख नाही. त्याचप्रमाणें महेश्वराच्या मूर्तीविषयी वर्णन आहे, परंतु त्या मूर्तीची कालांतरानें काय स्थिति झाली हे समजण्यास आमच्याजवळ सुळींच साधन नाही !

काशी क्षेत्राविषयीं बहुतेक पुराणांत 'मुक्तिक्षेत्र' 'वाराणसी' वगैरे नांवांनीं अनेक ठिकाणीं उल्लेख आढळतो. फार पुरातनकाळीं या क्षेत्रांत महान् पंडित, तपस्वी, साधु, संत वगैरे पुरुष ज्ञान्याविषयींही पुराणांतरीं पुष्कळ उल्लेख आलेला आहे. हीं व अशींच अनेक कारणें या क्षेत्राचें प्राचीनत्व स्थापित करतात.

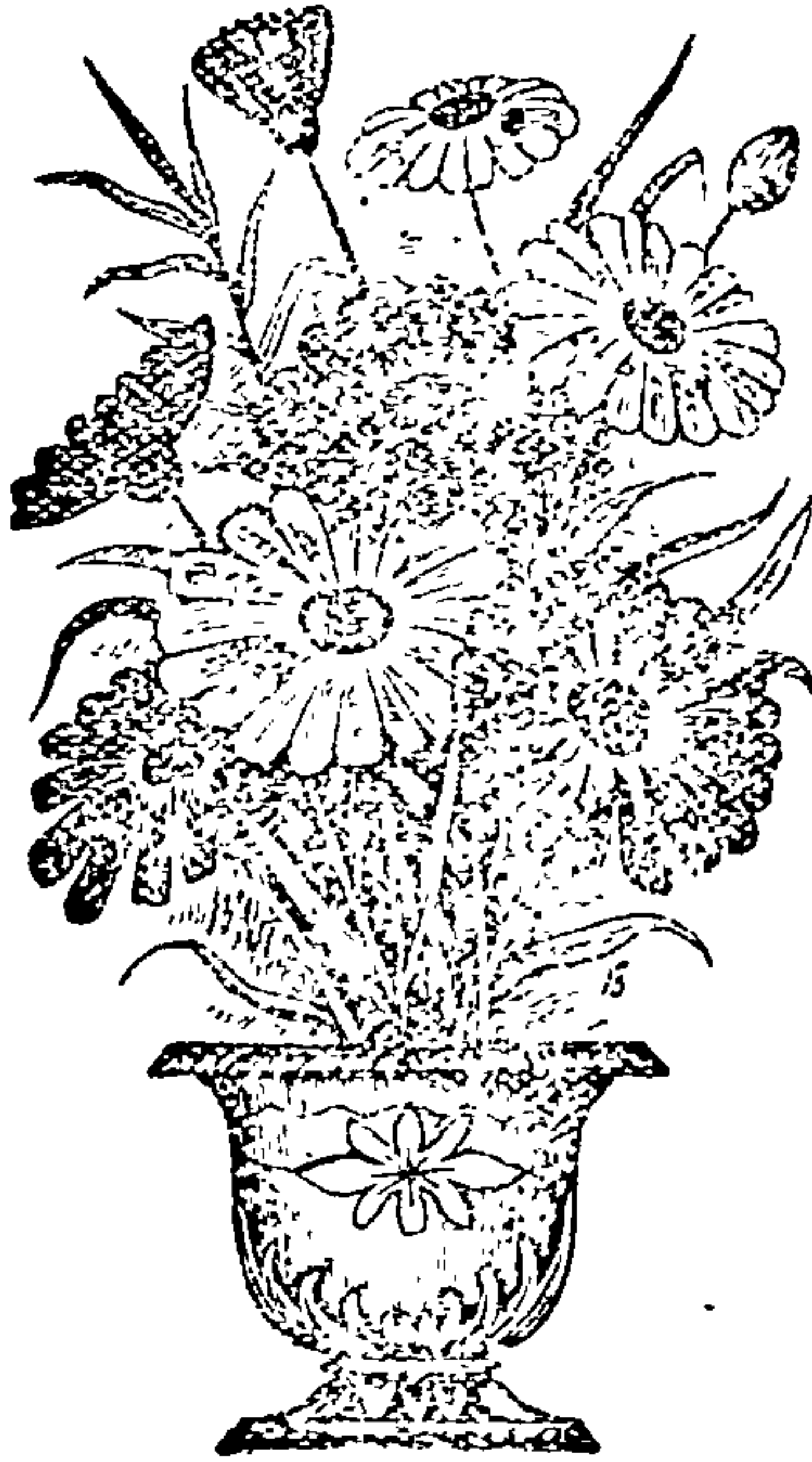
या क्षेत्राचे उत्पत्तीविषयीं जुन्या लोकांच्या विलक्षण समजुती आहेत हे निराळें सांगणें नकोच. त्यांचे समजुतीप्रमाणें या क्षेत्राचा पृथ्वीशीं कोणत्याही प्रकारें संबंध नाही. 'नऊ खंड पृथ्वी आणि दहावें खंड काशी' असें म्ह-

णण्याचा गर्भितार्थ तरी हाच आहे. ह्या व दुसऱ्या अशा अनेक वेडगळ समजुती जुन्या लोकांचे डोक्यांतून काढणे अगदी दुरापास्त आहे. एक कल्पना करण्यास मात्र सबळ आधार आहे; तो हा की, भलीकडील भाषाशास्त्राधारें निघालेल्या नवीन शोधावरून असें कळतें की, सुमारे पांच हजार वर्षांपूर्वी मध्य एशियांतून आर्यांच्या एका शाखेनें पंजाबांतून हिंदुस्थानांत प्रवेश केला. प्रथमतः पंजाबदेश हस्तगत करून क्रमाक्रमानें ते लोक पुढे सरसावले; व जसजसें आर्यलोक विजयी होऊन त्यांचें पाऊल पुढे पडत चाललें तसतसें त्यांनीं निरनिराळीं राज्ये स्थापिलीं असावीत हें साहजिकच आहे. कारण मनुष्यस्वभाव असा आहे की, जे बलवान असतात ते बलहीनास आपले गुलाम किंवा दास करतात. याविषयीं इतिहासांत अनेक उदाहरणे सांपडतात. अथवा फार दूर कशाळा, आपल्या सद्यःस्थितीकडेच पाहिलें असतां हें लक्ष्यांत येण्यासारखें आहे. अस्तु. आर्यांनीं अनार्यांस जिकून, हस्तिनापूर, कुरुक्षेत्र, मथुरा, अयोध्या, वाराणसी व पाटना वगैरे गंगाकिमारीं सर्व प्रदेशांत निरनिराळीं राज्ये स्थापन केलीं. या सर्व प्रदेशास 'पवित्र भूमि' असें पुराणांतरीं नांव आहे, व बहुतेक क्षेत्रें याच देशांत आढळतात. ही विचारसरणी जर वाचकांस ग्राह्य झाली व ती होण्यासारखी आहे तर काशीक्षेत्राचा उदयकाल कोणता असावा याचा निर्णय करणे फारसे कठिण नाहीं; व हा काल या पांच हजार वर्षांत-

लाच असला पाहिजे असें आधुनिक विद्वानांचें ह्मणणें आहे. वङ्ग देशीय सुप्रसिद्ध इतिहासकार सर रोमेशचंद्र दत्त यांचें मत असें आहे कीं, आर्यांनीं गंगाकिनारीं वसाहत केल्याचा काल ख्रिस्तापूर्वी १४०० वर्षांपासून तो १००० हजार वर्षांपर्यंत असला पाहिजे.

हा प्रथम भाग संपविण्यापूर्वीं इतकें सांगणें अवश्य आहे कीं, अन्यदेशांतील फार पुरातन शहरे, ह्मणजे रोम, अथेन्स, बॅबिलन, जरूशेलम वगैरे—ज्याविषयीं इतिहासकार पोवाडे गातात, व ज्यांचा एके कालीं अन्य राष्ट्रांवर मोठा दरारा असे—अशीं शहरे अस्तित्वांत येण्याचे पूर्वींच काशी क्षेत्र हें सुधारणेच्या उच्च कोटीप्रत पोहोचलें होतें असें अनुमान अगदीं चुकीचें होईलसें वाटत नाही. सांप्रत वरील नामांकित व इतिहासप्रसिद्ध शहरांचीं नावे फारशीं पुढें येत नाहींत; परंतु काशी क्षेत्राविषयीं तसें नसून त्याचें महत्त्व अद्याप पूर्ववत् कायम आहे ही गोष्ट मोठ्या आश्चर्याची आहे. धर्मसुधारणा व अनेक जुने विचार आणि समजुती याविषयीं हल्लीं जरी मोठी गर्जना होऊन राहिली आहे, तथापि सुधारणेचें वारें या शहरांत अद्याप पूर्णपणें खेळूं लागलें नाही. सृष्टिनियमाप्रमाणें या क्षेत्राच्या इतिहासांत आज मितीस बराच फेरफार व्हावयाला पाहिजे होता; परंतु आश्चर्य हें कीं, काशीच्या आद्यस्थितींत व सांप्रतच्या स्थितींत फारच सूक्ष्म भेद आढळेल. पाश्चात्य

ज्ञानरूपीं सूर्याचीं किरणें या क्षेत्रांत नुकतींच चमकूं लागलीं आहेत; व कालांतरानें हेंही क्षेत्र अन्य शहरांप्रमाणें सुधारणेंत पुढारीपण घेईल अशी पूर्ण आशा आहे.





## भाग २ रा.

### क्षेत्राची रचना.



प्रथम भागांत हें क्षेत्र फार पुरातन कालापासून अस्तित्वांत आहे हें सिद्ध करून दाखविलें. आतां ह्या भागांत सांप्रतची क्षेत्ररचना, विभाग व सीमा वगैरे गोष्टींचें निरूपण करूं.

या क्षेत्राची वर्तुळाकृति सीमा ह्मणजे पंचक्रोशी होय. या पलीकडील प्रदेशास 'काशी' किंवा 'वनारस' हें नांव देतां येत नाहीं. आतां पंचक्रोशीचा रस्ता ह्मणजे सुमारे २५ कोस असल्यामुळे या क्षेत्राचा परीघ २५ कोसच ह्मणजे पाहिजे. परंतु ही देखील क्षेत्राची दूरची हद्द झाली. पंचक्रोशीपर्यंतचा सर्व प्रदेश 'काशी' या संज्ञेत जरी मोडतो तथापि वस्तुतः तसें समजावयाचें नाहीं. कारण पंचक्रोशीला लागून आसपास जीं लहान लहान खेडीं आहेत त्यांस निरनिराळीं नांवां आहेत; व तीं त्याच नांवानें मोडतात.

या क्षेत्रांची दक्षिणोत्तर सीमा म्हटली म्हणजे 'गंगा' होय. दक्षिणभागीं असीनाला असून उत्तरेस वरुणासंगम झाला आहे, व या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेशास काशी ह्मणतात. वरुणासंगमापासून असीसंगमापर्यंत मार्गक्रमण केलें असतां चार मैलांहून अधिक होणार नाही. ही आपण या क्षेत्राची लांबी समजू या. रुंदी सुमारे एक मैलापासून तों तीन मैलांपर्यंत येईल. वरुणासंगमापासून पंचगंगा घाटापर्यंतचा प्रदेश फार उंच असून पुढें तो असीकडे किंचित् मधून सखल व मधून उंच असा होत गेला आहे. हा संपूर्ण प्रदेश २ लक्ष लोकांनीं सदोदित गजबजलेला असतो ! इतक्या दाट वस्तीचें शहर दुसरें कोठेंही नसेल. असें सांगतात कीं, लंडन शहराची वस्ती फार दाट आहे; परंतु यासंबंधानें तें सुद्धां काशीची बरोबरी करीलसें वाटत नाही. हा संपूर्ण देखावा पाहण्याकरितां नौकाविहार केला असतां चित्तास आनंद झाल्यावांचून रहात नाही. नौकेंत बसून वर दृष्टि फेंकली असतां मोठमोठ्या भव्य व सुंदर इमारती, प्रेक्षणीय मंदिरे, व तसेच विशाल व रमणीय घाट अवलोकन केले असतां चित्तवृत्ति क्षणभर आनंदाचे लहरींत गुंग होऊन जाते. खरोखरीच 'सृष्टिसौंदर्य विलासी जनास काशी क्षेत्राप्रमाणें आनंदप्रद स्थल क्वचित्च आढलेल, यथे जे अप्रतिम देखावे दृष्टीस पडतात ते अन्यत्र दुर्लभ होत. काशी



नगरची रचना गंगेच्या पश्चिम तीरावर असल्यामुळे सुमारे तीन मैलपर्यंत सर्व सरिप्रदेश, उंच उंच घरे, राजवाडे, देवालये व घाट यांनी गजबजून गेलेला असतो. 'वरुणेपासून असीपर्यंत ही घाटसंख्या सुमारे ४० पर्यंत होईल. हे सर्व घाट अर्वाचीन असून पेशव्यांचे कारकिर्दीत बांधलेले आहेत. या ४० घाटांपैकी काहीं घाटांचे काम फारच चांगले असून शें पन्नास स्त्रीपुरुषवर्ग एक-समयावच्छेद करून प्रशस्तपणे स्नान करू शकेल अशा सोयीचे आहेत. 'घाटांवरील सुरम्य देखावा अवलोकन करून प्रेक्षकांचे चित्त अगदी वेधून जाते. जागोजाग स्त्रीपुरुषांचे समूह स्नान करीत आहेत; त्यांच्या सभोवती गंगापुत्रांची गडबड सुरू आहे; कोठे वृद्ध स्त्रिया भक्तिभावाने स्नान करून गंगास्तोत्रे म्हणत आहेत; कोठे संसारतापापासून मुक्त होऊन संन्यासव्रत धारण केलेले यातिवृंद गंगोदकाचे कंमंडलु पुढे घेऊन व अंगास भस्मपुंडू चर्चून घाटावरील ओऱ्यांत परमेश्वराचे पूजन करीत आहेत; व भगवद्गीतादि ग्रंथांचे पठण करीत आहेत; कोठे संत, महंत, साधुजन, 'जयगंगाजी' 'जयगंगाजी' अशी गुरुगर्जना करीत आहेत; कोठे पूजाद्रव्ये घेऊन किलेक लोक उभे आहेत कोठे पौरांगनांचे धवे गंगास्नान करून मंजुळ गाणी म्हणत आहेत; कोठे मस्तकीं जटाजूट व कंठांत रुद्राक्षमाला धारण केलेले वैराग्यशाली तपोनिधि सच्चिदपदीं दृष्टी लावून

वसले आहेत; कोठे राजवंशीय स्त्रिया कनाती लावून गोषांमध्ये स्नाने करीत आहेत; कोठे दातृत्वनिपुण धनिक लोक गंगातीरावर दक्षिणा वाटीत आहेत व तेथे याचक-जनांची एकच गर्दी उडून राहिली आहे; कोठे भद्रकर मंगळद्रव्यांनी गंगातटाकडे रंगून गेले आहेत; कोठे प्रकीर्ण पुष्पभार गंगातरंगावरोवर वाहत आहेत; कोठे घंटारव ऐकू येत आहेत; कोठे वायघोषांमध्ये प्रियकर दंपत्याचे गंगापूजनविधि चालू आहेत; कोठे वेदघोष सुरू आहेत; कोठे बहुरूपीजन द्रव्यहरणार्थ नानाविध लीला दाखवीत आहेत; खरोखर या मनोहर देखाव्याचे वर्णन जितके करावे तितके थोडेच आहे.' श्रीमंत कुरुंदवाडकरांनी म्हटले आहे:—

‘ गंगातीरी शोभति घाटांच्या सतत हारिच्या हारि ॥

करिति स्वकर्म त्यांवरि बैसुनि विप्रादि वर्ण हे चारी ॥

दिसते प्रातःकाळी श्रीगंगेचे सुतीर विप्रमय ॥

ऋलियुग इतरस्य परी येथे भद्यापि होय कृतसमय ’ ॥

सुप्रसिद्ध लेखनपटु व इतिहाकार लॉर्ड मेकाले याने काशीक्षेत्राचे वर्णन एके ठिकाणी उत्कृष्ट केले आहे. तो लिहितो की ‘काशीक्षेत्र हे आशियाखंडांत संपत्तीचे मानाने व लोकवस्तीने जितके अग्रगण्य आहे तितकेच ते पवित्र आहे. अशा कल्पना आहे की, या क्षेत्राच्या नागमोज्या गळुया ज्यांस प्रचंड राजवाड्यांनी व प्रेक्षणीय शिवालयांनी विशेष शोभा आली आहे व ज्यांवर असंख्य मर्कटवृंद इतस्ततः संचार करीत आहे अशा या नगरीची लोकवस्ती सुमारे पांच लक्ष

असावी. बैरागी, भिक्षुक व सांड यांच्या गर्दीमुळे प्रवासी जनास गळीतून मार्गक्रमण करणे असल्यास फार अडचण पडते. या क्षेत्रांत असंख्य यात्रेकरू जमत असल्यामुळे गंगेवरील घाटांच्या पायऱ्या सुद्धा स्नानार्थी लोकांच्या वरदळीने झिजून त्यांत खळगे पडले आहेत. तसेच या क्षेत्रांत हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भागांतील मनुष्ये अध्ययनार्थ पुष्कळ येतात, व शेकडों लोक काशींत मुक्ति मिळावी ह्मणजे मरण यावे या हेतूने येतात. कारण यांचा असा समज आहे की काशींत मृत्यु प्राप्त झाला असतां स्वर्गप्राप्ति होते. इतका अनावर जनसमूह येथे जमण्याचे कारण केवळ धर्मभोळेपणाच नव्हे; परंतु येथील व्यापारही पुष्कळांशी कारण होय. गंगेच्या किनारीं माल घेऊन येणारीं व जाणारीं हजारों जहाजे व होड्या नेहमीं अवलोकनांत येतात. काशींतील कोष्ट्यांनीं विणलेले रेशमी कापड विलायतेतील सेंट जेम्स व पॅरिस मधील व्हरसेल्म् नांवाच्या राजवाड्यांत नाच प्रसंगी उच्च वर्गांतील स्त्रीवर्ग वापरतो. १॥

गंगेचे पात्र सुमारे पाऊण मैल रुंदीचे असून उष्णकाळीं अगदी स्थिर असते. परंतु पर्जन्यकाळीं पात्र फारच दूरवर फैलावते ते इतके की कधी कधी बंगाल प्रांतांत पुष्कळ गांवे पुराने वाहून जातात. गंगोदकाविषयी सर्वत्र ख्याति आहे. तथापि काशींतील गंगोदक

१॥ See Macaulay's Essay on Warren Hastings.

दूषित आहे असें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही. याचें कारण असें आहे कीं, या नगरांतील मलमूत्रादि सर्व घाण नल-द्वारे गंगेत सोडली आहे ह्मणून गंगोदकास कधीं कधीं व मुख्यतः उष्णकालीं फारच दुर्गंधी येते. आश्चर्याची गोष्ट अशी आहे कीं, या क्षेत्राच्या जुन्या वस्तींत मलवाहक मुळींच नाहीत!!\*

वर सांगण्यांत आले आहे कीं हे क्षेत्र गंगेच्या पृष्ठभागापासून वरेंच उंच आहे; ह्मणजे कांहीं ठिकाणीं ही उंची शंभर किंवा सव्वाशें फूटपर्यंत आहे. या उंचीमुळे मलादि नळ गंगेत सोडणें फार सोपें झालें आहे. हे सर्व नाले पुष्कळ खोल असून त्यांत घरोघरचे नळ सोडले आहेत; व अखेरीस हे सर्व नहर गंगेत सोडले आहेत. एकंदरीत ही सर्व व्यवस्था आरोग्यशास्त्राविरुद्ध आहे इतकें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही. अस्तु. गंगेत नौकेत बसून राजघाटाकडे दृष्टि फेंकली असतां औंध, रोहिलखंड रेल्वे कंपनीचा प्रचंड लोखंडी पूल अवलोकनांत येतो, व त्यावरून आगगाडी चालली असतां लांबून पाहणारास जणू काय एक प्रचंड सर्पच जात आहे कीं काय असा भास होतो.

\* सुमारे पांच सहा वर्षांपूर्वी आंग्ल देशांतील डा. हॅकीन् नामें एका प्रसिद्ध शास्त्रवेत्त्यानें हिंदुस्थानांतील सर्व नद्यांच्या उदकांचें परीक्षण करून असा अभिप्राय दिला आहे कीं गंगोदकासारखें हलकें व पाचक पाणी जगांत कोणत्याही नदीचे नाही. ही गोष्ट पुष्कळांनीं वर्तमानपत्रांत वाचली असेल.

या पुलाचे कामास इ. स. १८८२ त सुरुवात झाली व १८८७ त काम तयार झाले. पुलाची लांबी ३५१८ फूट आहे. पैकी ७ कमानी ३५६ फूट लांबीच्या व ९ कमानी ११४ फूट लांबीच्या असून खर्च सुमारे ७५, २७,५२६ रुपये झाला. कामाला सुरुवात होण्यापूर्वी एकंदर खर्चाचा अंदाज ४२,५२,८२४ रुपये केला होता. परंतु दीडपट खर्च जास्ती झाला. हा पूल हिंदुस्थानचे माजी व्हाईसरॉय लॉर्ड डफरिन् यांचे कारकिर्दीत झाला व हा सर्व समारंभ त्यांचेच हस्ते इ. स. १८८७ त दिसेंबरचे १६ तारखेस झाला, व ह्मणून याला डफरिन् ब्रिज् असे ह्मणतात. एकंदरीत पुलाचे काम फारच मजबूत असून अत्युत्कृष्ट आहे.

ह्या पुलाचे कामाला सुरुवात होतेवेळीं काशीतील लोकांनी अनेक तर्क केले होते कीं, पुलाचे काम शेवटास जाणार नाही कारण त्यांच्या मते हा गंगाबाईचा अपमान करणे होय अशी कल्पना होती. आजपर्यंत हिंदुस्थानांत अनेक महान महान कौरव, पांडव, रामचंद्र, भोज, विक्रम यांसारखे राजे होऊन गेले त्यांना गंगेवर पूल बांधणे शक्य होते परंतु धार्मिकदृष्ट्या त्यांचा तितका हिऱ्या झाला नाही वगैरे कुतर्क भाकित केले होते. काम चालू असतां मध्यंतरीं एक मोठा अपघातही झाला व त्यांत अनेक मनुष्यांचे बळी पडले; या व अशाच अनेक कारणांमुळे

लोकांना पुलाचें काम शेवटास जाईल अशी आशा नव्हती; पण हा त्यांचा भ्रम दूर होऊन आज जवळ जवळ १२ वर्षे होत आलीं पूल पूर्ववत कायम आहे व या पुलामुळे यात्रिक लोकांची फारच उत्तम सोय झाली आहे, हें येथें निराळें सांगण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. खरो-खरच गंगेसारख्या प्रचंड नदीला पूल बांधणें व त्यांत काशींत—जेथें सर्व वालुकामय पात्र आहे अशा ठिकाणी—पूल बांधण्याचा यत्न करणें मोठें धाडसाचें काम होतें. कारण पुलाला मजबुतीकरितां खडकाची आवश्यकता असते व याचा काशींत मुळीं अभाव आहे. काशींतच काय परंतु १४०० मैल गंगेची लांबी आहे इतक्या हद्दींत कोठें तीळभरसुद्धां खडक औषधाला मिळायचा नाही. ह्मणून हें काम फार कठिण होतें. इतक्याही अडचणी सोसून मोठमोठ्या पाश्चात्य शिल्पकला विशारदवेत्त्यानीं कंत्र बांधून हें काम तडीस नेलें व ह्मणून हिंदुस्थानांत तें अद्वितीय आहे असें सांगतात.

या नगराची अंतर्ब्राह्मि रचना फार दाट आहे हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. बहुतेक घरे पांच पासून सात मजली असून पाषाणमय आहेत. त्याचप्रमाणें अरुंद व संकुचित नागमोज्या रथ्या(गहृया)अतिशय आहेत. ह्यांतून गाडीघोडा जाण्याचें नांवच नको. या सर्व रथ्या दगडांनीं बांधलेल्या आहेत. घरांची बांधणी कांहीं भिन्न आहे. येथील

घरांच्या मार्गेपुढें अंगण क्वचित्च आढळेल. बहुतेक घरांस एक किंवा दोन चौक असून त्यांच्या एका कोपऱ्यांत लहान विहिर असते. विहिरीचा उपयोग फार थोडाच करतात. कारण त्यांचें पाणी सामान्यतः खारें असून प्राशनीय नसतें. बहुतेक घरांस गच्या आहेत. उन्हाळ्यांत उष्ण अत्यंत होतो यामुळें रात्रीचे वेळीं घरांत निजण्याची बिलकुल सोय नसते सबब प्रायः लोक उघड्या हवेंत गच्यावरच निजतात. घरें फार उंच असल्याकारणानें पर्जन्यकाळीं कधीं कधीं कोसळतात व पुष्कळ लोक प्राणास मुकतात.

घरें फार दाट असलीं ह्मणजे स्वच्छ हवा चांगल्या रीतीनें खेळत नाहीं आणि मोकळ्या हवेचा उपभोग मिळत नाहीं. याच कारणांमुळें काशीस बारा महिने कांहींना कांहीं तरी अजार असतोच. महामारिचें ठाणें तर नेहमींच असतें, व प्रतिवर्षीं शेकडों लोक व विशेषतः यात्रिकजन या भयंकर रोगास बळी पडतात.

या क्षेत्राचे स्थूलदृष्ट्या तीन विभाग केले असतां चालेल. हे तीन विभाग 'बनारस' 'काशी' व 'केदार' हे होत. या शिवाय प्रदेश तो चौथा होय. आतां 'बनारस' हें नांव या क्षेत्रास कधीं व कसें प्राप्त झालें याविषयी बराच मतभेद आहे. कित्येक विद्वानांचें मतें बनारस शब्द हा वाराणशीचा अपभ्रंश आहे आणि कित्येकांचें मत असें असें कीं सुमारे हजार वर्षांपूर्वीं या क्षेत्रांत

कोणी बानरनामै राजा होऊन गेला हणून या नगरास बनारस असे हणण्याचा प्रघात पडला. काशीतील सामान्य लोकांचें मत ही असेच आहे. औरंगजेबने सुद्धा क्षेत्राचें नांव 'महंमदाबाद' असे ठेवलें होतें. परंतु हें नांव फारसे प्रचारांत आलें नाहीं. अस्तु. या नांवाविषयी बराच मतभेद आहे. पुराणांतरी वाराणसी नांवाचा पुष्कळ उल्लेख आढळतो; आणि त्याचा अर्थ वरुणा व असी यांमधील प्रदेश होय.

सांप्रत बनारस व काशी हे शब्द जरी एकार्थीच आहेत तरी त्यांत एक सूक्ष्म भेद आहे. तो असा कीं या क्षेत्राचे उत्तर दिशेचे भागास जेथे यवनांची वस्ती फार आहे त्यास बनारस हणतात व वरुणा व असीमधील प्रदेशास काशी हणतात. तसेच दशाश्वमेध घाटापासून तों केदार व असी घाटपर्यंतचा प्रदेश केदार याच नांवाने मोडतो. बाकी केदार हा काशीचा एक पोटविभाग आहे.

पूर्वकालीं हणजे सुमारे दीड हजार वर्षांपूर्वी या क्षेत्राची मुख्य वस्ती ईशान्येस सुमारे तीन मैलांवर 'सारनाथ' नामें स्थान आहे त्या ठिकाणी होती. नंतर कालांतराने बौद्धांचा ऱ्हास झाल्यावर हणजे सुमारे एक हजार वर्षांपूर्वी वरुणासंगम व राजघाट यांमध्ये होती; व सांप्रत असी व केदार घाटांकडे वस्ती झुकत आहे. हल्लीं जेथे विश्वेश्वराचें मंदिर आहे तो भाग व दशाश्वमेध वगैरे ठिकाणी



सुमारे ९०० वर्षांपूर्वी फारच विरळ वस्ती होती. परंतु कालगती विचित्र आहे ! ! ज्या स्थानी पूर्वकाळी दाट वस्ती असे ते स्थान आतां निर्जन व भयाण झाले आहे. सारांश लोकवस्ती उत्तरोत्तर ते स्थान सोडून असीकडे वाढत चालली आहे. तसेंच दशाश्वमेध, बंगालीटोला व केदार या भागांतील वस्ती अगदी अलीकडची ह्मणजे सुमारे शें दीडशें वर्षांतली आहे. असे सांगतात की पूर्वी विश्वेश्वर व काळभैरव यांचे दर्शन करण्याकरितां वरुणेकडील लोक दिवसां येत असत. त्यांना रात्री येणे भयप्रद वाटे.

फार पुरातनकाळी या क्षेत्राचे पश्चिमोत्तर प्रदेशांत ज्यास हल्ली ' बकरियाकुंड ' ' अलीपूर मोहला ' व त्याच-प्रमाणे वरुणेच्या कांठचा प्रदेश ह्मणतात यांत बौद्धांचे प्रा-बल्य फार असावे. त्यांचे मठ, त्यांचे विहार, त्यांच्या गुंफा व त्यांच्या प्राचीन इमारतीचा अवशिष्ट भाग व त्यांवरील अत्युत्तम कोरीव काम वगैरे सर्व अद्याप दृष्टोत्पत्तीस येते, व ह्मणून वरील सिद्धांतास अधीक जोर येतो.

या क्षेत्रांत प्राचीन घरे व मंदिरे क्वचित् आढळतात. बहुतेक सर्व मंदिरे अर्वाचीन असून अलीकडील दोन ती-नशें वर्षांतली आहेत. औरंगजेबचे कारकिर्दीत तर पुष्कळ मंदिरांचा चुराडा झाला ही गोष्ट तर इतिहासप्रसिद्ध आहे. मोठमोठ्या शिला व प्राचीन मूर्ति शहरांत पुष्कळ स्थानी छिन्नविछिन्न झालेल्या अद्याप अवलोकनांत येतात. परंतु त्यांचा काळनिर्णय करणे फार कठीण आहे.

काशीक्षेत्राचे आसपास पुष्कळ उद्यानभूमिका व उपवनें असून त्यांपैकी कांहीं तर फारच सुंदर व रमणीय आहेत. हीं सर्व उपवनें तेथील शेटसावकार व अमीर उमराव वगैरे लोकांची असून वसंतऋतूंत सायंकाळीं ते तेथें हवा खाण्यास जातात. बगीच्यांत अनेक फळझाडे असून क्वचित्स्थळीं जलोद्धार यंत्राची योजना केलेली असल्यामुळे उपवनास अधीकच शोभा येते. या बगीच्यांत अभ्यागत जनास बसण्याच्या सोयी आहेत; यामुळे उष्णकाळीं सायंकाळचे समयी अशा एखाद्या उपवनांत स्वच्छ व मोकळी हवा खाण्यास पुष्कळ लोक जातात.

काशी, प्रयाग, मथुरा, आग्रा, दिल्ली, ग्वालियर, कानपूर, लखनौ, झांशी, वगैरे ठिकाणीं बुटी उर्फ भांग घेण्याचा प्रघात फार आहे. ह्या प्रांतांत भांग पिणें हें व्यसन मानीत नाहींत. काशींत तर लहान मुलांपासून तो जखड ह्याताऱ्यापर्यंत आणि क्वचित् बायकाही भांग पितात; आणि एखाद्या उपवनांत 'धंडाई' तयार करून घेणें त्यांस फार आनंददायक वाटतें. ही भांग तयार करतांना तिच्या प्रशंसनेची आणि महात्म्याचीं पद्यें तद्व्यसनी निपूण लोक ह्मणतांना कोणी ऐकलें तर त्यांस त्यापासून एक प्रकारची क्षणभर कर्मणुक होते. ही भांग घेण्यांत कांहीं लोक इतके आसक्त आहेत कीं त्यांस एखादेवेळीं जेवावयास न मिळालें तरी चालेल परंतु 'बुटी' ही पाहिजेच, व ती ही थोडी-

थोडकी घेऊन त्यांचें समाधान होत नाहीं. कर्मांतकमी मोठाले दोन कटोऱ्यापासून च्यार च्यार तांबे पिणारे प्राणी आढळतात; आणि त्या मानानें ते आपआपसांत 'कटोरागुरू' 'लोटागुरू' 'घंगाळगुरू' इत्यादि विनोदपर पदव्याही देतात. असो. पंचक्रोशी मार्गावर कांहीं उपवर्ने फार रमणीय आहेत. यात्रेकरूंना त्यांचा उपयोग घेतां येत नाहीं ही गोष्ट निराळी परंतु साधेल तर त्यांनीं तीं अवश्य अवलोकन करावी.

हे क्षेत्र  $२३^{\circ} ५२' १५''$  अक्षांश व  $२७^{\circ} ३०'$  रेखांशावर असून समुद्राचे पृष्ठ भागापासून  $२५३$  उंचीवर आहे, व क्षेत्रफळ  $३४४८$  एकर आहे. लोकवस्तीच्या मानानें पाहिलें असतां इ. स.  $१८९१$  चे खानेसुमारीवरून कळतें कीं लोकवस्ती  $२,१९,४६७$  आहे. पैकीं  $१,१५,०६७$  पुरुष व  $१,०४,४०९$  स्त्रिया आहेत. हिंदूंची संख्या  $१,६८,६९१$  आहे पैकीं  $८८,४६८$  पुरुष व  $८०,२२३$  स्त्रिया आहेत. मुसलमान वस्ती  $४९,४०९$  आहे पैकीं  $२५,७२२$  पुरुष व  $२३,६८३$  स्त्रिया आहेत. जैनवस्ती फार थोडी ल्पणजे  $१०९$  आहेत पैकीं  $६७$  पुरुष व  $४२$  स्त्रिया आहेत. ख्रिस्ती  $१,२०६$  पैकीं  $७६९$  पुरुष व  $४३७$  स्त्रिया. सीख  $५२$  पैकीं  $३३$  पुरुष व  $१९$  स्त्रिया.

इ. स. १८८१ चे खानेसुमारीचा आंकडा यापेक्षां कमी होता. हणजे क्षेत्राची लोकवस्ती १,९३,०२५ होती. यावरून गेल्या दहा वर्षांत वस्ती पुष्कळ वाढली असें हणावें लागते.

दाट वस्तीचे मानानें पाहिलें असतां काशीक्षेत्र हें पश्चिमोत्तर देशांत पहिलें येतें. प्रत्येक औरस चौरस मैलावर ९१३.७ लोकवस्ती आहे. एकंदर जिल्ह्याची मनुष्य गणती ९,२१,९४३ आहे. पैकीं पुरुष ४,६७,४५३ व बायका ४५,४९०. हिंदूंची संख्या ८,३१,७३० असून पुरुष ४,२१,०३५ व बायका ४,१०,६९५ आहेत. मुसलमान ८८,४०१ पुरुष ४५,१९० व बायका ४३,२११ आहेत, व बाकी इतर जाती आहेत.

वरील आंकडा हा स्थायिक वस्तीचा आहे. याशिवाय प्रतीवर्षी यात्रेकरू लोक एक लक्षावर येऊन जातात. येथें सर्व वर्णांचें आणि सर्व धर्मांचे लोक आढळतात, पैकीं दाक्षिणात्यांची वस्ती ८००० पर्यंत येईल. याशिवाय बंगाली, गुजराथी, मैथील, कान्यकुब्ज, द्रावीड, पंजाबी, सीख वगैरे अठरापगड जातीचे लोक येथें आढळतात.

अलिकडे नेपाळी लोकांची वस्ती या क्षेत्रांत फार वाढत चालली आहे. पंचगंगा घाट व बालाजी घाट वगैरे स्थानीं यांचीं घरे आहेत. नेपाळी लोकांत लक्षांत ठेवण्या-

सारखी गोष्ट अशी की तद्देशीय रिवाजानुसार त्यांच्यांत 'पडदा' मुळीच नाही. स्त्री पुरुषांचे पोशाख व पेहराव फारच चमत्कारिक असतात. नेपाळांत अद्याप सतीचा प्रचार आहे, व तसेच तिकडील कायदे कानु हीं फार कडक आहेत असे सांगतात. जातीभेद त्यांच्यांत इकडच्या सारखाच आहे. परंतु भक्ष्याभक्ष्याविषयी कांहीं विधिनिषेध नाही. ब्राह्मणवर्ग मत्स्याहारी आहे. नेपाळी भाषा फारशी कठीण नाही. मराठी भाषेप्रमाणे तिच्यांत पुष्कळ संस्कृत शब्द येतात. सुधारणेसंबंधाने लोक बरेच मार्ग आहेत. विवाहादि कार्ये आमच्या सारखीच असून बाल-विवाह केशवपन वगैरे चालीही त्यांच्यांत पूर्णपणे वसत आहेत.





## भाग ३ रा.

### शिवालयांची शोचनीय स्थिति.



हिंदुस्थानांत सुमारे गेल्या १२ शतकांपासून ह्य-  
णजे बौद्ध धर्माचा ग्हास झाल्यापासून सनातन वैदिक  
धर्माचे साम्राज्य कमी झाले व पौराणिक धर्म वृद्धिगत होत  
जाऊन मूर्ति पूजा वाढत चालली; आमच्या पूर्वजांनी ह्यणजे  
ऋषांनी वेदांत सांगितलेला धर्म व सांप्रत रूढ असलेला  
धर्म यांत महदंतर दिसून येईल. आजकाल पाश्चात्य ज्ञान  
रूपां किरणांच्या प्रभावाने म्हणा किंवा अन्य कोणत्याही  
कारणाने ह्यणा आमच्यांतील पुष्कळ सुशिक्षित लोकांची  
मूर्तिपुजेवरील धर्मश्रद्धा कमी होत चालली आहे व पुष्क-  
ळांनी ती सोडूनही दिली आहे. याची कारणे शोधू पहात  
वसणे ह्यणजे एक मोठा लांबलचक इतिहास लिहिणेच  
होईल.

मूर्तिपूजा ही प्राचीन आणि अर्वाचीन सर्व सुधारलेल्या  
राष्ट्रांत एक काली अस्तित्वांत होती असे इतिहासावरून

आढळते; व अद्यापही सुधारणेच्या शिखरास पोहोचलेल्या राष्ट्रांतूनही मूर्तिपूजेचे उपासक पुष्कळ आढळतात. या सृष्टीत जें जें ह्मणून मोठें भव्य व आश्चर्यकारक आहे अथवा ज्यांनीं मोठमोठीं महान कृत्ये केलीं, किंवा जे साधुसंत किंवा महान तपस्वी किंवा शोधक बुद्धीचे अथवा ज्ञाते होऊन गेले ते या सर्वांचे उपासक होते व अद्यापही आहेत. चीन, जपान वगैरे देशांत बुद्धास मानतात, मुसलमान लोक महंमदास पैगंबर मानतात; ख्रिस्ती लोक येशु ख्रिस्तास मानतात व आम्ही लोक रामकृष्णादि पराक्रमी पुरुषांस मानतो इतकेंच नव्हे परंतु त्यांस अवतारी पुरुष समजतो आणि त्यांच्या मूर्तीची पूजा करतो. या सर्व लोकांतील मूर्ते पूजेचा प्रकार कमीजास्त प्रमाणानें सारखाच आहे. मूर्तिपूजा करावी किंवा नाही, ती सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे हा विचार या पुस्तकांत कर्तव्य नाही; परंतु ओघानुसार एवढें मात्र म्हटलें पाहिजे कीं जर ती करण्यापासून आमच्या प्रगतीस धक्का बसल्याचे अथवा जे ती करित नाहीत त्यांस कांहीं निराळा फायदा झाल्याचे ऐकिवांत येत नाही तर फार पुरातन काळापासून चालत आलेल्या ह्या उपासना मार्गाचे संबधानें रिकामा वाद कांहीं कांहीं ठिकाणीं विशेष निषेधानें कां ऐकूं यावा हें कळत नाही.

काशी क्षेत्रांत तर मूर्तिपूजेचे प्राबल्य फारच आहे. घरोघरी देवपूजा आहेच; परंतु आमच्या लोकांस घरचे देव पुरत नसून बाहेरचे देवही लागतात ! या क्षेत्रांत अशी एक रथ्या सांपडणार नाही की, ज्यांत दहावीस शिवालये नाहीत. तसेच लहान लहान कोनाड्यांत किंवा घाटांवरील मठीत तर अगणित शिवलिंगे आहेत !! असे सांगतात की, जयपुरचा राजा मानसिंग याने एका दिवसांत १ लक्ष शिवलिंगांच्या पाषाणावर कोरलेल्या प्रतिमांची स्थापना केली ! पैकीं कांहीं प्रतिमा अद्याप दृष्टोत्पत्तीस येतात.

या मंदिरांपैकीं कांहींचीच फक्त पूजा यथासांग होते व कांहींचा अगदी त्याग केलेला दिसतो !! बरे ही शिवलिंगे अगणित असल्याकारणाने त्यांची पूजा यथासांग होत नसेल हे ह्मणणे कांहीं सयुक्तिक दिसते. परंतु पुष्कळ रुपयांचा व्यय करून बांधिलेल्या कांहीं मोठ्या शिवालयांतूनही हा असाच प्रकार अनुभवास येतो ! ह्मणजे पुष्कळ शिवालये अशी आहेत की, वर्षानुवर्षे त्यांतील शिवलिंगाची पूजा सुद्धां कोणी करीत नाही, व बांधणारांनीं तीं काय उद्देशाने बांधिलीं असावीत अशी शंका आंतील भयाण जागेकडे पाहिले ह्मणजे उत्पन्न होते. कांहीं वरील कोरीव काम अत्युत्कृष्ट असून प्रेक्षणीय आहे; व कांहीं वरील इतके विद्रूप आहे की, त्यावर नजर सुद्धां फेकवत



नाहीं. ह्या मंदिरांतून बाहेर पडेपर्यंत बहुतकरून नाक तोंड दाबून घेण्याची पाळी येते, कारण सभा मंडपांत अथवा देवाचे गाभाऱ्यांत जातांच कोळ्यांचे विष्टेची घाण येऊं लागते; आणि वर जिकडे पहावे तिकडे पाकोळ्यांची व इतर पक्ष्यांची शेंकडों घरटीं लागलेलीं अवलोकनांत येतात. पूर्णपणें अनास्था व हेळसांड केलीली हीं शिवालयें पाहून जगन्नियंत्या परमेश्वरानें सुख दुःखादि भोक्तृत्व फक्त आह्मांसच लाविलें नसून तें स्वतःसही लावून घेतलें कीं काय असें वाटूं लागतें. असो.

काशीतील मुख्य देवता ह्यटल्या ह्यणजे छपन्नविनायक, अष्टभैरव, द्वादशसूर्य वगैरे अनेक आहेत. त्यांची नामावली शेवटीं पुस्तकांत दिलीच आहे. एखादा भाविक गृहस्थ सहज रस्त्यांतून 'बं बं महादेव' गुरु गर्जना करीत जात असतां निदान पांच पंचवीस ठिकाणीं सहजरीत्या वंदन करतांना दृष्टीस पडतो; अशी दृढ भक्ति अन्य लोकांत क्वचित् आढळेल.

यवनांचे कारकिर्दींत हिंदूवर पुष्कळ जुलूम व जांच झाला; त्यांनीं सर्व प्रकारें आमचा छल केला, आमच्या पवित्र मानलेल्या मूर्ति तर त्यांनीं भ्रष्ट केल्या; स्त्रियांवर जुलूम करण्यास मार्गेंपुढें पाहिलें नाहीं; व अनेक प्रकारें हिंदुधर्म नष्ट करण्याचे उपाय केले. परंतु ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय कीं, आमचा धर्म अद्याप

कायम आहे. या मुसलमानांनी हिंदूवर छल केल्याविषयी शेरिंगने आपल्या जातभाईस पुढील उपदेश केला आहे:—‘युरोपियन लोकांनी हे पक्के लक्षांत ठेवावे की मुसलमानांचा स्वधर्माभिमान इतका आहे की तो त्यांच्या अंगांत खिळत आहे व कालांतराने जर हिंदुस्थानदेश पुन्हा मुसलमानांचे ताब्यांत गेला तर हिंदुस्थानातील सर्व मिशनगृहे, व संस्था आणि प्रार्थनामंदिरांचा मागमूस सुद्धा राहणार नाही.’ असो. गेल्या शतकापर्यंत यवनांचा अंमल जारीने असल्या कारणाने आमच्या धर्मास उतरती कळा लागली होती, व यदा कदाचित् आणखी जर दोन चार औरंगजेब झाले असते तर त्यांच्या तडाक्यांतून हा धर्म वांचता किंवा नाही याची शंकाच आहे. परंतु गेल्या शतकाचे आरंभापासून तो शेवटपर्यंत मराठ्यांनी मोठ्या बहादुरीने स्वराज्य स्थापन केल्यामुळे हिंदुधर्मास टवटवी आली व त्याने आपले नष्टवैभव मोठ्या शिताफीने मिळविले! परंतु कालगती विचित्र असल्यामुळे आम्ही पुन्हा विपन्नावस्थेप्रत येऊन पोहोचलो आहो!! असो. गेल्या शेंपन्नास वर्षांत जिकडे तिकडे नवीन मंदिरेंच मंदिरें झाली आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांतही मंदिरांची संख्या गणित श्रेष्ठीप्रमाणे वाढत गेली; आणि काशींत तर विचारयलाच नको!! ह्या अवधींत पुष्कळ जुन्या मंदिरांचाही

जीर्णोद्धार झाला; आणि हल्लीं प्रतिवर्षीं श्रद्धालुलोक शेंपनास नवीन मंदिरे बांधतात. परंतु शेंकडों जुन्या आणि ओसाड मंदिरांकडे कोणी ढुंकून सुद्धां पहात नाहीं. ह्यापासून दोन तोटे होतात. एकतर पैशापरी पैशाचा चुराडा होतो; व दुसरें ज्या हेतूनें मंदिरे बांधिलीं जातात तो हेतुही सफल होत नाहीं. प्रतिवर्षीं पुष्कळ संस्थानिकांचें या क्षेत्रीं आगमन होतें, व ते आल्यानंतर त्यांनीं एखाद्या मंदिराची स्थापना न करणें ह्मणजे त्यांच्या मोठेपणास ब्रह्म आणणें आहे; अशी त्यांची समजूत असल्या कारणानें एखाद्या शिवालयाची स्थापना करतात. नंतर एक पुजारी व पांचदहा पानांचें छत्र वगैरे तजवीज करतात. पुढें असें होतें कीं, तो ब्राह्मण पुजेपुरताच मंदिराशीं संबंध ठेवतो; व अन्नस-सत्रही नीटपणें चालत नाहीं. एकंदरीत कांहीं दिवस लोटल्यावर सर्व अव्यवस्था होते. सारांश कीं शिवालयांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे. सुमारे ६० वर्षांपूर्वीं जेम्स प्रिन्सेप नांवाच्या साहेबांनीं या शहरांतील मंदिरांची मोजणी केली होती. त्यावरून त्यावेळीं या क्षेत्रांत १००० मोठीं शिवालयें व ३३३ मशीदी होत्या असें दिसतें. त्यानंतर सुमारे ३० वर्षांनंतरच्या मोजणीचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

मोहोळे.	मंदिरांची संख्या.	मशीदींची संख्या.
१ कोतवाली. ... ..	२६१	१९
२ काळभैरव. ... ..	२१६	२०
३ भधमपुरा. ... ..	४८	५४
४ जैतपुरा. ... ..	३०	९७
५ चेतगंज. ... ..	५३	३२
६ भैलपूर. ... ..	१५४	१६
७ दशाश्वमेध....	६९२	३४
बेरीज ...	१४५४	२७२

ही वरील संख्या सुमारे ३० वर्षांपूर्वीची आहे. आज तागाईत पुष्कळ नवीन मंदिरे अस्तित्वांत आली आहेत. यावरून इतके अनुमान निघते की, हल्लींच्या शांततेच्या काळांत दिवसेंदिवस मंदिरांची वाढ होत चालली आहे.

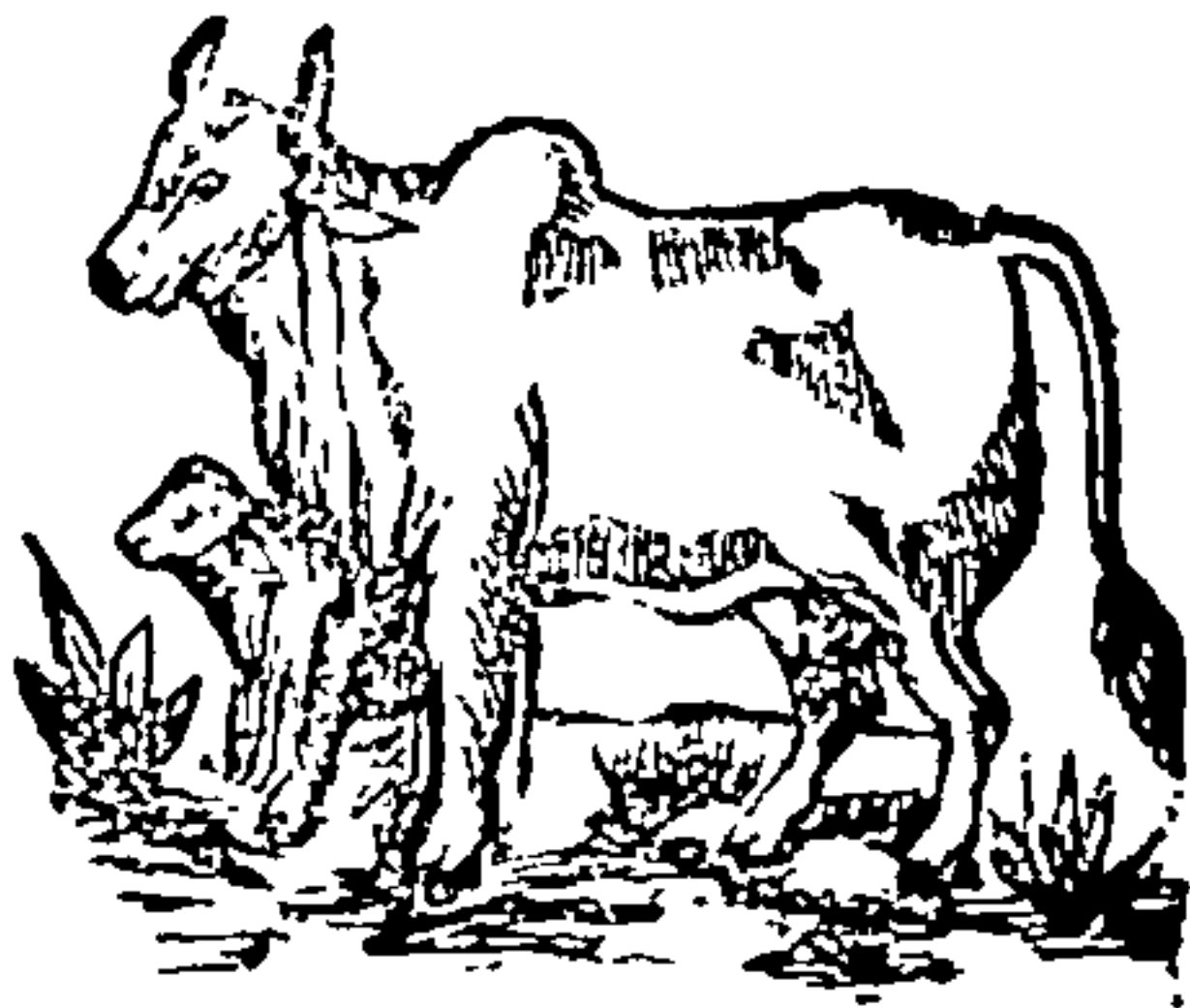
आतां देवालयांची संख्या वाढणे ह्यणजे अर्थात् पुजा-न्यास उदर निर्वाहाचें एक चांगलेंच साधन होतें. व त्यांना ही गोष्ट इष्टच असते हें निराळें सांगणें नकोच. प्रत्येक देवालयांत एक पुजारी असतो. हा यद्देशीय असतो किंवा क्वचित् महाराष्ट्र ब्राह्मणही असतो, व यांस इकडे 'पांडे' अथवा 'पंडे' असें ह्यणतात. हे पंडे शरीरानें चांगले धष्टपुष्ट असून यात्रेकरूस फार छळतात.

याचा अनुभव काशीयात्रा करून आलेल्या लोकांस थोडा बहुत तरी असेलच. विश्वेश्वराच्या पंढ्यास जितकें उत्पन्न आहे तितकें उत्पन्न आणखी कोणाही पंढ्यास नसेल. हा पंढ्या एखाद्या सरदारप्रमाणें घरीं इत्ती वाळगून राहतो. इतका धनवान आहे तरी त्याची धनतृष्णा कमी नाही!! परंतु सगळ्यांचीच अशी स्थिति नाही. यांपैकीं पुष्कळांस पोटभर खाण्याची देखील पंचाईत आहे. मोठमोठाले पंड्यांकडूनही यात्रिकजनांस पीडा सहन करावी लागते; मग जे गरीब आहेत, व ज्यांना कुटुंबभार सहन होत नाही अशांकडून त्यांना पराकाष्टेचा त्रास भोगावा लागतो यांत नवल तें कोणतें? एखाद्या सभ्य व श्रीमान मनुष्यास यांनीं पाहिलें कीं त्या विचार्यांची काय धांदल होते ती त्यांसच विचारावी. त्यास असें होतें कीं, मी मंदिरांतून केव्हां एकदां बाहेर पडेन. मंदिरांतून बाहेर पडेपर्यंत 'दक्षिणा रखो' हें रहाटगाडगें याच्या पाठीस लागलें असतेंच. कर्मधर्मसंयोगानें तो जर गरीब असला व त्याच्या एक दोन पैशानें जर पंड्यांचें समाधान न झालें तर गांठचा पैसा देऊन वर आणखी 'दखनका कंगाल' अशा प्रकारें गालीप्रदान करण्यासही ते मागें पुढें पहात नाहींत!! ही पंड्यांची जात अशिक्षित असल्याकारणानें त्यांच्यांत दया, क्षमा, शांति किंवा तृप्ति इत्यादि गुणांचें वारेंही नसतें. कधीं कधीं असा प्रसंग येतो कीं, यात्रिकजनांवर ते हात देखील टाकतात. चक्रपुष्करणींचे

तीर्थावरील पंज्या तर ठराविक पैसे घेतल्याशिवाय आंत स्नान करू देत नाही. या तीर्थावर वारंवार तंटे होतात. परंतु सत्तेपुढे शहाणपण नाही झणतात ते अक्षरशः खरे आहे.

पंज्यांप्रमाणे येथे एक दुसरी क्रूर व आडदांड जात आहे. त्यांस 'गंगापुत्र' अथवा 'घांटे' झणतात. गंगापुत्र नांव पडण्याचे कारण ते असे सांगतात की, आमची गंगेपासून उत्पत्ती झाली आहे. हे लोक दिवसभर घाटांवर बसून श्राद्ध संकल्प सांगून जी कांहीं प्राप्ति होईल त्यावर आपली उपजीविका करतात. यांच्या उत्पत्तीविषयी फारसा विचार न करितां त्यांच्या नैतिक वर्तनाविषयी पाहू गेलें असतां त्यांच्याहून हलकट जात दुसरी कोणतीही नसेल असे झणणे धाडसाचे होणार नाही. यांपैकी पुष्कळांना अक्षर ओळख सुद्धा नसते. श्राद्धसंकल्प वगैरे नीटपणे सांगता येत नाही. वाणी फार अशुद्ध असते. सहज बोलणे देखील अभिमानाचे व उद्धटपणाचे असते. ज्यांस झणून ह्या लोकांचा अनुभव असेल त्यांस हे वर्णन बहुतकरून सौम्यच वाटेल. आतां सगळेच एका वर्गातले असतील असे नाही. त्यांतही कांहीं संभावित व सूज्ञ आढळतील परंतु अशांची संख्या फार थोडी. मारामारी करण्यांत यांचा पहिला नंबर!! शरीराने गलेलठ आणि मल्लुविद्येत निपुण असून व्यायाम व कसरतीचा यांना फार शौक असतो. यांचे नित्य

कर्म ह्मणजे प्रातःकाळीं सूर्योदयापासून तो दोन प्रहरपर्यंत आपापल्या घांटावर बसून गप्पाष्टके शोकून कालक्षेप करावयाचा. इतक्या अवधीत त्यांस आपल्या पोटापुरती प्राप्ति सहज होते. गंगेवर स्नान करण्याकरितां नित्य गर्दी असतेच. तेथे हे लोकांस भस्म, गंध, आसन वगैरे देतात यामुळे महिन्याचे कांठी घांट्यांस कांहीं तरी द्यावे अशी प्रत्येकास साहजिकच बुद्धि होते. ग्रहण अथवा इतर एखादा मोठा पर्वकाळ आला ह्मणजे तर यांची चंगळच उडते. अस्तु. यात्रेकरूंनीं यांशीं फार तोंड न लावितां व विशेष प्रसंग न देवतां आपल्या कामाकडे लक्ष ठेवावे.





## भाग ४ था.

काशीतील प्रसिद्ध देवालये.



**विश्वेश्वरः**—काशी क्षेत्रातील आदिदैवत ह्यटलें ह्यणजे विश्वेश्वर होय. ह्यणून प्रथमतः त्याचें वर्णन केलें पाहिजे. हें मंदिर शहराचे मध्यभागी असून फार सुप्रसिद्ध आहे. दर्शनाभिलाषी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी नित्य अवलोकनांत येतात. एकादशीचे दिवशीं व कधीं मोठा पर्वकाळ असला ह्यणजे तर देवळांत मनस्वीच गर्दी होते. अशा संधीस बदमाश व लफंगे लोकांस चांगलेंच फावतें ! कधीं कधीं बिच्याऱ्या यात्रिकजनांस तर पोलिसचा मार खाण्याचाही प्रसंग येतो !!

मंदिरांत प्रवेश करण्यास मुख्य द्वार दक्षिण दिशेस असून फारच संकुचित आहे. हें द्वार पितळेच्या पत्र्यानें मढविलें असून, त्यावर अनेक देवतांच्या प्रतिमा कोरल्या आहेत. शिरोभागी एक लहान गणपतीची मूर्ति आहे. प्रवेश केल्यावर अंतर्भागी अनेक शिवलिंगे अवलोकनांत येतात. अभ्यंतर भागातील चौक फार संकुचित असून



त्यांत बिल्वपत्रांचा एक ढीग सडत असलेला दृष्टीस पडतो. यामुळे आंतील हवा नेहमीं दूषित असून घाण येते. मंदिरांत प्रवेश केल्यावर उजव्या हातास अविमुक्ते-श्वराचे लिंग आहे, व डावे हाताकडे भगवान् विष्णूची मूर्ति आहे. दुसऱ्या दोन कोनांत पार्वती व अन्नपूर्णा देवता आहेत. चौकाचे मध्यभागीं तीन फूट उंचीचा एक चवथरा लागतो. तो चढून वर गेल्यावर मध्यभागीं वैकुण्ठेश्वराची पिंडी आहे व त्याचे उजवेकडील खोलींत विश्वेश्वर आणि डावेकडील खोलींत दंडपाणि आहेत. विश्वेश्वराचे खोलीतील पृष्ठभाग संगमरवरी पाषाणानें आच्छादलेला आहे. ही खोली फार संकुचित ह्मणजे फक्त पांचसात मनुष्यांचाच आंत समावेश होण्यासारखी आहे. खोलींत औरसचौरस दोन हात लांबीरुंदीचे, व एक हात खोल असें कुंड आहे; यांतच विश्वेश्वराची पिंडी आहे. उष्णकाळीं महादेवास उष्णतेचा ताप न व्हावा ह्मणून हें कुंड गंगोदकानें अहोरात्र भरलेलें असतें. कुंडासन्निध एक दोन पंडे बसलेले असतात, ते कुंडांत टाकिलेला नैवेद्य किंवा दक्षिणा उचलण्यांत केवळ नदी किनाऱ्यावरील बकासारखे तत्पर व आतुर झालेले असतात. अनेक श्रीमान् लोकांनीं हें कुंड भरून दक्षिणा दिली आहे असें सांगतात. रणजितसिंगानें तर एकवेळ कुंडभर मोहोरा विश्वेश्वरास अर्पण केल्याविषयीं ख्याती आहे. येथील पंड्यांचा साधारण असा कायदा आहे कीं जो कोणी दक्षिणा देतो त्यासच ते प्रसाद देतात, बाकीच्यांस देत नाहींत !

विश्वेश्वर जितका पूज्य आहे तितका दंडपाणी नाहीसे वाटते. कारण त्यास अंधकार वास करावा लागतो, दंडपाणीचे खोळोत एक संगमरवरी पाषाणाची गणपतीची सुरेख मूर्ति असून ती प्रेक्षणीय आहे. पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे चतुःकोनांत ज्या चार मूर्ति आहेत त्या प्रत्येकावरील गाभारा तीसपस-तीस फूट उंचीचा आहे. तसेच वैकुण्ठेश्वरावरील गोलाकृति घुमटही विस्तीर्ण असून तो व विश्वेश्वरावरील घुमट हे सुवर्ण पत्र्यांनीं महविलेले असल्यामुळे प्रातःकाळीं उदय झालेला सहस्ररश्मींची किरणे त्यांजवर पडलीं असतां तो देखावा पाहून नेत्रांस फारच आनंद होतो. हा सर्व खर्च रणजितसिंगाने दिला असे सांगतात. विश्वेश्वराचा घुमट जमिनीपासून सुमारे ९० फूट उंच असून बाह्यभागीं अनेक देवता आहेत. या मंदिरांत अनेक घंटा आहेत. पैकीं एक अद्वितीय आहे. ही नेपाळच्या राजाने दिली असे सांगतात. याशिवाय या देवळांत अनेक शिवलिंगे आहेत. या सर्वांचे वर्णन करणे कंटाळवाणे होईल तथापि विश्वेश्वराचे 'दरबारा' विषयीं मात्र चार शब्द लिहिणे अवश्य आहे.

हा दरबार मंदिराचे पिछाडीस असून त्यांत भिन्न भिन्न तांब्यांचीं अनेक शिवलिंगे आहेत. यांचेही दर्शन भाविक जन घेतात. ही सर्व व्यवस्था आँग्लदेशांतील पार्लमेंटाप्रमाणे आहे. हणजे काशिक्षेत्राचा कोतवाल अथवा ज्यानें ग्रामसंरक्षकत्व पतकारिले आहे तो काळभैरव होय. अन्न पुरविणारी देवी अन्नपूर्णा होय. खजिनदार कुबेर

अष्टप्रधानमंडल व खोस दरवार ह्या तर मंदिराचे सन्निधच आहे. हा सर्व प्रकार परकीयांस फार हास्यास्पद वाटतो.

हे सांप्रतचे मंदिर काशीखंड पुराणांत वर्णिलेले नसून हे अगदी अर्वाचीन असले पाहिजे हे पाहतांक्षणींच लक्षांत येण्यासारखे आहे. मंदिराची रचनाही अर्वाचीन शिल्पकलेस अनुसरून आहे. हे मंदिर अहिल्यावाईचे कारकीर्दीत बांधलेले असून त्याचा सर्व खर्च तिनेच दिला असे सांगतात. मंदिर मोठे प्रेक्षणीय किंवा त्यावरील काम मोठ्या कुशलतेचे आहे असे मुळीच नाही. घुमटावर थोडे-बहुत कौरीव काम आहे, परंतु तेही इतके प्रेक्षणीय नाही. वस्तुतः या मंदिराचे कामांत मनोवैधकत्व असे काहीच नाही.

ज्या ठिकाणी विश्वेश्वराचे प्राचीन मंदिर होते त्या ठिकाणी सांप्रत एक मशीद आहे. हिंदुधर्मद्वेषा औरंगजेब ह्याने ते देवालय मोडून त्या स्थानी ही मशीद बांधिली. यावरून मुसलमानांची सत्ता येथे कशी होती याची कल्पना वाचक करतीलच.

विश्वेश्वराचे देवालय व ही मशीद यांत सुमारे २० यार्डांचे अंतर आहे. मशीदीचे काम अगदी सार्धे असून दर शुक्रवारी अल्लोपासकांची गर्दी असते. मशीदीचा घुमट विस्तीर्ण असून चोहो बाजूंस चार मनोरे आहेत. अल्लोपासनेचे दालन प्रशस्त असून पांच हजार मनुष्यांचा समावेश होईल इतके विस्तीर्ण आहे. ही सर्व मशीद

पाषाणमय असून जमिनीचे पृष्ठभागापासून सुमारे ८ फूट उंचवट्यावर आहे व तिच्या अधोभागां एक भुयार आहे आणि पिछाडीस एक कवरस्थान आहे. पिछाडीचा भाग हा विश्वेश्वराच्या प्राचीन मंदिराचा अवशिष्ट भाग असून त्याच्या आधारावर मशीदीचा घुमट आहे. हा अवशिष्ट भाग अवलोकन केल्याने प्राचीन मंदिराची थोडी कल्पना करिता येते, व त्यावरून असा सिद्धांत ठरतो की प्राचीन मंदिर हे फार मोठे असले पाहिजे व कोरीव कामही प्रेक्षणीय असावे. भुयार हे बरेच खोल असून आंत घोबी वगैरे लोक राहतात. ही मशीद पूर्वाभिमुखी असून प्रवेशद्वार उत्तरेकडे आहे. दोहोंचा रस्ता एकच असल्यामुळे दोन्ही जातीस ही गैरसोय वाटते. थोड्या वर्षांपूर्वी हे पूर्वाभिमुखी द्वार बंद करण्याविषयी त्यांनी वराच उद्योग केला होता, परंतु ती गोष्ट हिंदूस सहन झाली नाही. कारण, या मशीदीच्या संबंधाने दोन्ही जातींत पूर्वीपासून तंटे आहेत. मुसलमानांनी पूर्वाभिमुखी द्वार केले होते ते मॅजिस्ट्रेटच्या हुकुमावरून बंद करण्यांत आले. हे द्वार अद्याप दृष्टीस पडते.

ही मशीद व विश्वेश्वर यांमध्ये 'ज्ञानवापी' नामे एक कूप आहे. त्यातील उदक फार पवित्र मानतात. कूपाभोवती सुमारे चार फूट उंचीचा एक अष्टपैलु कठडा आहे. जलाशय फार खोल असून हा कूप लोखंडाचे जाळीने आच्छादित असल्यामुळे तो दृग्गोचर होत नाही. उदक काढण्यापुरतेच द्वार उघडे असते या कूपांत फळे, फुले

वगैरे जिन्नस लोक टाकतात. यामुळे उदक अप्राशनीय असते; इतकेच नव्हे तर ते इतके खारट असते की, ते प्राशन केले असता वांती सुद्धा होण्याचा संभव आहे. परंतु श्रद्धा ही बलवत्तर असल्यामुळे भाविक लोक हेच उदक मोठ्या हौशीने—कडू औषध पितांना जसे वेडेवांकडे तोंड होते तसे तोंड करून—प्राशन करितात. अस्तु. या कूपा-विषयी एक चमत्कारिक कथा येथील लोक सांगतात. ती अशी की, एके समयी या क्षेत्रांत पाण्याचा दुष्काळ पडल्यामुळे लोक चिंताग्रस्त झाले होते. अशा समयी एक तपस्वी ऋषीने महादेवाच्या त्रिशंकूने या स्थानी खणून पुष्कळ पाणी काढिले. ही गोष्ट महादेवास कळल्यावर त्यास फार हर्ष झाला, व त्या दिवसापासून महादेवाने या कूपांत वास्तव्य केले. दुसरी एक कथा येथील लोक सांगतात की, औरंगजेब बादशाहा जेव्हां मंदिराचा उच्छेद करण्यास्तव आला तेव्हां विश्वेश्वरांनी या कूपांत उडी घातली. नंतर एका ब्राह्मणाचे स्वप्नी त्यांनी येऊन सांगितले की, मी मणिकर्णिका घाटी मिळेल, तेथून काढून माझी स्थापना अन्य ठिकाणी कर. तात्पर्य, कोणत्याही स्थळाचे महात्म्य वाढविण्यासाठी अशा प्रकारच्या गोष्टी पुष्कळ ठिकाणी लोक सांगतात.

ज्ञानवापीसन्निध एक दालन आहे. हे एकमजली असून चार चार पाषाणस्तंभांनी एक एक पंक्ति, अशा

बारा पंक्ति ह्यणजे ४८ नकशीदार स्तंभांनीं विभूषित केलेलें आहे. दक्षिण दिशेस एक संगमरवरी पाषाणाचें लहानच पण टुमदार मंदिर आहे. हें दालन सुविख्यात श्री. दौलतराव शिंदे अलिजाबहादूर यांची राणी श्रीमती वायजाबाई यांनीं इ. स. १८२८ सालीं बांधलें.

जवळच पटांगणांत एक अजस्र नदी आहे. याची उंची पांच किंवा सहा फूट असून पोटाचा घेर अजमासें १२ फूट आहे. हें प्रकरण पाहून लहान लहान मुलें कदाचित् घाबरून जाण्याचाही संभव आहे. हा नदी नेपाळचे राजानें विश्वेश्वरास अर्पण केला असें सांगतात. जवळच एक शंकर पार्वतीची मूर्ति आहे. ही मूर्ति हैद्राबादचे राणीनें स्थापिली अशी ख्याति आहे.

आपण ज्या रस्त्यानें गेलों त्याच रस्त्यानें बाहेर आलों तर बाहेर आल्यावर चार याडींचे अंतरावर शनैश्वराची मूर्ति आहे. ही मूर्ति सर्वांग नसून फक्त रौप्यालंकृत चेहरा अवलोकनांत येतो. अवशिष्ट भाग वस्त्राच्छादित दाखविला असतो.

शनैश्वराचें दर्शन घेऊन आपण अंमळ दहा पावलें पुढें गेलें ह्यणजे आपणांस सुप्रसिद्ध अन्नपूर्णेचें मंदिर लागेल. अन्नपूर्णा ह्यणजे अन्न पुरविणारी अशी ही देवी आहे. येथें नित्य गोर गरीबांस अन्नदान करण्यांत येतें. हें देवालय विस्तीर्ण असून अभ्यं-

तर भागांत अनेक गाई व बैल तसेच दोनचार मयूर इतस्ततः संचार करीत असलेले दृष्टीस पडतात. ह्या ठिकाणी यात्रिकजनांनी देवास समर्पण करण्याकरितां आणिलेले पदार्थ फार जपून न्यावे लागतात. कारण येथील गाई इतक्या सोकावलेल्या आहेत कीं, एखादा पदार्थ पाहतांच त्यावर झडप घालतात. हे देवालय अर्वाचीन असून दुसऱ्या बाजीरावाने बांधिलें असे सांगतात. मंदिराचा डौल ह्मणण्यासारखा भव्य नाही. परंतु बाह्यभागी रंगीत वेलबुटी वगैरे नकशीचे काम प्रस्तुत मलीन व पुसट असे दृष्टीस पडते. या मंदिराची डागडुजी अलीकडे बऱ्याच वर्षांत झाली नाहीसे दिसते. मंदिराची उंची जमिनीपासून सुमारे ६० फूट आहे. घुमटाचा बाह्यभाग चित्रविचित्र रंगाने सुशोभित केला आहे. परंतु रंग उडत चालल्यामुळे उत्तरोत्तर त्याची शोभा कमी होत चालली आहे. आतील सभामंडप संगमखरी पाषाणाने विभूषित असल्यामुळे अभ्यंतर भागास विशेष शोभा आली आहे. अन्नपूर्णेची मूर्ति लहान असून सणावारीं मात्र अलंकारांनी विभूषित करितात. चौकाचे चतुष्कोनांत चार मूर्ति आहेत. एकांत सूर्यनारायण सप्तमुखी घोड्याच्या रथांत आरूढ झाले आहेत. एकांत कुबेराची मूर्ति आहे, एकांत गणपतीची व एकांत माखतीची. विश्वेश्वराप्रमाणेच याहि देवालयांत स्वच्छतेचा अभाव आहे.

अन्नपूर्णा व शनैश्वर या देवालयांच्यामध्ये एक अरुंद गल्ली आहे. त्यांत शुक्रेश्वराचे देवालय आहे. ज्या कोणास संतती होत नसेल त्याने याची आराधना केली असता संतान प्राप्त होतें असे ह्या देवाचे महात्म्य आहे असे सांगतात.

अन्नपूर्णेचे देवालय सोडून आपण आणखी कांहीं पावले पुढे गेल्यावर धुंडिराज गणपतीची ओबडधोबड मूर्ति गल्लीचे कोपऱ्यावरच लागते. ही मूर्ति त्रिलोचनी असून कांहीं अवयव रौप्यालंकृत आहेत.

धुंडिराजाचे दर्शन घेऊन सुमारे चाळीस याडांवर साक्षी विनायकाचे देवालय आहे. ही मूर्ति पहाताक्षणी हंसू कोसळते. देवालय लहानच असून सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी कोणी मराठ्याने बांधिले आहे. साक्षीविनायक नांव पडण्याचे कारण इतकेच की, पंचक्रोशी यात्रा करून आल्यावर याचे दर्शन घ्यावे लागते. ह्मणजे हा आपल्या रोजनिशीत नोंद करून ठेवतो. याचे दर्शन न घेतले तर पंचक्रोशी यात्रा निष्फळ होते.

वर वर्णन केलेल्या मंदिरांशिवाय याच मोहोल्यांत आणखी एक स्थळ आहे. ते काशीकर्तविकूप या नांवाने प्रसिद्ध आहे. पुष्कळ यात्रिक जन या कूपाचे दर्शन घेतात. या कूपाविषयी काशीखंडांत आधार मुळीच नाही, व हा कोणी पोटार्थी ब्राह्मणाने बांधिला असावा. या कूपाची घटना जरा चमत्कारिक आहे. यांत उदक मुळीच नाही.



कूपार्चे तळाशी एक महादेवाची पिंडि आहे. परंतु कूप फार खोल असल्याकारणाने पिंडीचे दर्शन वरूनच जर कोणी करूं म्हणेल तर होणार नाही. कारण आंत अंधार आहे. खाली जाण्यास एक सोपान मार्ग आहे. परंतु हा सरकारी हुकुमाने बंद ठेवण्यांत आला आहे. फक्त पुजा-व्यास त्या मार्गाने जाण्याची परवानगी आहे. यार्चे कारण असे सांगतात की, कांहीं वर्षापूर्वी या ठिकाणी फारच ठकवाजीचा प्रकार होत असे. तो असा की, येथील पंडे लोक यात्रिकजनांस वर सांगितलेल्या सोपान मार्गाने मात्र खाली घेऊन जाऊन त्यांजवळील असेल नसेल तेवढे बलात्काराने घेऊन त्यांस बाहेर काढून देत. ही गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांचे नजरेस आणल्यावरून तो रस्ता मुळीच बंद करण्यांत आला. दर्शन घेणे असल्यास बरोबर एक पैशाचा कापूर घेऊन तो पेटवून कूपांत टाकला असता साहजिक दर्शन होतें. अशी घोर व भयंकर स्थाने या क्षेत्रांत पुष्कळ आहेत. यात्रिकजनांनी याविषयी खबरदारी घ्यावी हें बरे.





भाग ५ वा.

प्रसिद्ध देवालये.

( घाट वर्णन ).

**मणिकर्णिका घाटः—**काशीतील दुसरें अति पवित्रस्थान म्हटलें ह्मणजे मणिकर्णिका तीर्थ होय. हें तीर्थ सर्व तीर्थांचा राजा आहे. येथें स्नान केलें असतां सर्व पापांचें क्षालन होतें अशी भाविक लोकांची समजूत आहे. मणिकर्णिका घाटावर उभें राहिलें असतां आसपास अनेक शिवालये दृष्टीस पडतात; व क्षेत्राचा अर्धचंद्राकृति भाग नेत्रांस फारच आनंददायक होतो. आपण जणुं काय क्षेत्राचे मध्यभागीं तटस्थ आहोंत असा भास होतो. वास्तविक गोष्ट अशीच आहे. कारण मणिकर्णिका तीर्थ हें गंगाकिनार्याचे मध्यभागीं आहे. या तीर्थाचें महात्म्य काशीखंडांत पुष्कळ वर्णिलें आहे. या तीर्थाविषयीं एक मनोरंजक कथा आहे ती अशीः— एके समयीं विष्णूंनीं आपल्या चक्रानें या स्थानीं खण-

प्यास प्रारंभ करून पुष्कळ खोलें खणिलें. परंतु पाणी लागेना. परिश्रमामुळे त्यांस इतका घाम आला कीं, त्या घमानें हे तीर्थ भरून गेलें; ह्मणून यास 'चक्रपुष्कर्णी' असें नांव प्राप्त झालें. पुढे महादेव तेथे प्राप्त झाल्यावर त्यांनीं कुंडांत पाहिलें तों त्यांस कोटि तीर्थांचें तेज त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या दिव्य तेजाच्या दर्शनानें ते फार आनंद-भरित होऊन भगवान विष्णूस म्हणाले कीं, जो वर हवा असेल तो माग. विष्णूंनीं इतकाच वर मागितला कीं, आपण नेहमीं माझे सन्निध असावे. हे ऐकून महादेव अधिक प्रसन्न झाले व त्यांनीं होय असें सांगितलें. या आनंदलहरींत त्यांचें एक कर्णकुंडल खालीं पडलें ह्मणून महादेवांनीं या तीर्थास 'मणिकर्णिका' असें नांव दिलें. एकंदरीत लोक हे तीर्थ फार परम पूज्य समजतात.

चक्रपुष्कर्णी तीर्थांत उदक थोडें असतें व पुष्कळ स्त्री पुरुष त्यांत नित्य स्नान करतात. यामुळे ते अगदीं अप्राशनीय असतें. या कुंडांत स्नान करण्याचा दर कर्मांत कमी चार आणे आहे. त्याशिवाय कुंडावरील पंडा आंत उतरूं देत नाही.

मणिकर्णिका तीर्थाच्या खालच्या बाजूस तारकेश्वराचें एक लहान देवालय आहे. यांतलें शिवपिंडिका सदैव पाण्यांत बुडलेली असते. ह्मणून तिचें दर्शन होत नाही. या मणिकर्णिका घाटाविषयीं एक चमत्कारिक

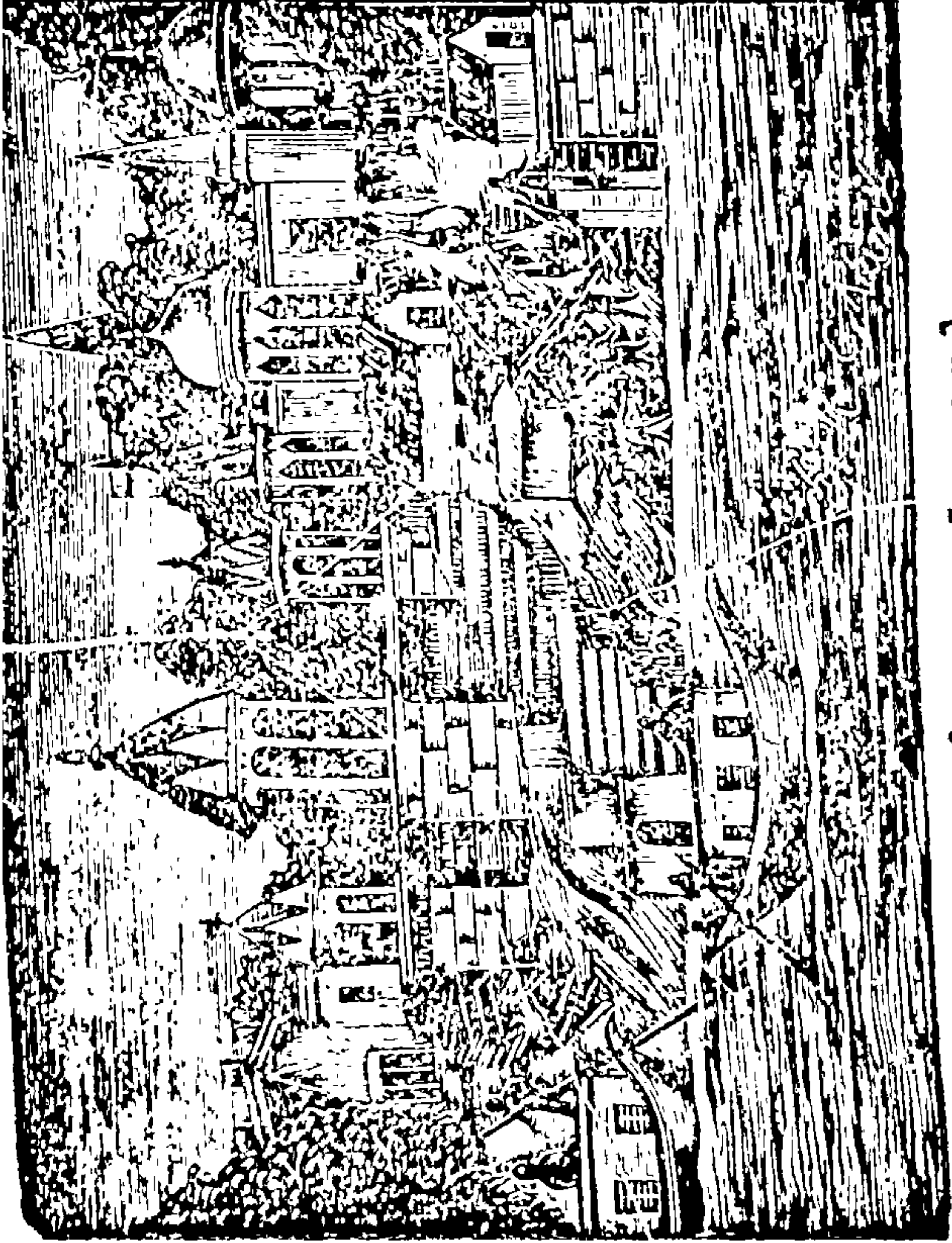
गोष्ट सांगतात कीं, तेथें विल्वपत्र टाकलें ह्यणजे बुडतें. हा एक साक्षात्कारच आहे असें पंडे भासवितात, परंतु या ठिकाणीं गंगेचें पात्र सरळ रेषेत नसल्यामुळें व गंगेला वांक येऊन वळल्यामुळें ही गोष्ट संभवनीय वाटते. शिवाय या ठिकाणीं भोंवरे असल्यामुळें कोणताही पदार्थ त्यांत सांपडला कीं, त्यास खालीं ओढ वसते.

**हरिश्चंद्राची मठीः**—काशीक्षेत्रास 'महास्मशान' अशी संज्ञा आहे. तारकेश्वराचेसन्निध एक लहानशी जागा आहे, तेथें काशीतील प्रेतांचा दहनविधि होतो. या जागेत ज्याचें प्रेत दहन होईल त्यास परलोकीं उत्तम गती प्राप्त होईल असें पुराणांत सांगितलें आहे. दहनविधीची जागा फारच संकुचित असल्यामुळें सर्व प्रेतें पूर्ण जळण्यास अवकाश नसतो. ह्यणून सर्व शरीर दहन होण्याची वाट न पाहतां कांहीं भाग दग्ध होतांच गंगेत 'रुद्रभाग' म्हणून प्रेत टाकतात. या संबंधानें येथें एक चमत्कारिक प्रघात आहे तो असाः—प्रेत दहनविधीस लागणारा अग्नि हा जवळील गढीवर असलेल्या 'डोंवार' (महारा) पासून ध्यावा लागतो. याचें कारण असें सांगतात कीं, ही गढी हरिश्चंद्र राजाची आहे. या विषयीं अशी कथा आहे कीं, विश्वामित्र ऋषीनें कांहीं कारणावरून हरिश्चंद्र राजाचा छळ केला, व शेवटीं त्या राजाकडून काशीक्षेत्रांत आपला पुत्र रोहिदास व स्त्री तारामती यांस विकण्याचा प्रसंग आणवून तसें करविलें. पुढें हा राजा आपलें स्वतःचें

शरीरही विकण्यास सिद्ध झाला. तेव्हां तेथील डोंबारानें त्यास विकत घेतलें; व जीं प्रेतें महास्मशान जागीं जाळण्यास येतील त्यांचीं वस्त्रें घेण्याचें व त्यांपासून कर घेण्याचें काम राजास सांगितलें. हें काम जरी अत्यंत नीच होतें तरी राजा लात्तिक असल्यामुळें त्यानें तें पत्करिलें, व तसें त्यानें चालविलेंही !! एके दिवशीं राजाचा पुत्र रोहिदास यास सर्पदंश होऊन तो मरण पावला; त्यास दहन करण्याकरितां त्याची माता, हरिश्चंद्राची स्त्री तारामती, ही मध्यरात्री या स्थळीं घेऊन आली. असा जरी भयंकर प्रसंग हरिश्चंद्रावर आला होता तथापि ठराविक कर घेतल्यावांचून स्वपुत्राचें प्रेतही त्यानें दहन करूं दिलें नाहीं. हरिश्चंद्रानें आपल्या स्त्रीस व पुत्रास ओळखिलें; परंतु स्त्रीनें हरिश्चंद्रास ओळखिलें नाहीं. आर्धोच पुत्रशोक; आणि त्यांत दारिद्र्यामुळें कर देण्यास सामर्थ्य नव्हतें म्हणून ती फार व्याकूळ होऊन 'अहो हरिश्चंद्र तुम्ही तरी कोठें आहां?' असें म्हणून विलाप करूं लागली. परंतु राजानें सत्व सोडिलें नाहीं. ही त्याची विलक्षण सत्वधीरता पाहून विश्वामित्र व सर्व देव तेथें येऊन अत्यंत आश्चर्यानें हरिश्चंद्रास म्हणाले तुझे अद्भुत सत्व पाहून आम्ही संतुष्ट झालों तर तूं इच्छित वर माग. हें ऐकून राजा बोलला कीं, तुम्ही माझे इच्छित देणार तर वशिष्ठासारखा गुरु, विश्वामित्रासारखा छलकर्ता, रोहिदासासारखा पुत्र व तारामतीसारखी स्त्री जन्मोजन्मीं मला

प्राप्त व्हावी हेंच माझे इच्छित आहे. हें राजाचें मागणें ऐकून इंद्रादिदेव फार संतुष्ट झाले व त्यांनीं राजाचा पुत्र जो रोहिदास यास जिवंत केलें. तदनंतर राजानें येंथें हरिश्चंद्रेश्वर नामें लिंग स्थापून तो आपल्या स्त्रीपुत्रासहित आपले राजधानीस गेला. हा प्रकार येंथें घडून आला ह्मणून या स्थलास हरिश्चंद्राची मढी असें ह्मणतात.

या मणिकर्णिका घाटीं येणेंप्रमाणें प्रेतदहनविधि करण्यांत येतो हें वर सांगितलेंच आहे. याच ठिकाणीं सन्याशांना जलसमाधि दिली जाते; ह्या क्षेत्रांत सन्याशांचा वराच सुळसुळाट आहे. यांत खरोखर चतुर्थाश्रम पाळणारे आणि दर्शनीय असे काहीं आढळतील. परंतु बहुतेक मारून मुटकून केलेले नामधारी स्वामी फार; ज्यांना गृहस्थाश्रमांत रोजगार धंदा करण्याचें ज्ञान नाही, अथवा कष्ट करण्याचें सामर्थ्य नाही किंवा ज्यांना संसार तापत्रयामुळें उद्विग्नता प्राप्त झाली आहे असे लोक प्रथमतः या क्षेत्रीं येतात, आणि काहीं काळानें संन्यासदीक्षा घेतात. त्यांचे मनाची कोणत्याही प्रकारची शांती झालेली नसते आणि बरें वाईट समजण्याचे ज्ञानाभावामुळें जन्मापासून जडलेल्या कित्येक वाईट गोष्टी जशाच्या तशा असतात. ह्यामुळें ह्या फक्त भगव्या वस्त्रांच्या स्थितींत त्यांस सुख होत नाही. कित्येकांना संन्यास घेतल्याबद्दल मागाहून पश्चात्ताप होतो.



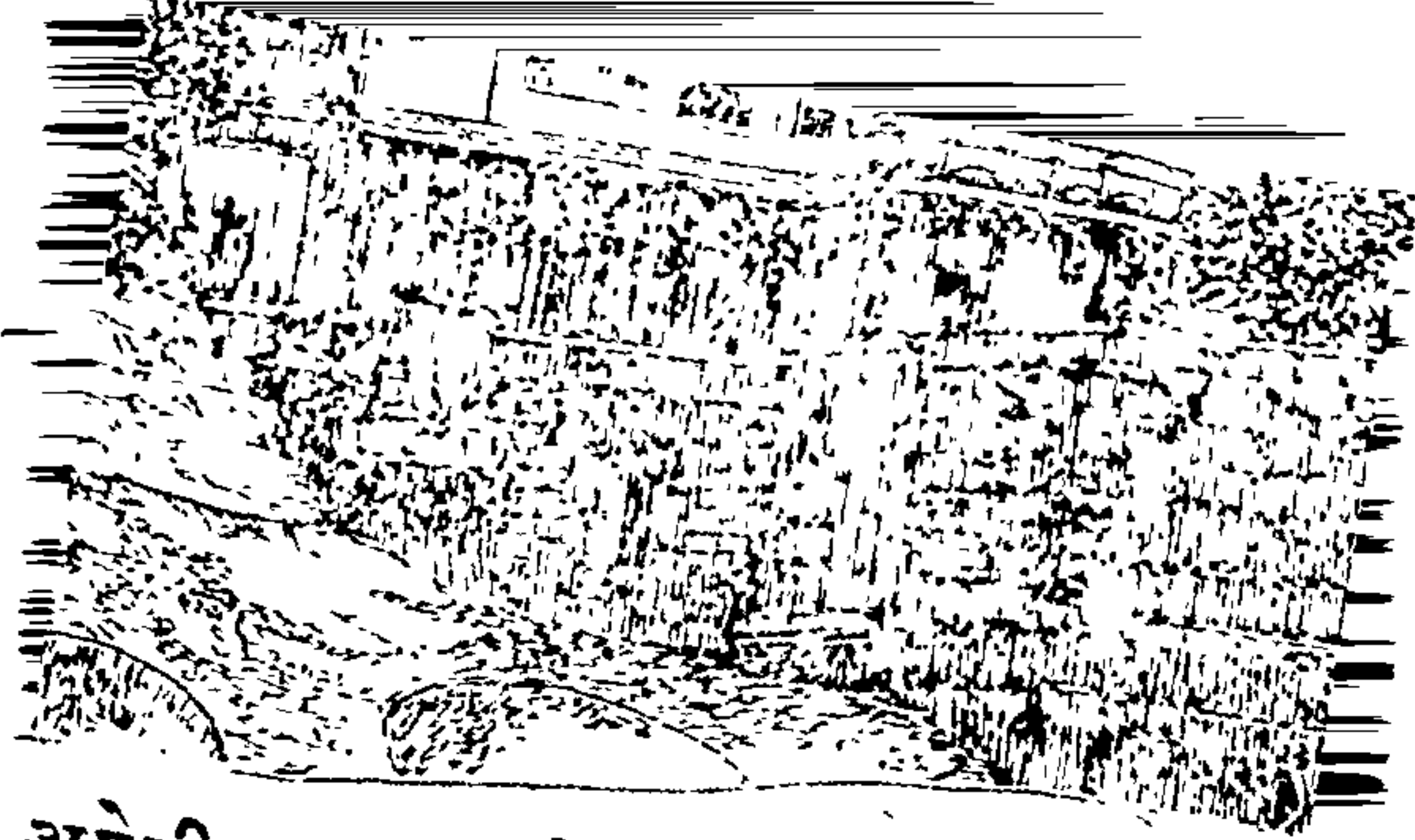
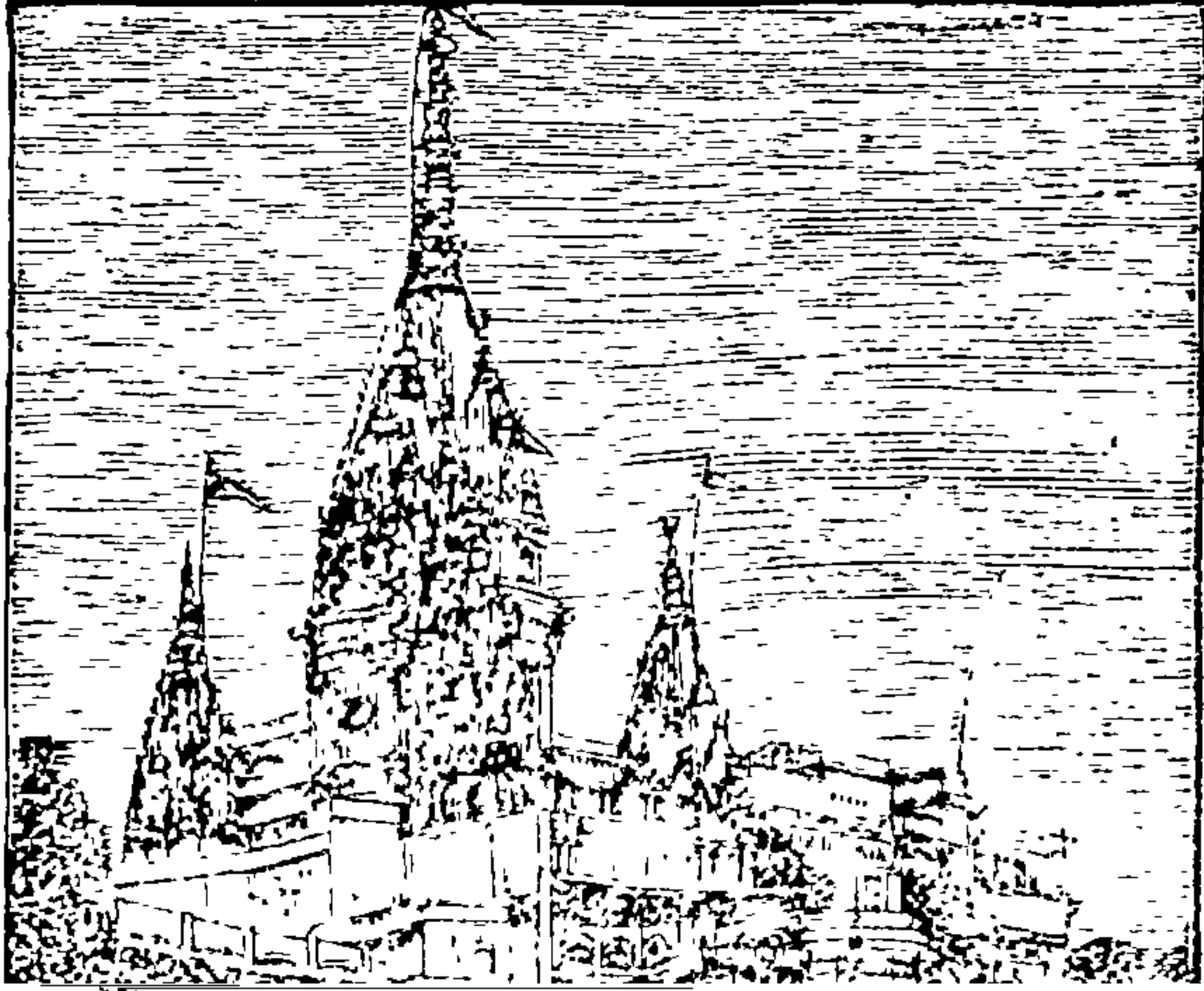
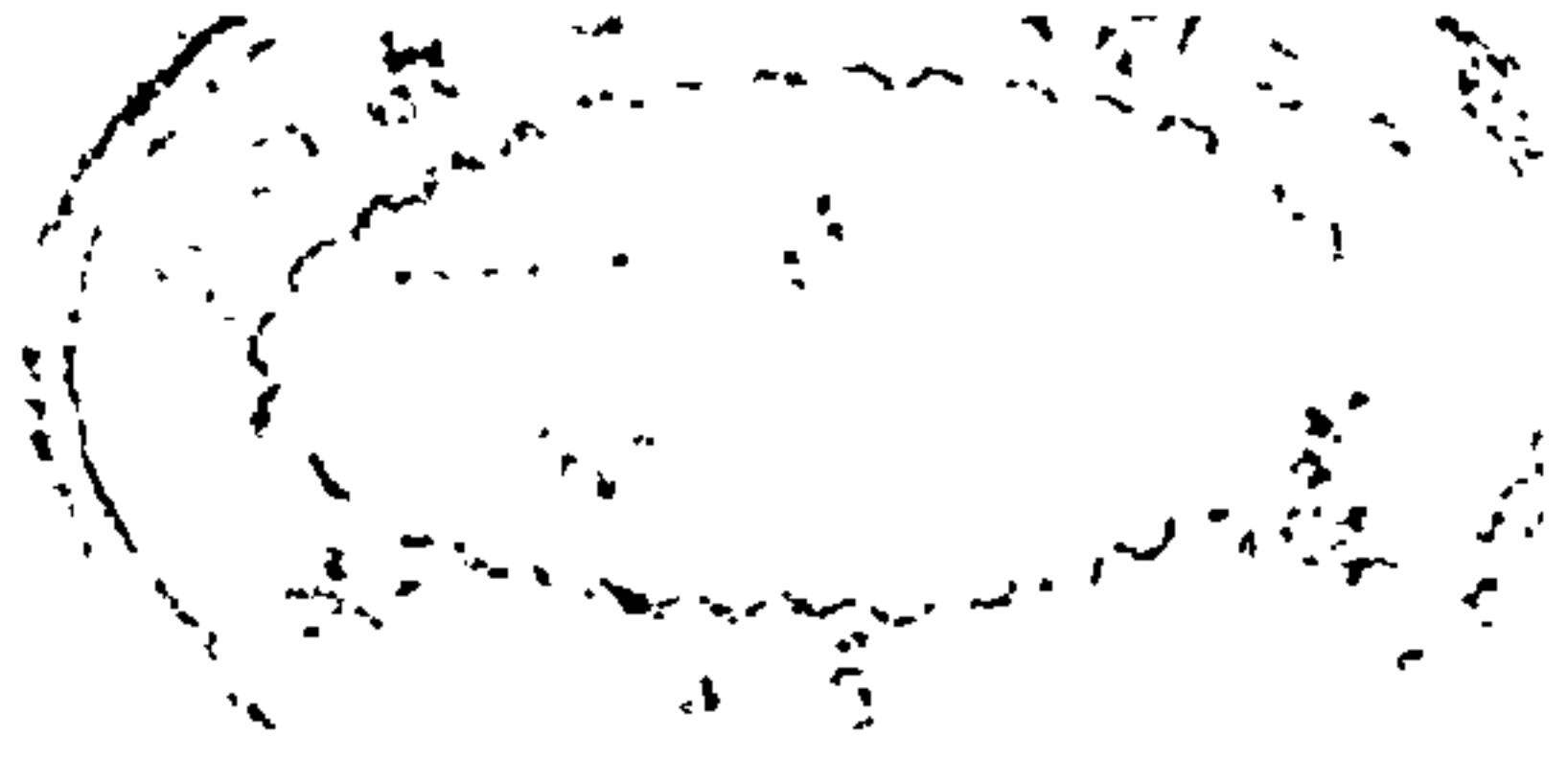
मणिकर्णिका घाट [ पृष्ठ १४ ].

ह्यांत कांहीं कांहीं तर अगदीं तरणे बांड आढळतात. अष्टौप्रहरांत विचाऱ्यांच्या तोंडांतून एखादे वेळेस “नारायण चुकूनही येईल तर शपथ! पानसुपारी तंबाखु हें त्यांचें सामान्य व्यसन. कित्येक त्याचे वरील वर्गांत ह्यणजे भांग, गांजा अफू ह्यांचें सेवन करणारे आढळतात. कित्येक दानें घेतात; कित्येक व्याजब्रटा करितात; कित्येक चोरून मारून विषयोपभोग घेतात! ह्यांना त्याज्य असें कांहींच नाहीं. अशा प्रकारच्या बोकें संन्याशांना त्यांच्यासारख्या संन्याशिणीही मिळतात. भाविक यात्रेकरूंच्या मेजवान्या खाऊन आणि अन्नछत्रीं जेवून माजलेले असे हे गलेकडू संन्यासी आपल्या साध्या व रेशिमकांठीं भगव्या छाट्या फडकवीत चोहोंकडे फिरत असलेले या क्षेत्रांत आढळतात. अस्तु. ह्या वर्गाचा येणेंप्रमाणें साधारण आयुष्यक्रम झाला. पुढें मरणसमयीं त्यांचे हाल फार होतात. मठांत जे संन्यासी राहतात त्यांजकडून संन्यासदीक्षा मठाधिकारी जवळ असेल नसेल तें घेऊन नंतर मठांत राहण्यास जागा देतात. व मग अन्नछत्रीं भोजन व मठीं निद्रा येणेंप्रमाणें हे कालक्षेप करतात. मृत्यूनंतर इतर ठिकाणचे रिवाजाप्रमाणें त्यांस जमिनींत पुरीत नसून गंगेंत जलसमाधी देतात. तो विधि असा कीं त्यांचे पाठीवर व छातीवर एक दगड ठेवून एका मोठ्या दोरीनें बांधून मणिकूर्णिका घाटीं खोल पाण्यांत तें गाठोडे सोडून देतात. तें खालीं जातांच तेथील वहिवाटदार जलचर प्राण्यांना तें एक चांगलेंच भक्ष्य होतें. असो.



या मणिकर्णिका घाटावर अमेठीवाल्या राजाचें अर्वाचीन पद्धतीचें अत्युत्तम मंदीर आहे. त्यावरील कोरीव काम प्रेक्षणीय आहे. या घाटणीचीं देवालये काशींत फारच थोडीं आहेत.

या घाटाचे उत्तरेस शिद्याचा व नागपूरचे भोंसल्याचा असे दोन भव्य घाट आहेत. पैकीं शिद्याचा ह्यणजे वायजावाईचा घाट. हा अर्धवट तयार झाल्यावर धरणीकंपामुळे एका बाजूस झुकलेला अवलोकनांत येतो. हा घाट जर पूर्ण तयार झाला असता तर याचें काम अद्वितीय झालें असतें. भोंसल्याचा घाटही मनोवेधक आहे. या घाटाचें काम मजबूत असून त्यास खर्च फार लागला आहे असें ह्यणतात. काशींत अनेक घाट आहेत परंतु त्याचे तोडीचा दुसरा घाट मुळींच नाही. जवळच शिद्याचा दुसरा घाट आहे. त्यास 'गंगामहाल' ह्यणतात. मंदीर प्रेक्षणीय असून तेथें एक अन्नसत्रही आहे, व चातुर्मासांत येथें कथा, पुराण वगैरे होतें.



अमेठीच्या राजाचें शिवालय [ पृष्ठ १६ ].



## भाग ६ वा.

### प्रसिद्ध देवालये.

(पुढे चालू.)

**दशाश्वमेध घाटः**—काशीक्षेत्रांत जीं सुप्रसिद्ध पंचतीर्थे आहेत, त्यांपैकी मणिकर्णिका तीर्थाचे वर्णन गेल्या भागांत आलेच आहे. आतां आपण दशाश्वमेध घाटाकडे वळूं. हा घाट मणिकर्णिका घाटापासून पाव मैलाचे अंतरावर असून मोठा भव्य आहे. प्रातःकाळीं व सायंकाळीं स्त्रीपुरुषसमूह घाटावर स्नानसंध्या, पूजार्चा, करीत असलेला अवलोकनांत येतो. दशाश्वमेधाविषयीं काशीखंड पुराणांत एक मोठी मनोरंजक कथा आहे, त्याचा सारांश येणेप्रमाणें:—एके समयीं मंदराचल पर्वतावर शंकरपार्वती वास करीत असतां काशीक्षेत्राची खबर पुष्कळ दिवसांत न आल्यामुळे महादेव फार चिंताग्रस्त झाले होते. त्या समयीं काशींत दिवोदास राजा राज्य करीत होता. तो आपल्या तपोबलाचे सामर्थ्यानें इतका प्रबल झाला होता कीं, त्यानें काशीतील सर्व देवादिक्तास

काशीवाहेर हाकून दिलें होतें. प्रत्यक्ष विश्वेश्वराससुद्धां त्यानें काशींतून हद्दपार केलें होतें व यामुळें विश्वेश्वर मंदराचल पर्वतावर जाऊन राहिले होते; व मधूनमधून ते आपल्या गणांस निरनिराळ्या रूपानें दिवोदासाकडून पाप करवून त्यास राज्यपदभ्रष्ट करविण्याचे हेतूनें व क्षेत्रांतील वर्तमान आणविण्याकरितां पाठवीत असत. त्याप्रमाणें त्यांनीं अनेक देवादिकांस पाठविलें. परंतु जो ह्मणून या क्षेत्रीं येई त्यास पुन्हां परत जाण्याची इच्छाच होत नसे. अखेरीस महादेवांनीं ब्रह्मदेवाकडून काशीतील खबर आणविण्याचा विचार करून त्यास रवाना केलें. आतां दिवोदास राजा हा मोठा नीतिमान आणि पापभीरु असा होता. सबब त्याजकडून एखादें पापकर्म करविलें ह्मणजे तो सहजच राज्यपदभ्रष्ट होईल असें ब्रह्मदेवांनीं मनांत आणलें. ब्रह्मदेव काशीक्षेत्रीं आल्यावर त्यांनीं प्रथमतः अनेक प्रेक्षणीय स्थळें अवलोकन करून नंतर ते इष्टकार्याचे तजविजीस लागले. एके दिवशीं ब्राह्मणाचा वेष धारण करून दिवोदास राजाचे भेटीस ते गेले. त्यांच्या वाक्पटुत्वानें राजा इतका खुष झाला कीं ब्रह्मदेव जें सांगेल तें तो करण्यास प्रवृत्त झाला. ब्रह्मदेवांनीं सांगितलें कीं मी काहीं मागण्यास्तव आलों नाहीं; परंतु तप करण्याकरितां आलों आहे. इतक्यांत ब्रह्मदेवास विचार सुचला कीं दिवोदासाकडून अश्वमेध करवावा. ह्मणजे यज्ञांत कोठें चूक झाली असतां सहजच तो पदभ्रष्ट होईल.

हा यज्ञाचा विचार त्याने राजास कळविला. राजाने एक सोडून दहा यज्ञांचे सामान पुरविण्याचे अभिवचन दिले. नंतर लौकर तो यज्ञसमारंभ या स्थानी झाला परंतु त्यांत कांहीं न्यून पडले नाही; सारांश ब्रह्मदेवाचा हेतु सिद्धीस गेला नाही इतकेच नव्हे परंतु राजाने त्याचा योग्य सत्कार केल्यामुळे त्यांनाही काशी सोडून जावे असे वाटले नाही व काशींतच त्यांनी आपला मुक्काम केला; आणि यज्ञाचे जागी 'ब्रह्मेश्वर' व 'दशाश्वमेधेश्वर' अशा दोन लिंगांची स्थापना केली. येणेप्रमाणे ही कथा आहे.

अस्तु. ब्रह्मेश्वराची पिंडी तांब्याने मढविलेली असून आसपास अनेक छिन्नविछिन्न सांबाच्या पिंड्या अवलोकनांत येतात. यांपैकी कांहीं फार प्राचीन असाव्या असा तर्क होतो. ही पिंडी सुमारे हातभर उंच असून तिचा घेर चार फूट येईल. दशाश्वमेधेश्वराची पिंडी तर फारच मोठी येईल. ह्यणजे उंची सुमारे सहा फूट व परिघही तितकाच आहे. ही दोन्ही शिवालये गंगातटी असल्यामुळे पर्जन्यकाळी पाण्यांतच असतात.

दिवोदास राजाविषयी पुष्कळ मतभेद आहे. या नावे काशींत एक राजा होऊन गेला यांत मुळीच शंका नाही. परंतु हा ब्राह्मणधर्मी होता किंवा बौद्धधर्मी होता एवढाच वादाचा प्रश्न आहे बौद्धधर्मी असावा हे संभवनीय वाटते. कारण काशीक्षेत्रांत असा एक समय होता की, त्यावेळी ब्राह्मणधर्माचा लोप होऊन बौद्धमताचे प्राबल्य

विशेष होतें. पुराणांतरीही दिवोदास राजानें वर्णनांत देवतांस काशींतून काढून दिलें होतें असें जें वर ह्मटलें आहे तें सर्व याच राजाचे कारकिर्दींत झालें आहे. काशी-खंडांत तर दहा अध्याय या राजाचें चरित्रवर्णन आहे. परंतु अशी शंका मात्र येते कीं हा जर बौद्धधर्मी होता तर यानें यज्ञ कसा केला ! बौद्धधर्मांत यज्ञयागादि कर्म हें थोथांड समजतात. असो, हा वादग्रस्त विषय आहे सबब त्यांत अधिक न शिरणें हेंच बरें.

दशाश्वमेध घाटाला लागूनच परोपकारी जगप्रसिद्ध साध्वी अहल्यावाई होळकरीण इचा एक घाट आहे. या घाटाचें काम फारच मजबूत व प्रेक्षणीय आहे. घाटावर एक शिवालय असून एक अन्नसत्रही नेहमीं चालू आहे.

या घाटाला लागूनच अहल्यावाईच्या दिवाणाचा घाट आहे या घाटाचें काम अहल्यावाईचे घाटावर ताण आहे सांप्रत हा घाट विकला असून महाराजा दरभंगाचे ताब्यांत आहे.

अहल्यावाईचा घाट वर चढून गेलें असतां आपल्यास चौसष्टी देवीचें मंदीर लागतें. हें देवालय विशेष प्रेक्षणीय नाही परंतु ही देवी मोठी जाज्वल्य आहे असें सांगतात. या चौसष्टीदेवीविषयी कथा दशाश्वमेधेश्वराप्रमाणेंच आहे या चौसष्ट देवी पार्वतीनें दिवोदासाला काशींतून काढून लावण्याकरितां पाठविल्या होत्या परंतु काशीचें

वैभव पाहून त्या काशींत ज्या आल्या त्या पुन्हां परत गेल्याच नाहींत.

चौसष्टी देवीचें दर्शन घेऊन आपण आपल्या पूर्व स्थानीं ह्मणजे घांटावर येऊं, आणि उत्तरेकडे दृष्टि फेकूं ह्मणजे आपणास मानमंदिर घाट अवलोकनांत येईल. हा घाट चढून वर गेलें असतां एक मोठा पिंपळाचा वृक्ष लागतो त्याचे मुळाशीं पांच पंचवीस मोडक्या प्राचीन मूर्ति आहेत, व जवळच दालभ्येश्वर नांवें एक शिवालय आहे. हें शिवालय लहान आहे. ह्याविषयीं अशी गोष्ट सांगतात कीं, जो कोणी याची उपासना मनोभावापासून करतो त्याची दारिद्र्यावस्था दूर होऊन तो श्रीमान होतो. हा गरिबांचा फार कनवाळु आहे; तसेंच कधीं-काळीं पर्जन्यवृष्टि न झाली तर याजवर अष्टौप्रहर उदकाची संतत धार ठेवल्यानें पुष्कळ वृष्टि होते!! खरोखरीच असें असेल तर आमचें सरकार पर्जन्याभावीं दुष्काळ-निवारणार्थ अनेक उपाय योजण्यांत आणि मेघमंडळांत 'डायनामाइट' उडवून प्रयोग करण्याचे खटपटींत उगीच पडतें!!

अमळ चार पावले पुढें गेलें असतां सोमेश्वरचें एक लहानसें देऊळ लागतें. सोमेश्वराचा असा गुण सांगतात कीं, कोणताही मनुष्य कशाही व्याधीनें ग्रस्त झालेला असो तथापि त्याची व्याधि याचे दर्शनापासून दूर होते! परंतु काशींत अनेक लोक रोगग्रस्त आढळतात, व ही

स्थिति कां असावी याचें कारण समजत नाहीं. असो. आणखी चार पावलें पुढें गेलें असतां वरदान देवीचें देवालय लागतें. हें प्रातःकाळीं उघडें असतें. या देवतेची आराधना केली असतां वातादि रोग ह्मणजे हातपाय फुगणें वगैरे बरे होतात, असा भाविकजनांचा समज आहे.

अस्तु. आपण आतां मानमंदिर येथें पुन्हां परत येऊं. मानमंदिर हें नांव जयपूरचा राजा जो मानसिंग त्यानें दिलेलें आहे. या स्थळास मंदिर ह्मणावें तर त्या ठिकाणीं देवालय वगैरे कांहीं नाहीं. मग कदाचित् पूर्वकाळीं असलें तर न जाणो. राजा मानसिंहास ज्योतिष शास्त्राचा फार छंद होता. त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं वेधशाळा बांधल्या आहेत. परंतु त्याच्या पुत्रानें बांधलेली काशीतील वेधशाळा अपूर्व आहे. दूरदूरचे लोक ती पाहण्याकरितां येतात. हा घाट राजा मानसिंह यानें बांधिला आहे व घाटावरील भव्य इमारत व वेधशाळा हीं त्याचा पुत्र राजा जयसिंह यानें इ. स. १६९३ व संवत् १७९० त बांधिलीं. या इमारतीचें काम सुबक असून दिवाणखाना प्रेक्षणीय आहे. जयसिंहासही गणित शास्त्राचा फारच नाद होता आणि त्या विद्येंत तो इतका प्रवीण होता कीं तत्कालिन् दिल्लीपति जो महंमदशाहा यानें त्यास दिल्लीस बोलावून मागील पंचांगांतील कांहीं चुका दुरुस्त करण्यास सांगितलें. हें काम जयसिंहानें उत्कृष्टरीतीनें केलें; व पुष्कळ ठिकाणीं फेरफार करून बादशाहाचे सन्मानार्थ एक नवीन



पंचांग तयार केलें. अजूनपर्यंत त्याच पंचांगाला अनुसरून दिल्लींत पंचांगें तयार करतात. जयसिंहानें पुढें ग्रहांचे वेध घेण्याचे हेतूनें दिल्ली, मथुरा, उज्जनी, काशी व जयपूर या ठिकाणीं पुष्कळ द्रव्य खर्चून एकेक वेधशाळा स्थापन केली. त्याचा उद्देश व वेधशाळेपासून होणारे फायदे या-विषयीं सविस्तर वर्णन एशियाटिक् रिसर्चिसचे पांचवे भागांत दिलें आहे. तें वाचून वाचकांनीं आपली जिज्ञासा तृप्त करून घ्यावी.

प्रवेश मार्गानें आंत गेल्यावर एक विस्तीर्ण चौक लागतो. चौकांतून सोपानमार्ग चढून वर गेलों ह्मणजे प्रेक्षकांस यंत्रशाळा दृष्टीस पडते. तीं पाषाण यंत्रें व तें अद्भुत काम पाहून मन थक्क होऊन जातें. यंत्रांची रचना गोलाकृति, अर्धगोलाकृति, असून त्यांवरील अंश, पळें, विपळें इतक्या चतुराईनें कोरलीं आहेत कीं, त्यांचें वर्णन प्रत्यक्ष अवलोकन केल्याशिवाय होणार नाहीं. आज २०० वर्षे झालीं परंतु ही यंत्ररचना जशी कांहीं नवी आहे असें भासतें. सांप्रत या यंत्रांचा कोणी फारसा उपयोग करून घेत नाहींत ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे. ही यंत्रशाळा व तिचा उपयोग वगैरे सर्व माहिती कै. महामहोपाध्याय बापूदेव शास्त्री सी. आय्. ई. यांनीं 'मान मंदिरस्थ मंत्र वर्णन' नामें छोट्याशा पुस्तकांत दिली आहे. हें पुस्तक सांप्रत दुर्लभ आहे. तथापि ज्या कोणास तें मागविण्याची इच्छा असेल त्यानें काशीतून मागवावें.

या वेधशाळेचे थोडेंसे वर्णन कै. रा. रा. शंकर बाळ-  
 कृष्ण दीक्षित यांनी केलेल्या ' भारतीय ज्योतिष शास्त्राचा  
 इतिहास ' नांवाचे पुस्तकांत पुढे लिहिल्याप्रमाणें दिलें  
 आहे:—'ही वेधशाळा मानमंदिर घांटावर गंगेच्या काठीं  
 आहे. तिळां मानमंदिर ह्मणतात. सांप्रत ही इमारत  
 चांगली मजबूत आहे. बाहेरच्या पायऱ्या चढून गेल्यावर  
 आंत एक आंगण लागते. त्यांतून जाऊन एका जिन्न्यानें  
 चढून गेल्यावर वेधशाळेचा मुख्य भाग लागतो. वेध-  
 शाळेंतील कांहीं यंत्रे फार मोठालीं आहेत, व त्यांचे बांधकाम  
 आज हजारों वर्षे सहज टिकण्यासारखें आहे. असें असून  
 ते इतकें नाजूक आहे कीं, त्यानें तीं यंत्रे करणाऱ्याच्या  
 मूळ हेतूप्रमाणें सूक्ष्म काम व्हावें. याजवर देखरेखीकरितां  
 एक ब्राह्मण आहे. परंतु त्याजकडून नीट दुरुस्ती राहत  
 नाहीं. ऊन पाऊस यांमुळे यंत्रांची खराबी होत आहे. व  
 त्यांचे भाग प्रभाग झिजून दिसत नाहींतसे होत चालले आ-  
 हेत. वेधशाळेंत गेल्यावर प्रथम भित्तियंत्र दृष्टीस पडते.  
 तीं ११ एक फूट उंच आणि ९ फूट १। इंच रुंद अशी या-  
 म्योत्तर दिशेंत बांधिलेली भित आहे. याच्या योगानें  
 मध्यान्हीं सूर्याचे उन्नतांश आणि नतांश तसेंच सूर्याची परम-  
 क्रांति आणि स्थूलाचे अक्षांश काढिता येतील. जवळच एक  
 दगडाचे व एक चुन्याचे अशीं दोन मोठीं वर्तुळे आहेत; व  
 एक दगडाचे चौरस आहे. शंकुलाया व दिगंश काढण्या-  
 कडे याचा उपयोग होत असावा परंतु हल्लीं त्यांवरील सर्व

खुणा पुसून गेल्या आहेत. जवळच यंत्रसम्राट् हणून एक मोठे यंत्र आहे. ही याम्योत्तर वृत्तांत बांधिलेली ३६ फूट लांब व ४॥ फूट रुंद अशी भित आहे. भितीचे एक शेवट ६ फूट ४॥ इंच उंच, व दुसरे २२ फूट ३॥ इंच आहे. व ही भित थोडथोडी उत्तरेस उंच होत गेली आहे; अशी की तीवरून ध्रुव दिसावा. या यंत्राच्या योगाने खस्थांचे याम्योत्तरेपासून अंतर, क्रांति, विषुवांशही काढितां येतील. येथेच एक दुहेरी भित्ति यंत्र आहे. याच्या पूर्वेस दगडाचे नाडीवल्लय आहे व तसाच दुसरा एक अंमळ लहान यंत्रसम्राट् आहे. जवळच दोन भितींमध्ये चक्रयंत्र आहे. तारांची क्रांति पाहण्याकडे याचा उपयोग करीत असत, परंतु ते हल्लीं दुरुस्त नाही. त्याज जवळ एक भव्य, दुसरे दिगंश यंत्र आहे. तारांचे दिगंश काढण्याकडे याचा उपयोग करीत असत. तो एक ४ फूट २ इंच उंच आणि ३ फूट ७॥ इंच जाड असा खांब आहे. त्याच्या भोंवतीं ७ फूट ३॥ इंच अंतरावर दुप्पट उंचीची दुसरी भित आहे. दोन्ही भितींच्या शिखर पृष्ठांचे ३६० अंश पाडलेले आहेत, व त्यावर दिशा लिहिल्या आहेत. ह्याच्या दक्षिणेस दुसरे एक नाडीवल्लय आहे; परंतु त्यावरील खुणा पुसल्या आहेत. ' येणेप्रमाणे या वेधशाळेचा वृत्तांत आहे.

हा घांट व मणिकर्णिका घांटयांचे दरम्यान आणखी दोन तीन घांट आहेत. पैकीं मीरघांट हणून जो आहे, तो फारसा अवलोकनीय नाही; परंतु यालाच लागून नेपाळी लोकांचा

एक घांट लागतो. या घाटावरील शिवालय लांकडी असून कोरीव काम चांगलें आहे. शिवालयाची धाटणी कांहींशी चिनी लोकांच्या देवळाप्रमाणें असून कळसावर सोनेरी मुलामा दिल्यामुळें तें दुखून तेव्हांच ओळखतां येतें. मंदिर प्राचीन असल्यामुळें सांप्रतचा बाह्यभाग अगदीं मळीन दिसतो व हें प्रथमदर्शनीं हिंदूचें देवालय असावें असें वाटत नाहीं. या मंदिराला लागून नेपाळी जोगिणींचा एक मठ आहे. एकंदरीत हेंही मंदिर प्रेक्षणीय आहे.

याच मोहोल्यांत दिवोदासेश्वर नामें शिवालय आहे, दिवोदासाविषयीं या पुस्तकांत अनेक प्रसंगीं उल्लेख आलाच आहे तेव्हां येथें अधिक लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. हें मंदिर साधारण आहे परंतु पुराणप्रसिद्ध असल्यामुळें काशींतील इतर मंदिरांप्रमाणें हेंही पूजनीय आहे.



भाग ७ वा.

प्रसिद्ध देवालयें.

(पुढें चालू).



पंचगंगाघाटः—‘पंचगंगा’ व ‘विंदुमाधव’ हे दोन्ही घाट एकमेकाला लागून असून हीं दोन्ही स्थानें अत्यंत पवित्र आहेत. यांपैकी कोणत्याही घाटावर उभें राहिलें असतां औरंगजेब बादशहाची सुप्रसिद्ध भव्य मशिद व तिचे अति उंच दोन मनारे अवलोकनांत येतात. ‘पंचगंगा’ हें नांव पडण्याचें कारण या स्थानीं पांच नद्यांचा संगम झाला आहे. त्यांचीं नांवे येणेंप्रमाणेंः—

किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गंगाच यमुना चैव पञ्च नद्योऽत्र कीर्तिताः ॥

या पांच नद्यांपैकी यमुनेचा संगम तर प्रयागास झाला आहे. बाकी राहिल्या तीन ह्मणजे किरणा धूतपापा व सरस्वती यांचा गंगेशीं संगम येथें जमिनीचे गर्भातून झाला आहे असें सांगतात.

पंचगंगाघाट हा मोठा असून त्यावर पूर्वाभिमुखी लहान लहान मळ्या आहेत व त्या प्रत्येकींत सांबाच्या पिंड्या आहेत. पंचगंगेला लागून वालाजीचा घाट आहे. हा घाट व वरील इमारत प्रेक्षणीय आहे. हा घाट दुसऱ्या

वाजीराव साहेबांनीं बांधिला असून सांप्रत तो शिंदेसरकारचे स्वाधीन आहे; वर एक बालाजीचें मंदिर आहे. इमारतीचें काम लांकडी असून तें पेशवाई थाटाचें आहे. याच ठिकाणीं एक शिंदेसरकारांनीं मोठें अन्नसत्र ठेवलें असून तेथें दररोज दोन तीनशें ब्राम्हणांस भोजन मिळतें. मंदिरांत प्रवेश केला ह्मणजे एक मोठा सभा मंडप लागतो. आंत एक बालाजीची मूर्ति असून एका बाजूस चंद्र व दुसऱ्या बाजूस सूर्य अशा दोन प्रतिमा आहेत. सभामंडप हा हंड्या झुंबरे यांनीं सुशोभित केला असून भिंतीवर अनेक देवतांचीं चित्रे काढलीं आहेत. मंदिरांत चातुर्मास्यांत हरिदासांचीं कीर्तनें होतात. अन्नसत्र व देवालय यांचा खर्च शिंदे सरकाराकडून मिळतो. मंदिरांतून बाहेर पडलें ह्मणजे 'गभस्तेश्वराचें' देवालय लागतें. गभस्तेश्वराचें दर्शन करून बाहेर पडतांच दोन उंच मनोरे दृष्टीस पडतात तिकडे आतां आपण वळूं या.

हीच ती औरंगजेब बादशाहाची मशीद व हेंच तें पाचीन विंदुमाधवाचें स्थान!! ज्या कोणास काशीचा देखावा एकदम घेणें असेल त्यास हेंच ठिकाण योग्य आहे. मनोन्यावर गेलें असतां आयतेंच विमानारोहण केल्याप्रमाणें सर्व शहराचा देखावा अवलोकनांत येतो.

ही मशीद फार भव्य असून मनोरे प्रेक्षणीय आहेत, मशीद बांधून जवळ जवळ आज दोनशें वर्षे होत आलीं; तथापि अद्याप नवीनच दिसते. इतक्या चांगल्या स्थितींत ती आहे

यावरून तिचा पाया व बांधकाम फारच मजबूत असले पाहिजे. मशीदीचे जागी पूर्वी विंदुमाधवाचे स्थान होते त्याचा औरंगजेवाने उच्छेद करून मूर्ति गंगेत फेकून दिली व जणुंकाय सर्व मंदिरांवर ताण करण्याचे हेतूनेच की काय हे उंच मनोरे बांधिले. सकृददर्शनी भव्यपणावरून ही मशीद सुंदर असेल असे वाटते; परंतु तिचा अंतर्भाग पहातांच तो बाहेरील भव्यपणास लाजवितो. या मनोन्यावर जाण्याकरितां माणशीं एक पैसा द्यावा लागतो. ह्या मनोन्याची उंची हल्लीं सुमारे १४७ फूट आहे. पूर्वी अजमासे २०० फूट होती असे सांगतात; परंतु पुढे मार्गे ने खाली कोसळून येतील या भीतीने इंग्रज सरकाराने ती कमी केली असे म्हणतात की या मशीदीची जितकी उंची आहे तितकाच खोल तिचा पाया आहे परंतु ह्यांत कांहीं अतिशयोक्ति असेल कदाचित्. तथापि पुष्कळ खोल असला पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. गंगेच्या पृष्ठभागापासून उंची मोजिली असतां सुमारे ३०० फूट येईल असा अदमास आहे. या मनोन्याविषयीं एक विशेष लक्षांत ठेवण्या सारखी गोष्ट अशी आहे की तळारीं त्यांचा व्यास ८१ फूट असून तो शिखरावर अवघा ७११ फूट झाला आहे ह्मणजे १५० फूट उंचीच्या मानाने पाहिले असतां फक्त ९ इंच कमी झाला आहे.

मनोन्याच्या पायऱ्या १३० असून वर जाईपर्यंत थकवा तर येतो खराच; परंतु शिखरावर गेले ह्मणजे श्रम

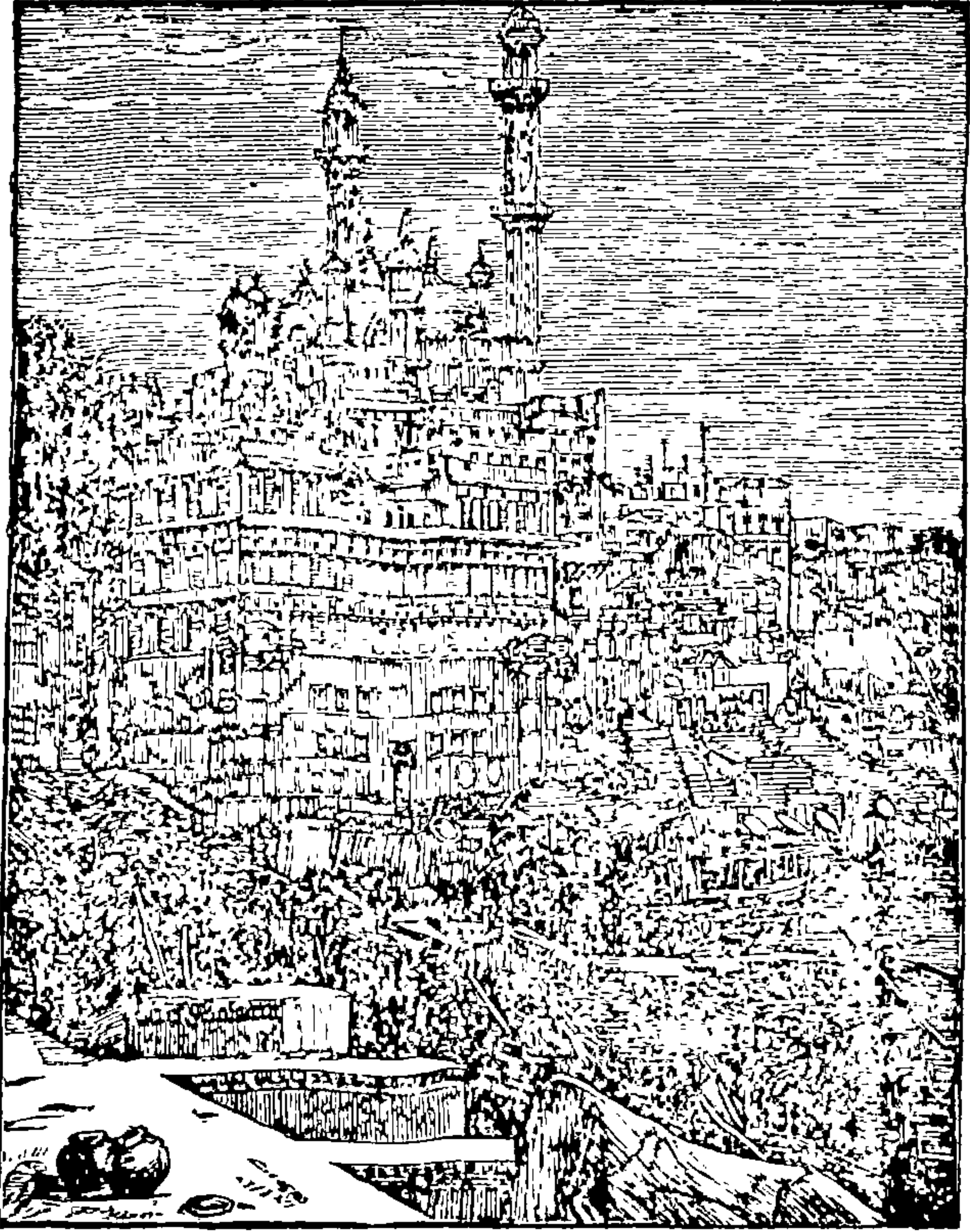
परिहार झालासैं वाटतें, 'शिखरावरून काशी नगरच  
देखावा, उंच उंच मजल्याच्या पांढऱ्या शुभ्र गृहपंक्ति मं-  
ध्यंतरीं चमकणारे पवित्र मंदिरांचे सहस्रावधी सुवर्ण कळस,  
व वायूच्या लहरीबरोबर फडकणाऱ्या अति उच्च ध्वजा  
वगैरे दृष्टीस पडून मनास फार संतोष वाटतो. एकीकडे  
अर्धचंद्राकृति झालेला गंगाप्रवाह व त्याचा रजतमय  
वालुकातट, दूरवर दिसणारी हिरवी गार झाडी व शेते,  
आणि सरित्प्रवाहामधून वाहणाऱ्या नौका यांची शोभा पाहून  
नेत्रांचें रंजन होतें.' अस्तु. ह्याविषयीं प्रसिद्ध केन साहेब  
एम्. पी लिहितात.\* 'या मनोऱ्याचे शिखरावर वसलें  
असतां अधोभागीं अवलोकनांत येत असलेला गंगेचा व  
संपूर्ण क्षेत्राचा देखावा व आसपास होत असलेला पक्ष्यां-  
च्या मधुर शब्दांचा किलकिलाट ह्यापासून जो काहीं  
मनास संतोष झाला त्याचें मला कधींही विस्मरण होणार  
नाहीं !'

जवळच बिंदुमाधवाचें देवालय आहे. हें देवालय सर-  
दार श्रीमंत पंतप्रतिनिधी यांच्या पूर्वजांनीं सुमारे  
१००-१२५ वर्षापूर्वी बांधिलें असून नवीन स्थापना  
केलेलें आहे. देवालयाचा खर्च हजार रुपये सालिना असून  
एक पांचसहा पानांचें अन्नसत्रही ठेवलें आहे.

आपण आतां पुन्हा गभस्तेश्वराजवळ येऊं. येथून  
सुमारे पाव मैलाचे अंतरावर काळभैरवाचें देऊळ आहे.

\* See Pictureque India p. 306.





औरंगजेबचे मनोरे [ पृष्ठ ७१ ].

तिकडे मार्गक्रमण केलें तर मध्येच 'वायकांचा विठोवा' नांवाचें एक मंदिर लागतें. हें मंदिर अर्वाचीन असून यांत वायकांचा समुदाय फार असतो व ह्मणूनच यास हें नांव प्राप्त झालें आहे. या मंदिराची मालकीण द्वारकावाई नामें एक विधवा स्त्री आहे. ही स्त्री भाविक असून परोपकारी आहे. येथील शेटसावकार वगैरे लोकांच्या मदतीनें हिनें मंदिर स्थापन केलें आहे. बहुतेक काळ ही ईश्वरभजनांतच घालविते. काशींत तीन स्त्रिया 'जनी' 'मनी' आणि 'द्वारका' नांवे प्रसिद्ध आहेत. पैकीं पहिल्या दोन निवर्तल्या व तिसरी द्वारकावाई ही अद्याप हयात आहे.

वायकांचा विठोवा सोडून सुमारे ९० कदम पुढें गेलें ह्मणजे 'काटची हवेली' लागते. हीच एक काय ती लांकडी इमारत या क्षेत्रांत पहाण्यांत येते. ही इमारत पाहिली असतां पुण्यांतील बुधवारच्या वाड्याची आठवण होते. या अशा घाटणीची इमारत संपूर्ण क्षेत्रांत दुसरी आढळेल किंवा नाहीं याची शंकाच आहे. ही इमारत सात मजली असून दुसऱ्या वाजीराव साहेबांनी बांधिली. हल्ली ती शिंदे सरकारच्या स्वाधीन आहे.

ही हवेली सोडून सुमारे ४० यार्डांवर काळभैरवाचें देवालय आहे. प्राचीन मंदिर अगदीं लहान होतें त्याचा जीर्णोद्धार शेटच्या वाजीराव साहेबांनी केला. काळभैरव हें काशींतील ग्रामरक्षक दैवत होय. ह्मणजे संपूर्ण

क्षेत्राचा हा 'कोतवाल' आहे. काळभैरवाविषयी काशीखंड पुराणांत पुष्कळ महात्म्य वर्णिले आहे. यात्रिक-जनांना याचे दर्शन अवश्य घेतले पाहिजे. नाही तर यात्रा सफल होत नाही असे सांगतात. प्रतिदिनी पुष्कळ भाविक लोक याचे दर्शन नित्यनेमाने घेतात. काळभैरवाचे ठिकाणी काशीस्थ लोकांची पूज्यबुद्धि असून त्यांची अशी समजूत आहे की, कोणताही भयंकर रोग किंवा सांध शहरांत उद्भवली तर ती शमन करण्याची शक्ति या देवाशिवाय अन्य कोणाजवळही नाही. या काळभैरवाविषयी लौकिककथा अशी आहे की, औरंगजेब बादशहा काळभैरवाचा उच्छेद करण्याकरिता जेव्हां पुष्कळ सैन्यासह आला त्यावेळीं येथे एक अपूर्व चमत्कार घडला. औरंगजेबाच्या सैन्याने मंदिरांत प्रवेश करतां क्षणींच जिकडे तिकडे भ्रमर उत्पन्न झाले; व त्यामुळे सैन्याची गाळण होऊन अखेरीस फौज मार्गे हटून तिने घरचा रस्ता धरला. या गोष्टीत कितपत सत्यांश आहे याचा विचार करण्याचे हे स्थळ नव्हे, परंतु अशाच तऱ्हेच्या अनेक गोष्टी काशींत पुष्कळ ऐकण्यांत येतात. अस्तु.

काळभैरवाची मूर्ति काळ्या दगडाची असून चेहेरा रौप्यालंकृत आहे. सभामंडप हा लहानच आहे व त्यांत मयूरपिच्छे लाविलेला सोटा हातांत घेऊन बसलेले पुष्कळ बैरागी व गोसावी आढळतात. त्यांजपासून काळेदोरे (ज्यांस भैरवाचे गंडे असे म्हणतात ते) यात्रिकजन विकत

घेतात. या मयूरपिच्छांच्या सोढ्याचा असा प्रताप सांगतात की कोणास कांहीं भूतबाधा असली किंवा कोणी रोगग्रस्त असला तर याच्या स्पर्शाने तो मुक्त होतो ! या मंदिरांतच फक्त कुत्र्यांना जाण्याची परवानगी आहे. कारण श्वान हे भैरवाचे वाहन आहे असे सांगतात. याशिवाय चौकांत अनेक देवता आहेत; परंतु त्या कांहीं वर्णनीय नाहीत. मंदिराचे पिछाडीस शर्करायुक्त चित्रांची व पुष्पांची दुकाने आहेत. भाविक लोक हीं चित्रे व पुष्पमाला भैरवास अर्पण करितात.

जवळच एका गळींत 'दंडपाणी'—म्हणजे महादेवाचा दंड—नामें एक मंदिर आहे. व तेथेंच काळकूप नामें एक विहीर आहे. या कूपाविषयीं अशी गोष्ट सांगतात की ज्या कोणास कूपोदकाचे दर्शन होणार नाही त्यास सहा महिन्यांचे आंतच मृत्यु येतो. हा कूप फार खोल असल्यामुळे वाटेक त्यावेळीं दर्शन होत नाही. दर्शनाची वेळ म्हणजे मध्यान्ह होय. कारण त्यावेळीं सूर्याचे किरण आंत पोहोचल्याने साहजिकच उदकाचे दर्शन होतें. याच मंदिरांत महांकाळ नामें एक देवता आहे. याविषयींही अनेक आख्यायिका सांगतात.

काळभैरवापासून सुमारे ३०० यार्डांवर उत्तरेस 'वृद्धकाल' म्हणून एक प्राचीन व पवित्र स्थान आहे. याविषयीं अशी आख्यायिका सांगतात की, सत्ययुगांत एक राजा वृद्धावस्थेंत रोगग्रस्त होऊन या क्षेत्रीं तप

करण्याकरितां आला. पुष्कळ तप केल्यावर महादेव प्रसन्न झाले व त्यास रोगमुक्त करून त्यास पुन्हां तारुण्यावस्था दिली. शेवटीं राजास फार आनंद झाला व त्यानें या ठिकाणीं एक शिवालय बांधिलें. असो. सांप्रत हें स्थान अगदीं जीर्णवस्थेंत असून आंतील भाग मोडकळीस आलेला आहे. मंदिरांत प्रवेश केल्यावर समोरच एक मारुतीची मूर्ति अवलोकनांत येते; व जवळील पिंपळाचे वृक्षाचे तळीं फार प्राचीन मूर्ति आढळतात. असें सांगतात कीं पुरातनकाळीं आंत बारा चौक होते; सांप्रत फक्त सात चौक अवलोकनांत येतात. पैकीं एकांत दक्षेश्वराची पिंडी आहे. याविषयीं काशीखंडांत अशी कथा आहे:—पूर्वीं दक्ष प्रजाप्रतीनें पुत्रप्राप्तीकरतां एके समयीं यज्ञ करण्याचें मनांत आणिलें व त्याप्रमाणें त्यानें सर्व तयारी केली. सर्व देवादिकांस त्यानें निमंत्रण केलें परंतु त्यानें महादेवास व पार्वतीस मात्र बोढावलें नाहीं. तथापि पार्वती आपण होऊनच पित्याचे घरीं यज्ञास गेली. तिनें यज्ञांत दक्षराजाची फार निर्भत्सना करून आपला अपमान केला म्हणून तिनें यज्ञांत आपली आहुती दिली. हें वर्तमान महादेवास कळतांच तो अत्यंत कोपायमान झाला, व त्यानें वीरभद्र नामें दैत्य उत्पन्न करून त्यास दक्षाचे नाशास पाठविला. वीरभद्रानें पुढें यज्ञांत येऊन दक्षाचें शिर तोडलें; व यज्ञाचा विध्वंस केला. पुढें सर्व देवता व ऋषी यांनीं त्याची फार स्तुति केली. म्हणून

वीरभद्र प्रसन्न होऊन त्यानें बोकडाचें मुख दक्षाचे धडास लावून त्यास जिवंत केलें व त्याच्या नांवानें एक लिंग स्थापिलें. म्हणून त्यास दक्षेश्वर असें म्हणतात. येणेंप्रमाणें कथा आहे.

या मोहोल्याचे आसपास अनेक मंदिरे आहेत. पैकीं अमृतेश्वर हें फार प्रसिद्ध आहे. या मोहोल्यांत प्रति रविवारीं एक लहानसा मेळा भरतो.

कालभैरवापासून वृद्धकालस्थानाकडे येत असतां मार्गांत रस्त्यावर एक रत्नेश्वराचें शिवालय आहे. या-विषयीं स्मरणीय गोष्ट सांगतात कीं सुमारे साठ वर्षांपूर्वीं काशीतील एका अधिकाऱ्याचे मनांत हें मंदिर रस्त्यावर असल्यामुळें पाडून टाकावें असा विचार केला. पुढें एके दिवशीं रात्री महादेवांनीं त्याच्या स्वप्नांत सांगितलें कीं असें करणें फार घातक आहे. म्हणून दुसरे दिवशीं साहेबानें हा बेत रहित केला व मंदिर कायम ठेवलें.

या कालभैरव मोहोल्यांत गोपालमंदिर नामें एक देवालय प्रसिद्ध आहे. हें देवालय अर्वाचीन असून त्यांत श्रीकृष्णाच्या दोन सुवर्णमूर्ति आहेत. मंदिर उंचवट्यावर असून चौक मोठा विस्तीर्ण आहे, इतकेंच नव्हे परंतु स्वच्छतेच्या मानानें पाहिलें असतां चांगलें असून प्रेक्षणीय आहे.

## भाग ८ वा.

### प्रसिद्ध देवालये.

( पुढें चालू. )



त्रिलोचन घाटः—विंदुमाधवाच्या घाटासन्निध  
ब्रम्हाघाट व दुर्गाघाट आहेत. आणखी पुढें  
दोन तीन घाट सोडून गेलें असतां त्रिलोचन नामें घाट  
लागतो. ह्या घाटावर एक सुप्रसिद्ध शिवालय आहे व तें  
त्रिलोचन नामें प्रख्यात आहे. या त्रिलोचनाविषयी  
अशी कथा आहे कीं, श्रीशंकर ध्यानस्त असतां  
भगवान विष्णु नित्य त्यांचे पूजेस जात असत; व जा-  
तांना सहस्र पुष्पे घेऊन जात. हीं पुष्पे शंकरास नित्य  
अर्पण करण्याचा त्यांचा नियम असे. नित्यक्रमाप्रमाणें एके  
समयीं ते सहस्र पुष्पे घेऊन गेले असतां क्षणभर त्यांचें चित्त  
अन्य ठिकाणीं गेलेलें पाहून भगवान विष्णूस फार आश्चर्य  
वाटलें. शेवटीं त्या पुष्पाचे ऐवजीं त्यांनीं त्यास एक नेत्र  
अर्पण केला. त्या दिवसापासून महादेवास त्या नेत्रापासून  
दिसूं लागलें. म्हणून त्रिलोचन नांव त्यास प्राप्त झालें.

त्रिलोचन शिवालय फार प्राचीन असून, पुण्यांतील  
नथुवाळ नांवाच्या एका गृहस्थानें त्याचा जीर्णोद्धार केला.  
त्यांत प्रवेश करतांना आंत दुतर्फी अनेक मूर्ति अवलोकनांत

येतात. पैकीं उजवे हाताकडील पाषाण मूर्ति फार पुरा-  
तन असावी असें वाटते. मंदिरांत चार फूट उंचीचा एक  
शिलास्तंभ आहे त्यास 'कोटीलिंगेश्वर' असें म्हणतात.  
या शिलेचे तळीं कोण्या गृहस्थानें कोटी लिंगाची स्था-  
पना केली ह्मणून तिला हें नांव प्राप्त झालें आहे. परंतु  
सांप्रत शेंपनास मात्र अवलोकनांत येतात. याशिवाय  
अनेक मूर्ति या मंदिरांत अवलोकनांत येतात.

शिवालयाचे गाभाऱ्यांत प्रवेश केला म्हणजे दोन  
मोठ्या घंटा दृष्टीस पडतात; व भिंतीवर एका बाजूस  
गणपतीची व दुसऱ्या बाजूस विष्णु व लक्ष्मी यांच्या  
मूर्ति आहेत. शीख लोकांचा धर्मस्थापक गुरू बाबा  
नानक याचेंही चित्र भिंतीवर आहे. विष्णूचे मूर्तीजवळ  
यमयातनेचें चित्र काढलें आहे. हें अवलोकन केलें  
असतां प्रेक्षकांस हंसूं आल्याशिवाय रहात नाहीं. भिंतीवर  
एक नदीचें चित्र असून त्यांत अनेक स्त्रीपुरुष जलक्रीडा  
करीत असून गटंगळ्या खात जात आहेत असें दर्शविलें  
आहे. याचा अर्थ इतकाच कीं, जे पुण्यवान आहेत ते  
नदीपार निर्भयपणें जात आहेत व ज्यांचे हातून पाप झालें  
आहे ते बुडत आहेत. याशिवाय भिंतीवर न्यायाधीश  
यमाचें व त्याच्या हाताखालचे शिपाई पाहरेकरी वगैरे  
चित्रें असून एकीकडे लोखंडाच्या कढाया अग्नीवर कढत  
असलेल्या दाखविल्या आहेत. हीं व अशाच प्रकारचीं



पुष्कळ विभत्स चित्रें मंदिरांत पाहण्यांत येतात. आणखी एक चित्र या भिंतीवर प्रेक्षणीय आहे तें असें कीं, एक लोखंडाची तापवून लाल झालेली पहार दाखविली आहे; व त्यावर अनेक माणसें होरपळलेलीं दाखविलीं आहेत !! सारांश, हीं चित्रें अवलोकन केल्यानें बरीच करमणूक होते.

हें मंदिर पाहून आपण घाटाकडे जावयास निघालों असतां मार्गांत दोन शिवालये लागतात. पैकीं एकावरील कोरीव काम अत्युत्कृष्ट असून फारच मनोहर आहे; व घाटही मोठा विस्तारण असून मजबूत आहे.

त्रिलोचन मंदिराचे उत्तरेस कामेश्वराचें एक शिवालय आहे. हें फार पुरातन काळापासून अस्तित्वांत असल्याविषयीं येथील लोक सांगतात. मंदिरांत प्रवेश केल्यावर एक विस्तीर्ण चौक लागतो. हा चौक ओलांडून आंत गेलें क्षणजे दुसरा एक चौक लागतो त्यांत अनेक लहान लहान शिवालये असून सांवाच्या पिंड्या आहेत. पैकीं कामेश्वराची पिंडी ही मोठी असून गाभारा अगदीं सखळ आहे. कामेश्वरास प्रसन्न केलें असतां आपले सर्व मनोरथ पूर्ण होतात हें त्याच्या नांवावरूनच व्यक्त होतें.

कामेश्वराच्या शिवाल्यापासून थोडक्याच अंतरावर एक राजमार्ग लागतो. त्या राजमार्गावर एक मच्छोदरी नामें तीर्थ आहे. या तीर्थाचें महात्म्य काशीखंडांत

पुष्कळ वर्णिलें आहे. सुमारे २५ वर्षांपूर्वी या तळ्यांत पुष्कळ पाणी होतें. परंतु शहरसुधारणेसंबंधी गेल्या पांच पंचवीस वर्षांत जे काय फेरफार झाले त्यांत हें तळें बुजवून टाकलें. हल्लीं त्या स्थानीं एक लहान बाग आहे.

**वडागणेशः**—औसानगंज मोहोल्यात 'वडागणेश' अथवा मोठ्या गणपतीचें देवालय आहे. देवालय अर्वाचीन आहे; परंतु मूर्ति प्राचीन आहे असें लोक सांगतात. आंतील चौक मोठा असून मूर्तीचे कांहीं अवयव रौप्यालंकृत आहेत. हें मंदीर नागरीक जन परमपूज्य समजतात. येथे प्रतिमासी संकष्टी चतुर्थीचे दिवशीं एक मेळा भरतो. मंदिराचे बाहेर कांहीं सती गेलेल्या बायकांच्या पाषाणप्रतिमा आहेत; व जवळच एक जगन्नाथाचें मंदिर आहे. एकंदरीत हेंही स्थान प्रेक्षणीय आहे.

याच मोहोल्यांत जागेश्वर अथवा यज्ञेश्वराचें एक देवालय आहे. हें देवालय काशीतील इतर देवालयांप्रमाणें संकुचित नसून प्रशस्त व स्वच्छ आहे. मूर्ति ६ फूट उंचीची असून तिचा व्यास सुमारे १२ फुटीचा आहे. या मूर्तीविषयीं अशी कथा सांगतात कीं, एके समयीं सर्व देव एक यज्ञ करण्याकरितां एकत्र झाले. व यज्ञ होत असतां एका ज्वालंतून ही मूर्ति उत्पन्न झाली व म्हणून यास यज्ञेश्वर असें म्हणतात.

या मोहोल्यासन्निध 'काशीपुरा' नांवाचा एक मोहोला आहे. तेथे काशीदेवी नांवाच्या ग्रामदेवीचे एक

देऊळ आहे. यात्रिक लोकांना सर्व तीर्थांचें दर्शन केल्यावर या देवीचें दर्शन घ्यावें लागतें. काशीतील लोक असें सांगतात कीं, हें देवालय क्षेत्राचा मध्यबिंदु आहे. थोड्या अंतरावर कर्णघंटा तलाव लागतो. कर्णघंटा म्हणजे कानांत घंटा बांधलेला कोणी एक पिशाच्च होता. त्यावरून हें नांव पडलें आहे. हा तलाव मोठा असून चोहोकडून घाट बांधलेला असा आहे. जलाशय घाणेरडा आहे हें निराळें सांगणें नकोच. घाटावर एक व्यासेश्वर नांवाचें देऊळ आहे. श्रावणमासीं येथें मोठा मेळा भरतो.

काशीदेवीचे उत्तरेस थोड्या अंतरावर भूतभैरवाचें पवित्र स्थान आहे. मूर्तीचा डामडौल मोठा भव्य असून चेहेरा फक्त अवलोकनांत येतो. या मंदिराचे आसपास अनेक प्राचीन शिला अवलोकनांत येतात.

पिशाच्चमोचन तीर्थः—कर्णघंटा तलावापासून सुमारे अर्ध्या मैलावर पिशाच्चमोचन नांवाचें पुण्यांतील पर्वताचे तळ्याएवढें तीर्थ आहे. यात्रिक जनांना या तीर्थाचें अवश्य दर्शन घ्यावें लागतें. या तळ्यांत आंघोळ केली असतां पिशाच्चयोनीस जे वडील गेले असतील ते मुक्तीस जातात ह्मणून सांगतात. या तीर्थाविषयी काशीखंडांत अशी कथा आहे कीं, एके समयीं एक पिशाच्च काशींत येण्याकरितां निघालें. तें पंचक्रोशीचे हद्दीपर्यंत आल्यावर त्यास तेथील देवादिकांनीं क्षेत्रांत जाऊं दिलें

नाहीं. परंतु पिशाच्च हे जबरदस्त असल्याकारणाने त्याने देवादिकाचा पराभव करून या तीर्थापर्यंत प्रवेश केला. या ठिकाणी काशीचा ग्रामरक्षक भैरवनाथ व याची लढाई झाली व अखेरीस भैरवाने त्याचा शिरच्छेद करून ते शिर विश्वेश्वरापाशी नेऊन दिले. आतां पिशाच्चा जरी शिरच्छेद झाला होता तथापि ते सजीव होते; व त्याने विश्वेश्वराची प्रार्थना केली की, मला क्षेत्रांत जेथे शिरच्छेद झाला तेथे तरी रहाण्याची परवानगी असावी; व जे कोणी काशीयात्रा करून माझ्या दर्शनाशिवाय गयेस जातील त्यांची यात्रा सफल होणार नाही. या दोन्ही गोष्टी विश्वेश्वरांनी कबूल केल्या व त्यास क्षेत्रवास करण्याची परवानगी दिली आणि पिशाच्चरक्षत्वाचे काम त्याजकडे दिले, असो. यात्रेकरी याचे दर्शन घेतात, व जे कोणी अज्ञानामुळे याचे दर्शन न घेतां गयेस जातात त्यांना निदान तेथील पिशाच्चमोचनेचे दर्शन घ्यावे लागते.

या तीर्थाला चोहोंकडून पडिक घाट आहेत; व मधून मधून कोणी भाविक त्या घाटांचा जीर्णोद्धार करतात. घाटावर आणखी अनेक शिवालये आहेत, पण ती अर्वाचीन असून फारशी वर्णनीय नाहीत.

जवळच सूर्यकुंड नांवाचे एक तीर्थ आहे. या तीर्थात पूर्वकाली १२ विहिरी होत्या असे सांगतात. पैकीं दोन सांप्रत दृश्य आहेत. जवळच एक सूर्यनारायण नांवाचे

एक देऊळ आहे. देवळांत सूर्याची प्रतिमा आहे व प्रत्येक रविवारी भाविकजन याची पूजा करतात.

सूर्यकुंडाजवळच अष्टांगभैरवाची छिन्नविच्छिन्न मूर्ति आहे. या मूर्तीचा उच्छेद औरंगजेवाने केला असे सांगतात.

याच मोहोल्यांत ध्रुवेश्वर नांवाचे एक देऊळ आहे, परंतु आजकाल त्याचा त्याग केलेला दिसतो, व फारसे दर्शनाभिलाषी लोक अवलोकनांत येत नाहींत.

औसानगंज मोहोल्यास लागून दुसरा एक मोहोला आहे त्या ठिकाणी नागकुवा नांवाचे एक तीर्थ आहे. या तीर्थावरूनच मोहोल्याचे नांव हेंच पडलें आहे. या कुवाची रचना फारच चमत्कारिक आहे. हा कुवा चौकोनी असून चारी बाजूंस मजबूत घांट आहेत. काशीखंडांत या कूपाविषयी थोडा उल्लेख आहे. श्रावणमासी नागपंचमीचे दिवशीं येथे एक मोठा मेळा होतो. कूपोदकाचा उपयोग होत नसल्यामुळे ते प्राशनीय नाहीं.

नागकुवापासून थोड्या अंतरावर वाघेश्वरी देवीचे एक देऊळ आहे. ही देवी फार जाज्वल्य आहे असे येथील लोक सांगतात. मूर्ति अष्टधातूमिश्रित असून फार उग्र आणि सिंहावर आरूढ झालेली आहे. या मोहोल्यांत वस्ती तुरळक असल्यामुळे जागोला उदासीनता प्राप्त झाली आहे. जवळच उ्वरहारेेश्वर व सिद्धेश्वर नांवाचीं दोन शिवालये आहेत. उ्वरहारेेश्वराची आराधना केली

असतां कसाही ज्वर असो, त्यापासून मनुष्य मुक्त होतो  
व सिद्धेश्वरापासून सर्व कामना पूर्ण होतात अशा आ-  
ख्यायिका येथील लोक सांगतात.



## भाग ९ वा.



### महाराष्ट्र वस्ती.



पंचगंगाघाट, दुर्गाघाट, ब्रह्मघाट, व दशाश्व-  
मेधघाट या घाटांवर दाक्षिणात्यांची वस्ती पुष्कळ  
आणि ह्यणजे जवळ जवळ ८ हजारांपर्यंत येईल असा अदमास  
आहे. यांपैकी खाऊन पिऊन सुखी असे लोक फार थोडे  
आढळतात, बाकी भिक्षुकवर्गाचा भरण फार आहे. हा  
महाराष्ट्राचा समाज जरी थोडा आहे तथापि त्यांचे  
आपापसांत नेहमी धर्मसंबंधी कलह लागले असतात; व  
ग्रामण्याशिवाय एक आठवडाही सूना जात नाही. खरोखर  
कांहीं भिक्षुक अशिक्षित व अक्षरशत्रु लोक तर आपला  
उदरनिर्वाह ग्रामण्यावरच करितात!! आज अमक्यानें  
अमकें काम केलें, 'टाका त्याला जातीबाहेर!' पुन्हां चार  
दिवसांनीं 'अमुक रुपये दे ह्यणजे प्रायश्चित्त देऊन घेऊं!'  
वगैरे निघ व हलकट प्रकार येथें नित्य ऐकण्यांत येतात.  
जातीबाह्य करणें जितकें सोपें आहे, तितकेंच किंवा त्या-  
हूनही अधिक सोपें जातेंत घेणें झालें आहे. येथील तड-  
वाले लोक ह्यणजे भिन्न भिन्न जातीतील मुख्य धर्माधिकारी  
यांचे हात गरम केले ह्यणजे मग कसेही दोष असोत  
त्यास ते शुद्ध करून घेतात!

या भिक्षुकवर्गाप्रमाणें स्वार्थी व मतलबी लोक फारच थोडे आढळतील! पुष्कळ यात्रेकरूंना यांच्या ठगविद्येचा अनुभव आलाच असेल, हणून येथे अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही. 'काशीकर' हणजे 'लुच्चा' हे सुप्रसिद्धच आहे. पुष्कळांना असे वाटत असेल की हे लोक क्षेत्रांत राहतात तेव्हां यांचे आचरणही शुद्धच असले पाहिजे. परंतु हा केवळ भ्रम आहे. यांची कृष्णकारस्थाने जर आज जगापुढे आणली तर यांचे आचरण एखाद्या टाकाऊ धर्मलंडापेक्षाही अधिक तिरस्करणीय व निंद्य ठरेल. आतां सर्वच भिक्षुक असे असतील असे नाही; परंतु चांगल्यांची संख्या फार थोडी. या भिक्षुकांपैकी काही लोक चांगले सधन व घरंदाज असे आहेत. परंतु पुष्कळांची स्थिति शोचनीय आहे. या लोकांस भिक्षुकीशिवाय अन्य रोजगार नसल्याकारणाने येऊन जाऊन त्यांची भिस्त काय ती यात्रेकरूंवर असते. यामुळे एखाद्या वर्षी यात्रा कमी आली हणजे त्यांना पंचाईत पडते. शिवाय उत्तरोत्तर धर्मश्रद्धा कमी होत चालल्याकारणाने व पूर्वीप्रमाणे लोकांत आतां त्राण उरले नाही यांमुळे दानधर्म करण्याची कोणास फारशी इच्छा होत नाही. आजकाल कित्येक लोक तीर्थविधि न करतां फक्त क्षेत्रावलोकन करूनच परत जातात.

महाराष्ट्र वर्गांत सन्माननीय लोक म्हटले हणजे वैदिक व शास्त्री जन होत. पाश्चात्य ज्ञानापुढे यांचे तेज



जरी झळकत नाही तरी हे लोक मोठ्या वाण्याने राहतात. पुष्कळांना राजाश्रय आहे. सांप्रत वेद विद्येचा जरी लोप होत चालला आहे तथापि काशीत अद्याप ती कायम आहे, इतकेंच नव्हे परंतु चारी वेद मुखोद्गत असे अद्याप वैदिक येथें आढळतात. वेद मुखोद्गत असलेले लोक अन्य ब्रह्मवंदांत आढळत नाहींत याचें काय कारण असेल तें असो. परंतु दाक्षिणात्यांत वेदाध्ययन फार आहे; यामुळे त्यांना सर्व लोक बहुमान देतात; व मोठमोठ्या सभांतून त्यांची योग्य प्रकारें संभावना होते हे त्यांना फार भूषणास्पद आहे. वसंतपूजा, सभा वगैरे नित्यशः येथें चालू असतात व त्यांवर यांचा चरितार्थ चालतो.

काशी क्षेत्र हें गीर्वाण भाषेच्या अध्ययनाचें एक आदिपीठच आहे—ह्यणजे हिंदुस्थानांतील हें ऑक्सफर्ड ह्या टॉले तरी चालेल; व ह्यणून संस्कृत भाषेचा प्रचार येथें पुष्कळ आहे यांत कांहीं नवल नाहीं. या पुण्यक्षेत्रांत आजपर्यंत जितके पंडित होऊन गेले त्यांची नामावली जर येथें दिली तर ती फारच लांबलचक होईल. सुमारे १८ वर्षांपूर्वी बालशास्त्री दिक्षीत ऊर्फ बालसरस्वती नांवाचे एक महापंडित काशीत होऊन गेले. त्यांचा लौकिक सर्वत्र देशभर आहे; व त्यांचें नांव ऐकलें नाहीं असा मनुष्य क्वचित् आढलेल. यांच्या तोडीचा विद्वान् अलिकडच्या काळांत कोणी झाला नाहीं असे सांगतात. त्याचप्रमाणें कै. महामहोपाध्याय बापूदेव शास्त्री, सी. आय. ई.

हेही एक अद्वितीय गणितवेत्ते होऊन गेले. यांचें नांव हिंदु-स्थानांतच काय परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांतही प्रसिद्ध आहे. सारांश, महाराष्ट्रीयांत मोठमोठे विद्वान् होऊन गेले व अद्यापही आहेत; यामुळे या क्षेत्रांत दाक्षिणात्यांस मोठा मान आहे.

काशींतील बहुतेक पंडितांचे घरीं संस्कृत पाठशाळा व वेदशाला आहेत, व अध्ययन कांहीं गुरुदक्षणां न देतां अगदीं फुकट दिलें जातें. ही गोष्ट स्तुत्य आहे. कांहीं पंडित गरीब परंतु बुद्धिवान् व होतकरू अशा विद्यार्थ्यांचें अध्ययन व पालनही करतात. अशांची संख्या अर्थात् थोडीच आहे. कारण देशकालवर्तमानानुसार असें करणें सर्वत्रांस साध्य नाहीं. परंतु ही पूर्वापार वेदकालापासून चालत आलेली शिक्षणपद्धति अद्याप दृष्टोत्पत्तीस येते. विद्या विक्रय करणें म्हणजे मोठें पाप आहे असा आमच्या लोकांचा पूर्वापार समज आहे; व धर्मशास्त्रालाही ही गोष्ट संमत नाहीं. परंतु हल्लींचें मन्वंतर सर्व बदलल्यामुळे सर्व गोष्टी आजकाल विपरीत चालू आहेत. असो. हे शास्त्री प्रातःकाळीं आपल्या शिष्यवर्गांस घेऊन त्यांस निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानें देतात. कोणी काव्य शिकतो आहे; कोणी व्याकरण अध्ययन करीत आहे; कोणी धर्मशास्त्राचें अध्ययन करीत आहे; कोणी वेदपाठ करीत आहे; वगैरे देखावा एखाद्या पंडिताचे घरीं पाहिला असतां मनाला मोठा संतोष होतो. आतां ही शिक्षणपद्धति

सर्वांशी निर्दोष आहे असे मुळीच नाही. परंतु त्यांतल्या त्यांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, गुरू व शिष्य यांमध्ये जे एक प्रकारचे प्रेम आढळते ते पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीत सांपडत नाही.

येथील विधवांची स्थिति फार खेदकारक आहे; व यांची संख्या संन्याशाप्रमाणे येथे पुष्कळ आहे पति मरणोत्तर, ज्या कोणास त्राता नाही अशा विधवा काशी-वास करण्याकरितां येतात. यांत तरुणही असतात; व वृद्धही असतात. येथे आल्या अथवा कोठेही गेल्या तरी आयुष्ययात्रा ही विधवांना कष्टकारक असते. काहीं लोकांचे घरी किंवा अन्नसत्रांत कामकाज करून आपला उदरनिर्वाह करितात; व ज्यांना कामाचा कंटाळा असतो, अथवा ज्या वृद्ध असतात; किंवा कष्ट करण्याचे सामर्थ्य नसते; अशा विधवा भिक्षा मागतात किंवा अन्नसत्रांत जेवून कालक्षेप करितात. ही गोष्ट आपल्या समाजास मोठी लाजिरवाणी आहे. सुमारे तीन वर्षांपूर्वी पंडिता रमाबाईंनी काशीतील संन्यासी व विधवा यांच्या स्थितीवर पुण्यातील एका सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्रांत\* एक प्रसिद्ध केलेला लेख पुष्कळांचे स्मरणांत असेल. त्या लेखांत त्यांनी काशीतील एकंदर विधवा व संन्यासी<sup>१</sup> वर्गावर भयंकर दोष लादले

\* सुधारक ता. ८ जून १८९६ चा अंक पहा.

<sup>१</sup> रांड सांड सिढी संन्याधी। इतनो मे से बचे सो सेवे काशी। दोहा.

आहेत. संन्याशांचें वर्णन करून त्यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत. ' त्यांच्या ( संन्याशांच्या ) कबजांतून विधवांची सुटका होणे कठीण. ' व ' दर वर्षी या संन्याशांच्या प्रसादानें सहस्रावधी गर्भपात व बालहत्या होत आहेत. ' वगैरे उद्गार जरी अतिशयोक्तीचे आहेत; तथापि त्यांत थोडा संत्यांशही आहे ही गोष्ट कोणीही समजस मनुष्य कबूल करील. आतां काशीक्षेत्रासारख्या ठिकाणीं असा अनाचार होणे ही गोष्ट एकंदर समाजाला मोठी निंद्य आहे हें जरी खरें आहे, तथापि सुधारणेच्या शिखरास पोहोचलेल्या राष्ट्रांतही असा प्रकार अनुभवास येतो. विलायतेंत टेम्स नदींत पुष्कळ गर्भपात पाहण्यांत येतात ही गोष्ट वाचकांनीं विसरतां कामा नये. तेव्हां दिव्याखालीं अंधार असतो असें समजून समाधान करून घेतलें पाहिजे.

या क्षेत्रांत यात्रेकरूं नेहमीं येत जात असल्यामुळे सहस्रभोजनें व ब्राह्मणभोजनें नित्य चालू असतात. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, येथे एक आळशी, निरुद्योगी व भोजनभाऊ वर्ग कायमचा झाला आहे. वर्षांतून आठ महिने उन्हाळा असल्यामुळे कपड्यालत्यांची फारशी आवश्यकता या देशांत लागत नाही. अंगावर एक रुमाल किंवा लहान उपवस्त्र असलें क्षणजे तें अंगावर टाकून स्वेच्छाचारानें इतःस्ततः उघडे बोटके या क्षेत्रांत हिडलें तरी कोणी नांवे ठेवीत नाही. ही स्थिति गरीबलोकांनाच लागू

आहे अस नाही. परंतु मोठमोठाले शास्त्री व पंडितसुद्धा अशाच तऱ्हेने राहतात. काशीस्थ लोक जात्या फार मानी व चिकित्सखोर आहेत. भोजनाला कोठें जाणें असलें ह्मणजे तीन बोलावण्याखेरीज सहसा येत नाहीत. जेवणाचा वेत जर १२ वाजतां असला तर सकाळचे आठ वाजल्यापासून बोलावणेंकरी बोलावणें करून जातो. पहिल्या बोलावण्यांत भांगेच्या तयारीत लागण्याचा कांहींचा प्रघात आहे. दुसरे बोलावणें आलें कीं, स्नान करावयाचें; व तिसऱ्या वेळीं मारून मुटकून स्वारी एकदाची बाहेर पडते; व ती अशा थाटानें कीं, हातांत एक लहान तांब्या व फुलपात्र घेतलेलें आहे; पांवरी किंवा कद नेसली आहे, अंगावर एक रेशमी उपवस्त्र घेतलेलें आहे; कपाळाला भस्म फासलें आहे किंवा गंधाचा टिळा लाविला आहे; कित्येकांना फार घाईचा वेत असला तर स्नान न करितां धोंडभट्टी सुद्धां चालते—अशा थाटानें भांगेच्या तारेंत व आपला कोणी साथी असला तर त्याशीं घोगऱ्या आवाजांत गप्पागोष्टी करीत, काशीच्या गलिच्छ गल्यांतून सोंवळ्यानें दूरपर्यंत जातात ! आतां भोजनाचे प्रसंगीं आपल्या चालीप्रमाणें त्यांना आग्रह विशेष लागतो हें जरी खरें आहे तथापि इतक्यानें ते तृप्त होत नाहीत. बुंदीच्या लाडवांचें भोजन असलें तर त्या पक्वान्नांस घोड्याचा दाणा असें टोपण नांव त्यांना दिलें आहे !! काशीतील भिक्षुकांना मोतीचूर फार प्रिय आहे, व हें पक्वान्न काशींत

चांगलेंही होते. परंतु सर्व यजमानांना अशी शक्ति नसते, व ज्याला जशी ऐपत असेल त्याप्रमाणें तो करितो. काशींत भोजनाचा प्रकार ठराविक मक्यावर दिलेला जातो. ह्यणजे पात्रां चार आणे, आठ आणे, रुपाया वगैरे जसें पक्कान्न त्याप्रमाणें ठराव करून घेतात. परंतु त्यांतल्यात्यांत लवाडी पुष्कळ होते. एखादा यजमान पंक्तींत जाण्यासारखा नसला किंवा शूद्र असला ह्यणजे साहजिक ही सर्व व्यवस्था एखाद्या ब्राह्मणाच्या डोक्यावर तो लादतो, व मग मागेपुढे असें होतें कीं १०० पानांचा मक्का असला ह्यणजे ९० किंवा पाऊणशें पात्रें घालतात व बाकी पैसे खिशांत! हा अनुभव पुष्कळांना आलाही असेल. असा प्रकार जरी थोडा आहे तरी तो आहे इतकें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही. कित्येक ब्राह्मण तर दिवसांतून दोन तीन श्राद्धें शोडतात. या श्राद्धांत किंवा सहस्रभोजनांत बहुतेक लोक आपल्या ओळखीचे किंवा आपले इष्टमित्र यांना बोलावूनच संख्या पूर्ण करितात. या योगें होतें काय कीं, कधीं कधीं चांगल्या विद्वान् ब्राह्मणावर क्वचित् पाळी येते.

येथपर्यंत काशीतील भिक्षुक—परंतु सभ्य ह्यणविणाऱ्या लोकांच्या गृहस्थितीचा विचार झाला. आतां अगदीं गचाळ लोक ह्यणजे केवळ अन्नसत्रांत बारानबारा चौ-वीस वर्षें भोजन करून 'मठीं निद्रा व छत्रीं भोजन' या ह्यणीप्रमाणें कालक्षेप करितात. त्यांजविषयीं थोडा विचार केला पाहिजे.

हा वर्ग दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. फुकटचें भायतें जेवायला मिळत असल्याकारणानें या लोकांना शारीरिक अथवा मानसिक कोणत्याही प्रकारचे कष्ट करावे लागत नाहींत, व एकंदरीत हे लोक आपलें आयुष्य निरुद्योगांत खरें परंतु मोठ्या सुखावस्थेंत घालवीत आहेत. स्वावलंबनापासून होणाऱ्या सुखाचा त्यांस अनुभव नसल्या कारणानें परावलंबन हें त्यांच्या हाडीं खिळून गेलें आहे. या वर्गांत तरुणापासून तों वृद्धांपर्यंत स्त्री पुरुष वगैरे सर्वांचा समावेश होतो. यां पैकीं फारच थोडे लोक पारमार्थिक असतील. ऐहिक अथवा पारमार्थिक यांचे हातून कांहीं घडत नाहीं असें ह्मटलें तरी चालेल. पुण्यांतील भांग्यामारुतीप्रमाणें यांच्या येथें कचेऱ्या आहेत. तेथें फुरसतीचेवेळीं ह्मणजे सायंकाळीं यां पैकीं कांहीं ब्राह्मण एकत्र जमून राज्यप्रकरणीं उलाढाली, पेशवाईतल्या गप्पा, आजकालच्या सामाजिक वगैरे मोठमोठ्या गहन विषयांवर वादविवाद करितात. हा प्रकार येथें पुष्कळ ठिकाणीं पाहण्यांत येतो. येथील 'भटकचेरी' जवळ सायंकाळीं क्षणभर उभें राहिलें असतां ही गोष्ट अनुभवास येण्यासारखी आहे.

दातृत्वांत हिंदुस्थानवासी लोकांची सर्वत्र ख्याती आहे; व यासारखा दुसरा धर्मही नाहीं हें खरें. परंतु आमची दान करण्याची तऱ्हा कांहीं निराळी आहे. कारण तें सत्पात्रीं आहे किंवा नाहीं हा विचार करण्याचे भानगडींत कोणी

फारसे पडत नाही. हें या क्षेत्रांतील अन्नसत्रें, किंवा सदावर्तें किंवा अशा धर्मसंस्था यांतील व्यवस्थेवरून लक्षांत येईल.

पुण्यांतून शेंवटच्या रावबाजीचें पलायन झाल्यापासून ब्राह्मणजातीस दारिद्र्यानें घेरलें आहे; व त्यांपैकी कांहींची वृत्ति जी भिक्षुकी तिला तेव्हांपासून जी उतरती कळा लागली आहे तिचें वर्णन करतां येत नाही. बाजीरावा-वरोवर पुण्याहून पुष्कळ ब्रह्मसमुदाय निघाला; व त्यांचें कायमचें ठाणें ब्रह्मावर्तास झाल्यावर त्यांनींही आपला मोर्चा तेथेंच फिरविला. बाजीरावसाहेबांचे हयातीपर्यंत या ब्राह्मणांची चंगळ होती; परंतु त्यांचे पश्चात् भिक्षुक लोकांची स्थिति इतकी खराब झाली कीं, ब्रह्मावर्तास गेलेल्या लोकांवर तर एक मोठा प्रसंगच पडला होता ! पुष्कळांस तर उपाशी मरण्याची पाळी आली होती ! परंतु दैववशात् कै. महाराज जयाजीराव शिंदे यांची स्वारी यात्रेनिमित्त कांहीं वर्षांपूर्वीं तेथें गेली होती. त्यांनीं त्यांची ती शोचनीय स्थिति पाहून प्रत्येक माणसीं हयातीपर्यंत २ रुपये देण्याची व्यवस्था केली. व ती अद्याप चालू आहे. या परोपकाराबद्दल ते व त्यांचीं मुलें महाराजांना अद्याप दूवा देत आहेत. हे व अशाच करणांनीं आलेले लोक उत्तर हिंदुस्थानांत फार आहेत. पैकीं काशी व प्रयाग या ठिकाणीं बरीच वस्ती आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें या पुण्यक्षेत्रां गरिबांना उदर निर्वाहार्थ अनेक सोयी आहेत. म्हणजे अन्नसत्रें होत. या



सत्रांपासून एक प्रकारें निरुद्योगी लोकांस चांगलेच उत्ते-  
जन मिळालें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. काशी-  
क्षेत्रांत सुमारे ३६० अन्नसत्रे आहेत असें ह्मणतात. परंतु  
ही अतिशयोक्ति असावी. तथापि इतकी गोष्ट खरी कीं,  
निदान शेंपन्नास तरी आहेत. हीं सर्व सत्रे या चालूं शत-  
कांतली असून राजाश्रित आहेत. या सत्रांत फक्त ब्राह्मणां-  
नाच भोजन मिळतें. अन्य जातींतही अशीं सत्रे पुष्कळ  
आहेत. यावरून इतकी गोष्ट सिद्ध होते कीं, या क्षेत्रांत  
दानधर्म जितका होतो तितका अन्यत्र कोठेंही होत नसेल.  
परंतु अशी शंका वाटते कीं, या अन्नसत्र स्थापकांचे काय  
उद्देश असावेत; व ते कितपत सफल होत आहेत. केवळ  
वर्षानवर्ष ब्राह्मणांनीं जेवून क्षेत्रवास करावा इतकाच जर  
असेल तर तो पुष्कळांशीं सिद्धीस जात आहे. परंतु सांप्रत  
रूढ असलेली दान धर्माची पद्धत म्हणजे पात्रापात्र विचार  
न करणें ही मुळांच इष्ट नाही, व या पासून अनेक तोंटे  
आहेत.

दुःखितास सुखीं करणें, क्षुधिताला अन्न देणें, वस्त्रही-  
नास वस्त्र पुरविणें वगैरे धर्म फार स्तुत्य आहे ही गोष्ट  
कोणीही कबूल करील. परंतु दान देतें वेळीं तें सत्तार्त्री  
आहे किंवा कसें; अथवा त्याचा उपयोग चांगल्या तऱ्हेनें  
होतो किंवा दुरूपयोग होतो याविषयीं प्रत्येकानें विचार  
केला पाहिजे. अपात्रीं दान केलेलें निरर्थक आहे असें  
शास्त्रांतही सांगितलें आहे. हेंच तत्व आपण कार्शींतील

अन्नसत्रांत जेवणाच्या ब्राह्मणांस लावून पाहिले असतां त्यांसंबंधी आपला ग्रह विपरीत झाल्यावांचून राहणार नाही. या क्षेत्रांत प्रतिदिनीं सुमारे आठ हजार वस्तीपैकीं अडीच हजार ब्राह्मण केवळ अन्नसत्रांवर आपली उपजीविका करून आहेत. पैकीं स्त्री वर्गाचा येथे विचार कर्तव्य नाही. कारण त्या परतंत्र आहेत. शिवाय कांहीं अंध, अपंग, रोगग्रस्त वगैरे लोक वजा करून सुमारे दीड हजार पुरुषसंख्या आढळेल. ही विचारसरणी फक्त दाक्षिणात्यां विषयीच आहेत. अन्य लोकांची यांत गणना नाही. हे सर्व लोक नित्यशः यथेच्छ भोजन उडवून काय व्यवसाय करतात असा प्रश्न केला असतां उत्तर असेच येईल कीं— कांहीं नाही. स्नानसंध्या करून कालक्षेप करतात—नाहीं ! वेदाध्ययन किंवा शास्त्र पठण करतात—नाहीं ! यां पैकीं पुष्कळांची दैनिक व्यवस्था म्हटली ह्मणजे भोजन; नंतर वामकुक्षी; व सायंकाळीं एखाद्या घाटावर किंवा भटकचेरीवर गप्पा झोकणे या पलीकडे कांहीं नाही. अगर त्यांस कोणी विचारले कीं, तुम्हीं येथे काय उद्योग करतां ? तर त्यांचा जबाब हाच मिळेल कीं “ काशीवास.” जणूकाय सत्रांत जेवणे ह्मणजे काशीवास करणे कीं काय नकळे. अशा रीतीने आपल्या अमोत्य आयुष्याचे दिवस हे लोक फुकट घालवितात !!

येथे एक बालाजीचे अन्नसत्र आहे. या सत्रांत नित्य दोन तीनशे ब्राह्मण भोजन करतात. या संस्थानांचा खर्च

शिंदे सरकाराकडून चाकला आहे. सुमारे ३०-४० वर्षा-पूर्वी महाराज जयाजीराव शिंदे बहादुर यांची स्वारी याक्षेत्री आली होती. त्या समयी त्यांनी ६ लाख रुपयांवर उदक सोडलें; व त्यांची इच्छा अशी होती कीं, ती रकम प्रत्येक ब्राह्मणास १०० रुपये दक्षणेच्या रूपाने द्यावी. ही गोष्ट काशीतील वैदिक व पंडित लोकांस रुचली नाही. त्यांचा आग्रह असा पडला कीं, सरसकट सारखी दक्षणा न देतां ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे दिली पाहिजे. त्यावेळीं तारक मठाधिपति गोविंदबुवा हे महाराजांचे गुरु होते. त्यांचे सांगण्यावरून ही सर्व रकम सरकारांत जमा केली व तिच्या व्याजावर हें अन्नसत्र चालू आहे. येणेंप्रमाणें या सत्राचा वृत्तांत आहे.

आणखी एक मोठें अन्नसत्र दशाश्वमेध घाटी आहे. या ठिकाणींही सुमारे ३०० ब्राह्मणांना भोजन मिळतें, व वर १ पैसे दक्षणा!! जेवणाचा बेत इतका उत्तम असतो कीं, एखाद्या श्रीमान् गृहस्थाचें घरीं सुद्धां तसा असेल किंवा नाही याची शंका आहे. हें अन्नसत्र मद्रास प्रांतांतील कांहीं व्यापारी लोकांनीं चालविलें आहे.

सदरहु दोन अन्नसत्रांना सोडून आणखी लहान मोठीं अन्नसत्रे अनेक आहेत. पैकीं बहुतेक दक्षिणेंतील सरदारांचीं हणजे, नागपूरचे भोंसले, पंतप्रतिनिधी, पंतसचीव; वगैरे संस्थानिकांचीं आहेत. त्याचप्रमाणें अन्य ठिका-

णीं, ह्यणजे प्रयाग, गया, अयोध्या, मथुरा वगैरे सर्व क्षेत्रांत एकदोन लहान मोठीं अन्नसत्रें आहेत.

या अन्नसत्रांवर देखरेखीकरितां व्यवस्थापक कारकून हे ब्राह्मणच आहेत. यांपैकीं कांहीं अन्नसत्रांत चांगली व्यवस्था आहे; परंतु कांहींमधील प्रकार अगदीं उलट आहे. ह्यणजे जेथें १० पात्रांचें अन्नसत्र आहे त्याठिकाणीं पांचच घालतात. कारण कारकुनाला येथें विचारणारा कोणी नसतो. अन्नसत्राचा यजमान हा काशींत नसल्याकारणामुळें वर्षांतून ठरावीक रक्कम संस्थानाप्रीत्यर्थ कारकुनाला पाठवितो. तेव्हां काशींतले रावसाहेब हेच बनतात, अशा तऱ्हेनें कबाडीनें पैसा मिळवून कांहीं कारकून चांगले गब्बर श्रीमंत झाले आहेत. अशा गोष्टी स्वतः यजमान दूर असल्यामुळें त्याचे नजरेस येत नाहींत.

वर लिहिलें आहे कीं, अन्नसत्रांपासून निरुद्योगाला उत्तेजन मिळतें. यावरून असें मात्र कोणी अनुमान करूं नये कीं, हीं सर्व अन्नसत्रें व सदावर्तें आज बंद करावीत. या लेखाचा असा उद्देश मुळींच नाहीं. फक्त या संस्थात थोडीथोडकी नव्हे परंतु पुष्कळ सुधारणा झाली पाहिजे. सद्यःक्रम अप्रशस्त आहे. या विषयावर धार्मिकदृष्ट्या विचार केला तरी कोणत्याही धर्मांत असें सांगितलें नाहीं कीं, धष्टपुष्ट, आळशी व निरुद्योगी मनुष्यांस पोसणें ह्यणजे पुण्यप्राप्ति होतें. अर्थशास्त्रदृष्ट्या पाहिलें असतांही असेंच कबूल करावें लागेल कीं, ही एवढी रक्कम निरर्थक खर्च होऊन

तिचे कांहीं चीज होत नाही. हीच रक्कम जर एखाद्या उद्योगवृद्धि संस्थेकडे खर्च झाली असती तर त्यापासून देशाका पुष्कळ फायदा झाला असता.

काशीत अशा अनेक धर्मार्थ संस्था आहेत; व त्यांच्या चालकांस अशी सूचना आहे की त्यांसंबंधी त्यांनी कांहीं नियम केले पाहिजेत, ह्मणजे गरीब विद्यार्थ्यांना त्यांचा उपयोग करून घेतां येईल अशा कांहीं सोयी केल्या पाहिजेत. अनाथ, अपंग, वृद्ध वगैरे जे असतील त्यांजविषयीं मुळीं प्रश्नच नाही. परंतु अगदीं तरुण मंडळींना निरर्थक पोसणें हें देशोन्नतीचें चिन्ह नाही. या अन्नसत्रांत फुकट पुण्याची सोय असल्यामुळे इतर ठिकाणचीं मुलें पळून येऊन भटकतांना दृष्टीस पडतात. ह्मणून ज्यांचीं मुलें घरांतून पळालीं असतील त्यांनीं येथे शोध केला असतां पत्ता लागण्याचा संभव आहे.



## भाग १० वा.

### इतर देवालयें.



केदारेश्वरः—हैं शिवालय अनीसंगमाजवळ अ-  
सून परम पूज्य आहे. काशीखंडांत केदारेश्वराचें  
महात्म्य अवर्णनीय सांगितलें आहे. या विषयीं अशी कथा  
सांगतात कीं, कोणा ब्राह्मणास केदारेश्वर प्रसन्न होऊन  
वर माग असे बोलले; तेव्हां त्यानें परोपकारार्थ असा वर  
मागितला कीं, काशीक्षेत्रीं ज्याचा मृत्यु होतो त्यास  
त्याच्या पापानुसार भैरवयातना भोगून मग मुक्ति प्राप्त  
होतें असें आहे; परंतु इतःपर काशीक्षेत्रांत केदारेश्वराची  
जी मर्यादा आहे त्यांत जो कोणी मरण पावेल त्यास भैरव-  
यातना न होता कैलासलोक प्राप्त व्हावा. हें त्या ब्राह्म-  
णाचें मागणें केदारेश्वरांनीं मान्य केलें. याकरितां  
काशींत लोक मरणसमयीं केदार घाटीं जाऊन राहतात.  
आतां आपण या मंदिराकडे वळूं. मंदिरांत प्रवेश कर-  
ण्याकरितां दोन मार्ग आहेत. एक घाटाकडून आहे तिक-  
डून न जातां आपण पश्चिमेकडील द्वारानें आंत प्रवेश  
करूं. आंत गेल्यावर दुतर्फा सांबाच्या पिंड्या, भैरव,  
गणपती, अन्नपूर्णा वगैरे देवतांच्या मूर्ती अवलोकनांत  
येतात. ज्या खोलींत केदारेश्वराची पिंडी आहे तिचे दरवा-  
जावर चतुर्भुज द्वारपाल उभे आहेत. ही द्वारपाल जोडी जणूं

काय सजीव आहे की काय असा भास होतो. त्यांचा शिरोभाग पितळेचा असून लष्करी लोकांप्रमाणे टोपाचा भास होतो. एका हातांत गदा, एकांत त्रिशंकु, व एकांत फूल व एक रिकामा असे आहेत. केदारेश्वराचे पिंडीचा घेर पांच फूट असून उंची दीड फूट आहे. घाटावर एक कुंड आहे. तेही फार पवित्र समजतात. त्यांतील उदकांत उष्णकाळीं कृमि असतात; परंतु ते उदक भाविक लोक भक्तीनें प्राशन करितात. मंदिर प्राचीन असून तेथे एक शिलालेख आहे. त्यावर संस्कृत, द्रवीड, आणि वंडग भाषेत या तीर्थाचे महात्म्य लिहिलेले आहे.

याच मोहोल्यांत सुमारे पांच मैलांचे अंतरावर मानस-सरोवर आहे. त्याचे घाट सांप्रत मोडकळीस आलेले आहेत. हा तलाव कोरडा असून आंत एक वर्तुलाकृति कूप आहे. असें सांगतात की, जयपूरचा राजा मानसिंग याने हा घाट बांधिला.

मानस सरोवर सोडून तिलभांडेश्वराचे आपण दर्शन घेऊं. हे शिवालय अंमळ दूर आहे. तिलभांडेश्वर प्रेक्षणीय असून पिंडीचा परिघ सुमारे १९ फूट आहे. उंची पांच फूट आहे. येथे कांहीं प्राचीन शिलालेख दृष्टीस पडतात. प्रदक्षिणेचे मार्गांत एक शंकराची ध्यानस्थ मूर्ती पाहण्यासारखी आहे.

दशाश्वमेध घाट व केदारेश्वर यांचे दरम्यान जो प्रदेश त्यास 'बंगालीटोला' अशी संज्ञा आहे. या मो-

होल्यांत बंगाली लोकांची वस्ती फार असल्यामुळे हें नांव प्राप्त झालें आहे. या भागांत शिवालयांची रेलचेल आहे. बंगाली लोकांवर अनेकांचे अनेक आक्षेप आहेत. ह्मणून त्यांचा स्वभाव, चालीरीती वगैरे गोष्टीसंबंधी अल्प माहिती प्रस्तुत भागांत दिली असतां अनुचित् होणार नाहीं.

बंगाली लोकांची वस्ती या क्षेत्रीं सुमारे आठ दहा हजारांवर असावी. इतर अन्य जातीपेक्षां या लोकांत ऐक्य-भाव विशेष आढळतो. बंगालप्रांत शिक्षणांत फार सरसावला असल्याकारणानें त्या लोकांचे धर्मविचारांत, आचारांत, व चालीरीतींत महदंतर पडलें आहे. हेच त्यांचे देशबंधु पश्चिमोत्तर प्रदेशांतील लोक शिक्षणांत मार्गें असल्याकारणानें त्यांच्यांत इतकी सुधारणा झाली नाहीं.

बंगाली लोकांच्या गृहस्थितीविषयीं विचार करूं लागलें असतां स्त्रीपुरुषांत विपरीत भाव दृष्टीस पडतो. तो असा कीं, त्यांच्यांत पुरुषवर्ग जितका सुधारलेला आहे तितपतच स्त्रीवर्ग धर्मभोळा आहे. उत्तरहिंदुस्थानांत पडद्याची चाल सर्वत्र असल्याकारणानें उच्च जातींतील स्त्रियांची आयुष्ययात्रा दुःखकारक असावी यांत कांहीं संशय नाहीं. उच्च वर्गांतील मुली आठदहा वर्षांच्या होईपर्यंतच त्यांना बाहेर हिंडण्याफिरण्याचें सुख असतें. एकदां विवाह झाला कीं, मग त्यांना जन्मभर कैद!! त्यांना आपल्या आत्मित्रांना भेटणें सुद्धां फार कठीण असतें. बंगाली लोकांत स्त्रियांची विवाहकाल मर्यादा ह्मणजे दहावर्षेपर्यंत होय. यापुढें मुली अवि-



वाहित नसतात. हुंड्याचें मान आपल्या लोकांपेक्षांही पुढें गेलें आहे. ही हुंड्याची चाल त्यांच्यांत पूर्वापार आहे असें सांगतात; परंतु आजकाल ती अमर्यादित झाली आहे. एखादा बी. ए. किंवा एम् ए. मुलीच्या बापाकडून ४ किंवा ५ हजार रुपये हुंडा घेतल्याशिवाय लग्न करण्यास तयार होत नाही. आपल्या कन्येस चांगला सुशिक्षित वर मिळावा अशी सर्व आईबापांची इच्छा असते. परंतु ही हुंड्याची वाईट चाल त्या इच्छेस आड येते. या चालीपासून असा भयंकर परिणाम झाला आहे की, ज्या गृहस्थांस पुत्रसंतती आहे तो या हुंड्याच्या व्यापारानें चांगला सधन होतो; व ज्यास मुली आहेत त्यास भिक्षेची पांळी येते. बंगाल्यांत अशीं अनेक कुटुंबे आढळतील की, या भयंकर चालीमुळे गरीब दशेस येऊन पोहोचलीं आहेत. आपल्या धर्मशास्त्रदृष्ट्या उच्च जातींत कन्येस नेहमीं अविवाहीत ठेवितां येत नसल्यामुळे कसे तरी करून मुलींची धिंड एकदां घरांतून बाहेर काढावी लागते.!! या व अशाच अनेक कारणांमुळे कन्याहत्येची चाल या देशांत-सांप्रत कमी आहे परंतु मुसलमानांचे कारकिर्दीत पुष्कळच होती.

बंगाली लोकांत एक कुलीन ब्राह्मणांची जात आहे. त्या लोकांत एका पुरुषास अनेक स्त्रिया असतात. ही जात कलकत्याजवळ डाका गांव आहे तिकडे फार आहे. हल्लीं कलकत्याचे आसपास कुलीन ब्राह्मणांची घराणीं

आहेत; त्यांतील पुरुषास १०० किंवा २०० बायका असलेली उदाहरणे दृष्टोत्पत्तीस येतात.

दुसरी एक भयंकर चाल या लोकांत आहे ती अशी— स्त्रियांस रजोदर्शन होण्यापूर्वीच नवरात्राचा एकत्र राहतात. सोळा संस्कारांपैकी गर्भाधानविधि सांच्यांत होतच नाही, ह्मटले तरी चालेल. नुकत्याच पास झालेल्या संमती कायद्याचे वेळीं पुष्कळांनीं काहूर माजविले होते कीं, हा कायदा नको; परंतु ही दुष्ट चाल नाहोशी करण्याविषयीं आजपर्यंत त्या लोकांत कोणीही यत्न केला नाही. हा कायदा पास होण्यास मुख्य कारण बंगाली लोकांची दुष्ट चालच नव्हे काय?

बंगाली लोक जरी सैव आहेत तथापि त्यांपैकी पुष्कळ लोक देवीउपासक असून 'कालीदेवी' हें त्यांचें मुख्य दैवत होय. येथील बंगालीटोल्यांत कालीदेवीचीं पुष्कळ देवळे आहेत. प्रतिवर्षीं आश्विनमासी नवरात्रात हे लोक कालीचा एक महोत्सव करितात. हे नवरात्राचे दिवस जवळ येत चालले कीं, जणूं काय बकऱ्यांना स्वप्नच पडतें कीं काय कोणजाणें, तीं दीन स्वरांनं आक्रोश करूं लागतात. या उत्सवांत शेंकडोशें विचाऱ्या निरपराधी बकऱ्यांची अमानुषपणें जी कत्तल होते ती नेत्रांनं पाहवत नाहीं हे लोक मासभक्षक आहेत हें निराळें सांगणें नकोच. पैकीं उच्च जाती ह्मणजे ब्राह्मण वगैरे मत्स्याहारी आहेत, हें प्रसिद्धच आहे.

काशीतील लोकांचा पूर्वी असा ग्रह होता व अद्यापि पुष्कळांना शंका आहे की हे लोक या उत्सवांत मनुष्यांनाही बळी देतात. सांप्रत सार्वभौम इंग्रजांचे राज्यांत अशी गोष्ट होऊं शकत नाही; परंतु काशीतील लोकांत अद्याप असा समज आहे, व होता होईल तितके यासमयीं अल्पवयीं मुलांना बंगाली टोल्यांत आईवाप जाऊं देत नाहीत. हा त्यांचा ग्रह उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. पूर्वकाळीं अशा गोष्टी होत असाव्या हें संभवनीय आहे. असो. दसऱ्याचे दिवशीं हे लोक देवीची मोठ्या धाटानें मिरवणूक काढतात. हा काशीतील समारंभ प्रेक्षणीय असतो असें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही.

हे लोक मांसाहारी असून निशक्त कां हा एक मोठा गूढ प्रश्न आहे. मांसाहार शक्तिवर्धक आहे किंवा नाही हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे; व याविषयीं पुष्कळ मतभेद आहे. परंतु जे लोक मांसाहारपक्षीय आहेत त्यांजवर हा एक जत्ररदस्त आक्षेप आहे व त्यांचें निरसन झालें पाहिजे कीं, पुष्कळ लोक मांसाहारी असून त्यांच्यांत शारीरिक गुण ह्मणजे धीटपणा, चपळी, हिंमत वगैरे गुण मुळींच नसतात; परंतु यांच्या उलट ह्मणजे भित्रेपणा, सुस्त, हिंमतहीन ह्याच गुणांचें जास्ती प्राबल्य दृष्टोत्पत्तीस पडतें. याविषयीं बंगाली लोक हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. कदाचित् उष्ण हवेचा गुण ह्मणावा तर तसेंही ह्मणतां येत नाही. कारण कीं, कांहीं उष्णदेशांतील लोक

फार बलवान् आहेत. कसेही असो, भित्रेपणाचा जो दोष त्यांजवर आहे यांत बराच सत्यांश आहे.

हीच गोष्ट बुद्धिमत्तेशी लाघून पाहिली असतां उलट प्रकार आढळतो. या लोकांत मोठमोठे वक्ते, ग्रंथकार झाले; व होत आहेत; व शिक्षणांत हे लोक इतर लोकांहून फारच पुढें सरसावले आहेत. या लोकांत अनेक गुणही आहेत. स्नेहास चांगले असून दया, क्षमा वगैरे गुण यांचे अंगी वास करतात. परकीयांचा आदरसत्कार करण्यांतही हे लोक तत्पर असतात. याचा अनुभव पुष्कळांस आलाही असेल. लार्ड मेकॉलेसारख्या ग्रंथकारानें यांजवर जे दोषारोप ठेवले आहेत ते अतिशयोक्तीचे आहेत इतकेंच नव्हे परंतु ते केवळ मत्सर बुद्धीचे आहेत असें ह्मणणें भाग आहे.

**दुर्गेचें देवालयः—**काशीतील प्रेक्षणीय देवालयांपैकीं दुर्गेचें एक देवालय आहे. हें देवालय नगराचे बाहेर असून मोठें रमणीय आहे. मंदिराजवळ एक मोठा तलाव आहे त्यास 'दुर्गाकुंड' असें ह्मणतात. या कुंडावर पुष्कळ वानरांचा समुदाय इतःस्ततः भ्रमण करीत असलेला नित्य अवलोकनांत येतो. आसपास पुष्कळ बागबगीचे असल्याकारणानें हें स्थान रमणीय आहे. यांत काहीं शंका नाही! या मर्कटवृंदाची शहरांत नित्य एक फेरी होत असल्याकारणानें काशीवासी जनास त्यांपा-

सून मोठा त्रास होतो खरा, परंतु वानरांची जात पवित्र मानिली गेल्यामुळे त्यांचा नाश करण्यास कोणी धजावत नाही. “ त्यांपैकी एकासही गोळी मारण्याची सरकाराने खटपट केली असतां सर्व लोकांचीं मनें विघडतील व सर्व जातींचा नाश करण्याचा उद्योग केला तर एक मोठा दंगा होईल. ” असें शेरिराने हटले आहे ते सत्य आहे.

मंदिराचें वर्णन करण्यापूर्वी प्रथमतः दुर्गेसंबंधी पौराणिक कथा काय आहे याची वाचकांस ओळख करून दिली पाहिजे:—रुरूनामें राक्षसाचा दुर्ग ह्मणून एक पुत्र होता. त्यानें आपल्या तपोबलाने इंद्रादि देवांसही जिंकले; व पुढें तो इतका बलवान् झाला कीं, तो पृथ्वीपति झाला; व सर्वत्र हळू हळू अनीति, अन्याय वगैरे गोष्टी फैलावल्या. तेव्हां सर्व देव एकत्र होऊन त्यांनीं महादेवास ही गोष्ट कळविली. महादेवांनीं नंतर आपली पत्नि गौरी इजला त्याचा पराभव करण्याविषयी आज्ञा दिली. गौरी ही प्रथम स्वतः न जातां आपली मैत्रीण महाकालीबरोबर पृष्कळ सेना देऊन त्याचा पराभव करण्याकरितां रवाना केलें. हें वर्तमान दुर्ग राक्षसास कळतांच त्यानेंही आपली राक्षससेना एकत्र करून महाकाळीला धरून आणण्याचा हुकूम फर्माविला. त्याप्रमाणें राक्षसांनीं तिला पकडली; यामुळे तिला फार त्वेष आला व सर्व सैन्याचें तिनें भस्म केलें. अशा एक दोन वेळां तिच्या व राक्षसांच्या झटापटी झाल्या व शेवटी ती स्वर्गांत पळून गेली; व हा सर्व वृत्तांत तिनें

गौरीस निवेदन केला. अखेरीस शिवपतिन स्वतः सैन्यासह येऊन तिने राक्षसांचा पराभव केला. हें वर्तमान सर्व देवादिकां-नां ऐकून त्यांस फार आनंद झाला व त्यांनीं तिची फार स्तुति केली. असो. मंदिरांत प्रवेश करण्याकरितां मुख्य द्वार पश्चिमे-कडील होय. दारावर एक नौवतखाना लागतो; व समोर एक स्तंभ सुमारे २॥ फूट उंचीचा आहे. प्रतिवर्षीं नव-रात्रांत येथें एक मोठा उत्सव होतो. त्यावेळीं पुष्कळ प्राणि या स्तंभास बांधून नंतर त्यांची कत्तल होते. उज-वीकडे एक १० फूट उंचीच्या पाषाण स्तंभावर एक अक्राळ विक्राळ सिंहाची मूर्ति आहे. तसेंच प्रवेश केल्या-वर दोन्ही बाजूस दोन सिंहमूर्ति आहेत. सभामंडप हा संगमरवरी पाषाणाचा असून गालीच्याकृति आहे. गामा-ज्यांत एक अजस्र घंटा नेपाळचे राजानें दिलेली अवलो-कनांत येते. मूर्तीचा डौल लहान असून उग्र आहे. याच चौकांत एक कालीदेवीची मूर्ति असून येथेही एक मोठी घंटा आहे. ही भिरझापुरच्या कोणी युरोपियन माजिस्त्रेटने दिली असे ह्मणतात. घुमटावरील काम चांगलें असून त्यावर सोनेरी मुलाम्याचे कळस आहेत. मंदिर जरी नूतन भासतें खरें तथापि त्यास शें दीडशें वर्षे झालीं असून राणीभवानीनें बांधलें आहे.

या दुर्गेच्या देवालयापासून २०० यार्डांवर 'कुरुक्षेत्र' नामें एक तलाव आहे. यावरील घाट वरील राणीनेंच

बांधला आहे. सूर्यग्रहणाचे दिवशीं या तीर्थावर पुष्कळ लोक स्नान करितात.

याच मोहोल्यांत एक गऊबाईचें स्थान आहे. ही बाई विश्वेश्वराची बहिण ह्मणून सांगतात. ही फार सोंवळें करूं लागली ह्मणून तिला क्षेत्राबाहेर राहण्यास जागा दिली. यात्रिक लोक जितके दिवस क्षेत्रांत राहतात तितक्या कवड्या तिला वाहतात. असें न केलें तर यात्रेचें पुण्य ती घेतें असें लोक सांगतात !

दुर्गेचे मंदिरापासून जवळ एक 'भदेनाई' नांवाचा मोहोला आहे. या मोहोल्यांत एक राममंदिर आहे. हें पूर्वी अगदीं अप्रसिद्ध होतें; परंतु थोड्या वर्षांपूर्वी झालेल्या दंग्यामुळे हें फार प्रसिद्धीस आलेलें आहे. या दंग्याचा वृत्तांत थोडक्यांत दिला असतां अप्रासंगिक होणार नाही. हें राममंदिर असी संगमाजवळ असून अगदीं लहान आहे. या मंदिराचें अस्तित्व काशींतील लोकांस ठाऊक सुद्धां नव्हतें. परंतु कालगति विचित्र आहे ! शहरांत नळाचें पाणी आणण्याचें काम सुरू होण्यास व मंदिर प्रसिद्धीस येण्यास एकच मुहूर्त लागला. शेवटीं एक मोठा दंगा झाला; त्याची हकीकत येणेंप्रमाणें:—

हा दंगा उद्भवण्याचें वास्तविक कारण पाहं गेलें तर नळाचें काम होय. सन १८८८ पासून तों सन १८९२ पर्यंत पश्चिमोत्तर देशाचे लेफ्टेनेन्ट् गव्हर्नर सर ऑकलंड्

कॉल्विन हे होते. यांची कारकीर्द तेथील प्रजेस अप्रिय झाली होती खरी; परंतु त्यांनीं जीं लोकोपयोगी कामें केलीं आहेत त्यांविषयीं प्रजेनें आपली कृतज्ञता प्रगट केली पाहिजे. पश्चिमोत्तर देशांत मोठमोठीं शहरे लखनौ, आग्रा, कानपूर, मीरत वगैरे आहेत, परंतु या शहरांत पाण्यासंबंधीं हाल फार होते. गंगा यमुनेसारख्या प्रचंड नद्या या देशांतून जरी वाहतात, तथापि सर्व शहर-वासीजनांस या पाण्याचा उपयोग होत नव्हता. तसेंच या प्रांतांतील विहिरी फार खोल असल्यामुळे पुष्कळ लोकांस पाण्याचे हाल भोगावे लागत असत. ही उणीव दूर करून शहरवासीजनांस विपुल पाणी मिळावे या हेतूनें लाट्साहेबांनीं या सर्व शहरांतील पुढारी लोकांपुढे हा प्रश्न ठेवला. कांहींजणांनीं यास संमती दिली; व कामें जरी सुरू झालीं, तथापि सामान्य लोकांनीं हरकती घेतल्या कीं, हीं कामें फार खर्चाचीं आहेत व प्रजेला अधिक कर देण्याची ऐपत नाही. आतां पश्चिमोत्तर प्रांत हा हिंदुस्थानांत शिक्षणांत फार मार्गे असल्यामुळे पुष्कळांचा असा चुकीचा ग्रह झाला होता कीं, हे पाणी पाजून सरकार आह्मांस वाटविणार आहे. यामुळे तिकडील लोकांचीं मनें सरकाराविषयीं कलुषित् झालीं होती. अशा स्थितींत सरकारानें प्रजेस न भितां त्यांच्या इच्छेविरुद्ध हीं कामें अलाहाबाद, कानपूर, आग्रा वगैरे ठिकाणीं केलीं. आजमितीस त्या ठिकाणाची प्रजा नळाचे पाण्यापासून होणाऱ्या सुखाचा



उपभोग घेत आहे. कार्शीक्षेत्रांतही हे नळ असावेत असा एक बूट निघाला. या क्षेत्रांत गंगोदक जरी विपुल आहे, तथापि तें फार मलिन असल्याकारणानें त्यांपासून अनेक रोग उद्भवतात. शिवाय येथील वस्ती फार दाट असल्या कारणानें पाण्याशिवाय रस्ते सफाई वगैरे गोष्टी नीटपणें होत नव्हत्या.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सर ऑकलंड् कॉल्विन यांनीं ही गोष्ट कार्शीतील म्युनिसिपालिटीपुढें ठेविली, व कार्शीतील मोऱ्यांची सुधारणा व दुरुस्ती ( drainage ) हा एक प्रश्न त्याबरोबर पुढे ठेविला. पैकीं ड्रेनेजसंबंधीं गोष्ट म्युनिसिपालिटीनें कबूल केली व नळासंबंधीं अनावश्यक काम आहे असा ठराव पास झाला. नंतर सरकारानें मोठमोठ्या अधिकारी वर्गाची मते मागितलीं. तीं सरकाराला अनुकूल अशींच मिळालीं. शेवटीं जबरदस्तीनें म्हणा किंवा कसेंही म्हणा सरकारानें नळ करण्याचें ठरविलें; व त्याप्रमाणें ४२ लाख रुपये या कामाप्रीत्यर्थ खर्च करण्याची मंजूरी दिली. पैकीं २६ लाख रुपये हे नळाबद्दल व १६ लाख रुपये ड्रेनेजबद्दल. ही रक्कम कांहीं लहानसहान नव्हे ! सरकारानें यांपैकीं कांहीं रक्कम देऊं केली; व बाकी रक्कम राजेरजवाडे यांजकडून वर्मणीच्या रूपानें जमा करावी, अशाबद्दल बनारसच्या महाराजांच्या अध्यक्षतेखालीं एक सभा झाली, व सर्भेत त्यांनीं बरीच मदत करण्याचें आश्वासन दिलें. सारांश, सर्व तजविजी सुरू झाल्या. परंतु हे सर्व विचार कार्शी

तील बऱ्याच लोकांना पसंत नव्हते. अखेरीस लाट्साहेबांची स्वारी मुद्दाम या क्षेत्री आली. त्यांनी मोठमोठ्या लोकांची समजूत घातली व नळास लागणाऱ्या खर्चासंबंधी कर जारी करण्याविषयी म्युनिसिपालिटीस सुचविले. पुढे राजीपुत्र मिन्स आलवर्ट विहक्टर यांची स्वारी प्रवास करित येथे आली होती. त्यांचे हस्ते नळाचे कामाचा पाया बसविण्याचा समारंभ सन १८९१ चे जानेवारी महिन्यांत मोठ्या थाटाने झाला.

हे काम सुरू झाले व अशी संगमाजवळ गंगोदक शुद्ध असल्यामुळे तेथील पाणी यंत्राने वर चढवून भैलपूर मोहल्यांत ते शुद्ध करून मुख्य खजिन्यांत सोडून नंतर नळमार्गे शहरांत खेळवावे अशी व्यवस्था करण्याचे योजिले. गंगेतून पाणी वर चढविण्यासाठी जे स्थळ म्युनिसिपालिटीने पसंत केले होते त्या ठिकाणी एक हौद बांधावयाचा होता; ह्मणून आसपासची घरेही विकत घेतली. परंतु मध्येच हे राममंदिर असल्यामुळे कामाला थोडी अडचण झाली. मंदिराचा मालक ते विकण्यास कबूल होईना. कारण त्यास ठाऊक होते की विकल्यावर त्याचा नाश होईल. म्युनिसिपालिटींत राजा शिवप्रसाद सी. एस्. आय्. बाबू रामकाली चौधरी, बाबू विरेश्वर मित्र यासारखे मोठमोठे व वजनदार लोक मॅबर होते. यापैकी काहींचें मत असे होते की, मंदिर मोडून दुसरे ठिकाणी स्थापना करावी, व कित्येकांचें मत असे होते की, मंदिरास मुळीच धक्का लावू नये. येणेप्रमाणे भवति न भवति चालली होती.

मंदिराचे पिछाडीस हौद खोदण्याचें काम तर सुख झालेंच, व आसपास चारी बाजूला पुष्कळ खोल खोदिलें. जणूं-काय पर्जन्यकाळीं मंदिराचा पाया कच्चा होऊन आपोआप टांसळेल या हेतूनें कीं काय कोण जाणें. अखेरीस लोकांना दर्शन करण्याचा मार्ग सुद्धां बंद केला. नंतर बरेच दिवस लोटल्यावर मंदिराचा शेवट कोणत्या तरी प्रकारें करावा ह्मणून तारीख १५ एप्रिल सन १८९१ बुधवार रोजीं प्रातःकाळीं ११ वाजतां टौनहॉलमध्ये एक सार्व-जनीक सभा भरविण्यांत आली. त्यासमयीं हॉल संपूर्ण भरला होता व बाहेर सुमारे ५ हजार मनुष्ये सभेचा काय निकाल लागतो हें ऐकण्याकरितां जमले होते. १२ वाजण्याचे सुमारास कोणी अशी कंडी पिकविली कीं, मंदिर जमीनदोस्त झालें. ही गोष्ट लोकांचे कार्नी पडतांच मग काय विचारतां जिकडे तिकडे लूट सुख झाली. जवळच तार ऑफिस होतें त्यांतील अधिकाऱ्यास मार देऊन बंडवाल्यांनीं तार तोडून टाकिली. एका टोळीनें स्टेशनवर जाऊन तिनें तेथील पार्सलें लुटलीं. इकडे कांहीं लोकांनीं शहरांतील रस्त्यावरील सर्व कंदील फोडून टाकिले. काशींतील पोलेस जरी हुषार आहे तथापि ह्या प्रसंगीं अगदीं कुचकामाचे ठरले. ही लूट सुमारे ४ वाजेपर्यंत चालली होती. काशींतील मुख्याधिकारी लोक लष्करी लोक बरोबर घेऊन शहरांत आले; परंतु जिकडे तिकडे सामसूम !! दंगेखोर लोकांच्या टोळ्या एकाठिकाणीं नसून सर्व शहरभर फैलावल्या होत्या. कित्येकांनीं पोलेसस्टेशनवर हल्ला केला; कांहीं लोक राजा शिवप्रसादचें घर लुटण्याकरितां गेले. कांहीं लोकांनीं राममंदिराकडे आपला

मोर्चा फिरविला. तेथे गेल्यावर बाबू सीताराम नामें एका सधन व अब्रुदार गृहस्थाचे घरास आग लाविली. घरांतील सर्व सामान सुमारे ५० हजाराच्या मालाचें नुकसान केलें. याचें कारण इतकेंच कीं, हा ग्रहस्थ म्युनिसिपालिटीचा मॅबर होता व मंदिर पाडिलें असतां कांहीं हरकत नाहीं असें याचें मत होतें. अशी ही लूट भर दोनप्रहरीं चालली असल्यामुळें काशींतील लोकांच्या तोंडचें पाणी पळालें; सर्व लोक भयभीत व हवालदिल झाले होते. पोलिस तर अगदीं मेल्यासारखें स्वस्थ होतें. नंतर एक गोरी पलटण शहरांत आली. पैकीं कांहीं गोरे ब्यांक ऑफ बेंगालचे रक्षणाकरितां पाठविले; व कांहीं राजघाटावरील पुलाचे संरक्षणार्थ पाठविले. सायंकाळीं चुनारगडाहून एक गोरी पलटण शहरांत येऊन तिनें टाऊन हाकांत डेरा ठोकला. लष्करी लोक शहरांत आल्यावर मग पोलिसला बराच जोर आला; व रात्री पकडापकड सुरू झाली. दंगेखोर लोकांजवळ शस्त्रसामुग्री कांहींच नव्हती; व व्यवस्थाही नव्हती. या दंग्यांत अहीर (गौली), घाटे, पांडे वगैरे आडदांड लोक पुष्कळ असून सुशिक्षित व सभ्य लोक यापासून अलिप्त होते. दुसरे दिवशीं शहरांत बरीच स्वस्थता झाली. तथापि दुकानें उघडलीं नाहींत. आतां लुटारू लोक स्वस्थ बसले परंतु पोलिसचा त्रास फार व्हावयाला लागला. चार दिवस सारखी पकडापकड चालली होती. एकंदर ७०० मनुष्ये पकडलीं, त्यांत पुष्कळ निरपराधीही लोक पोलीसनें पकडले. चौथे दिवशीं अगदीं पूर्वीप्रमाणें व्यापार शहरांत सुरू झाला. यांपैकीं

पुष्कळानां चौकशीअंतीं सोडण्यांत आलें. कांहींना—ज्यांनीं तार तोडली होती—अशा लोकांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली. बाबू गोवर्धनदास नांवाचा एक मोठा सावकार या मंदिराचा मालक होता, त्यास २५००० रुपये दंड व ३ वर्षांची सक्त मजूरीची शिक्षा झाली. तसेंच बाबू गोपालदास नामें सावकाराला १०००० रुपये दंड व ३ वर्ष सक्त मजूरी; वगैरे शिक्षा देण्यांत आल्या. असा या भयंकर दंग्याचा परिणाम झाला.

हा दंगा झाल्यामुळें मंदीर मात्र कायम राहिलें आहे, व सांप्रत तेथें पहारा असतो. फक्त पुजाज्यास जाण्याची परवानगी आहे.

या गोष्टीस आज ८ वर्षे झालीं नाहींत तों नळाचें काम तयार झालें आहे, आणि आतां गळोगळीं नळ अवलोकनांत येतात. प्रथमतः पुष्कळांनीं जें भाकित केलें होतें कीं, नळाचें पाणी कोणी पिणार नाहीं तें अगदीं मिथ्या ठरलें !! हल्लीं पुष्कळ धर्माभिमानी लोक सुद्धां नळाचें पाणी पितात; व आणखी थोड्या वर्षांत जे अद्यापि पीत नाहींत तेही पिऊं लागतील यांत मुळींच संदेह नाहीं.

या भदेनाई मोहोल्यांत 'लोलार्क कूप' नामें एक तीर्थ आहे. या कूपाची रचना व बांधणी चमत्कारिक आहे. जवळच एक भद्रेश्वर नामें शिवालय आहे. हें इतकें प्रेक्षणीय नाहीं; परंतु याच ठिकाणीं एका नवीन शिवालयाचें काम चाललें आहे तें मात्र प्रेक्षणीय आहे.

## भाग ११ वा.



### वरुणासंगम.



राजघाट ह्यणजे सांप्रत जेथें रेल्वेस्टेशन आहे तेथून सुमारे एक मैलावर वरुणा व गंगा यांच्या संगम झाला आहे. हें स्थान मोठें रमणीय असून तेथें एक आदिकेशवाचें देवालय आहे. आसपासचा प्रदेश निर्जन असल्यामुळें भयाण भासतो. हा एक मैल लांब व अर्ध मैल रुंद प्रदेश गंगेच्या पृष्ठभागापासून बराच उंच आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणी ९० पासून ६० फूट उंची येईल. राजघाटावर सुमारे ९० वर्षांपूर्वी एक मुसलमानांचे कारकिर्दीतला किल्ला होता तो हल्लीं जमीनदोस्त झाला असून त्या जागीं रेल्वेस्टेशन आहे. सांप्रत हा प्रदेश जरी ओसाड आहे तथापि पूर्वकाळीं येथें पुष्कळ वस्ती होती.

आदिकेशवाचें देवालय हें गंगेपासून बरेंच उंच आहे; व घाटही चांगला आहे. घाटावर भाणखी दोन चार शिवालये आहेत. वरुणेचें पात्र अरुंद असून बरसातींत लांब-वर फैलावतें. मंदिरांत प्रवेश करितांना एक शिलालेख दृष्टीस पडतो, त्यातील सारांश असा आहे कीं, सन १८९७चे बंडानंतर हें मंदिर सरकारानें आपले हस्तगत केलें होतें तें पुन्हां १८६७ च्या एप्रिल महिन्याचे २१ वे तारखेस पुन्हां हिंदूंचे स्वाधीन केलें. पुढें १८६९त घाटाची दुरुस्ती केली. मंदिर हिंदूंकडून जबरदस्तीने घेण्याचें

कारण बंडाचे धामधुर्मांत तेथील पुजारी लोकांचें अंग होतें असा सरकारास वहीम आला होता. परंतु कांहीं कालानें त्याची निवृत्ती झाल्यावरून पुन्हां तें हिंदूंचें स्वाधीन केलें. मंदिरांत प्रवेश केला ह्मणजे उजवे हातास संगमेश्वराचें देऊळ आहे; व जवळच ब्रह्मेश्वराची चतुर्भुज मूर्ती आहे. चौकांत आदिकेशव अथवा भगवान श्री विष्णूची मूर्ती आहे. मूर्तीची उंची सुमारे ३ फूट असून कृष्णवर्णाची आहे. शिरोभागी मुकूट असून हातांत गदा धारण केली आहे. सभामंडपही टुमदार आहे. सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी शिंद्यांच्या एका दिवाणानें हें मंदिरें बांधिलीं असें सांगतात. घाटावर चार पांच सती गेलेल्या स्त्रियांच्या प्रतिमा आहेत. ह्यावरून सतीची चाल या क्षेत्रांत फार असावी असें अनुमान होतें; कारण अशा प्रतिमा या क्षेत्रांत अनेक अवलोकनांत येतात.

सन १८९२ चे मार्च महिन्याचे २६ वे तारखेस महामहावारुणीपर्वाचा योग आला होता. त्यावेळीं वरुणासंगमी स्नान करण्याकरितां ९ लक्ष लोक काशींत आले होते अशा पर्वकाळीं वरुणासंगमी स्नान केलें असतां मोठें पुण्य आहे असें स्कंद\*पुराणांत सांगितलें आहे. परंतु घाट

\* वारुणेन समायुक्ता मध्वौ कृष्ण त्रयोदश  
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रह शतैः सम ॥  
शनिवार समायुक्ता सा महावारुणी स्मृता  
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटीसूर्य ग्रहे समा ॥  
शुभयोग समायुक्ता शनौशत भिषा यदि ॥  
महा महति विख्याता त्रिकोटी कुलसुद्धरेत ॥

लहान असल्यामुळे धक्काबुक्कीत पुष्कळांस जलसमाध मिळते !  
संवत् १९२१ त असाच पर्वकाळ आला होता, त्यावेळीं  
सुमारे ४०० लोक गंगेत बुडाले !!

लाटभैरवः—राजघाट स्टेशनापासून कॅन्टोन्मेंट ( ला-  
वणी ) कडे जाण्याकरिता जो राजमार्ग लागतो त्या मार्गा-  
वर सुमारे १ मैलावर लाटभैरवाचे स्थान आहे, व जवळच  
एक कपालमोचन नामे तीर्थ आहे. 'लाट' अथवा  
महादेवाचा वर्तुळाकृति पाषाणदंड हा सुमारे ५  
फूट उंचीचा असून त्याचा व्यास तीन फूट आहे. ही  
लाट जमिनीत खोल पुरली असल्यामुळे लांबी बरोबर  
सांगणे कठीण आहे. काशीत जे अष्टभैरव आहेत त्यां-  
पैकी हें एक भैरवाचे स्थान आहे. ही संपूर्ण लाट तांब्याने  
मढविलेली असून शिखरास करांगुळी एवढें एक छिद्र आहे.  
या छिद्राचे कारण असे सांगतात की, औरंगजेब बाद-  
शहानें लाटेचा उच्छेद करण्याकरिता गोळी मारली होती;  
तिची ती खूण आहे. जवळच एक मशिद आहे, व हेंच  
तें प्राचीन भैरवाचे देवालय. देवाल्याचा औरंगजेवानें  
नाश करून तेथे मशिद बांधली, व लाटेला दूर फेंकून  
दिलें; पुढे कालांतरानें हिंदूंनी तिची सांप्रतच्या जागी  
स्थापना केली. मशिदीचे मागचे बाजूस एक मोठा तलाव  
आहे; तो व वरील घाट हे राणीभवानीने बांधिलें. ह्या  
लाटेविषयी एक ऐतिहासिक मनोरंजक कथा आहे. ही  
लाट प्राचीन आहे किंवा तिच्या ऐवजी नवीन स्थापलेली  
आहे याविषयी बराच मतभेद आहे. इतकी गोष्ट अगदी



निर्विवाद आहे की, प्राचीन लाट ही स्थानभ्रष्ट झाली असून तिचे जागी सांप्रत मशीद आहे. प्राचीन लाट ही सुमारे ४९ फूट उंच असावी असे शेरिंगचे हणणे आहे, व हल्लीची फक्त १० फूटच आहे. त्याअर्थी सांप्रतची लाट हा प्राचीन लाटेचा अवशिष्ट भाग असावा, अशी कल्पना करणे निराधार होणार नाही. मि. शेरिंगची शिवाय अशीही कल्पना आहे की, ही लाट अशोक राजाचे काळची असून त्यावर एक लेखही असावा. परंतु हा लेख आहे किंवा नाही हे जाणण्यास सांप्रत कांहींच साधन नाही. कारण वरील भाग तांब्याच्या पत्र्याने मढविलेला आहे.

गेल्या शतकाचे अखेरीस काशीत हिंदू व मुसलमान या दोन जातींत एक मोठा भयंकर दंगा झाला. याचे कारण असे झाले की, होळी व मोहोरम हे दोन्ही सण एकेच दिवशी पडले होते. प्रथमतः एक मोठी मारामारी झाली त्यांत मुसलमानांना हार खावी लागली. हा अपमान त्यांस सहन झाला नाही. हिंदूंचा कोणत्या तरी रीतीने सूड घेतला पाहिजे असा विचार करून ते औरंगजेबचे मशिदीत—जेथे पूर्वी लाट होती तेथे—एकत्र जमून त्यांनी लाटेचा उच्छेद केला व ती जमीनदोस्त केली. हे पाहून हिंदूंना फारच क्रोध आला. त्यांनीही मशिदीचा नाश करण्यास प्रारंभ केला; व दहा वीस तर समूळ नष्ट केल्या. जर कदाचित् सरकार मुसलमानांस मदत न करते तर गावांत

एक मशिदसुद्धां बाकी राहिली नसती!! त्या प्रसंगी सरकारानें प्रत्येक मशिदीचे संरक्षणाकरितां चार पांच शिपाई ठेवले यामुळें त्या बचावल्या.

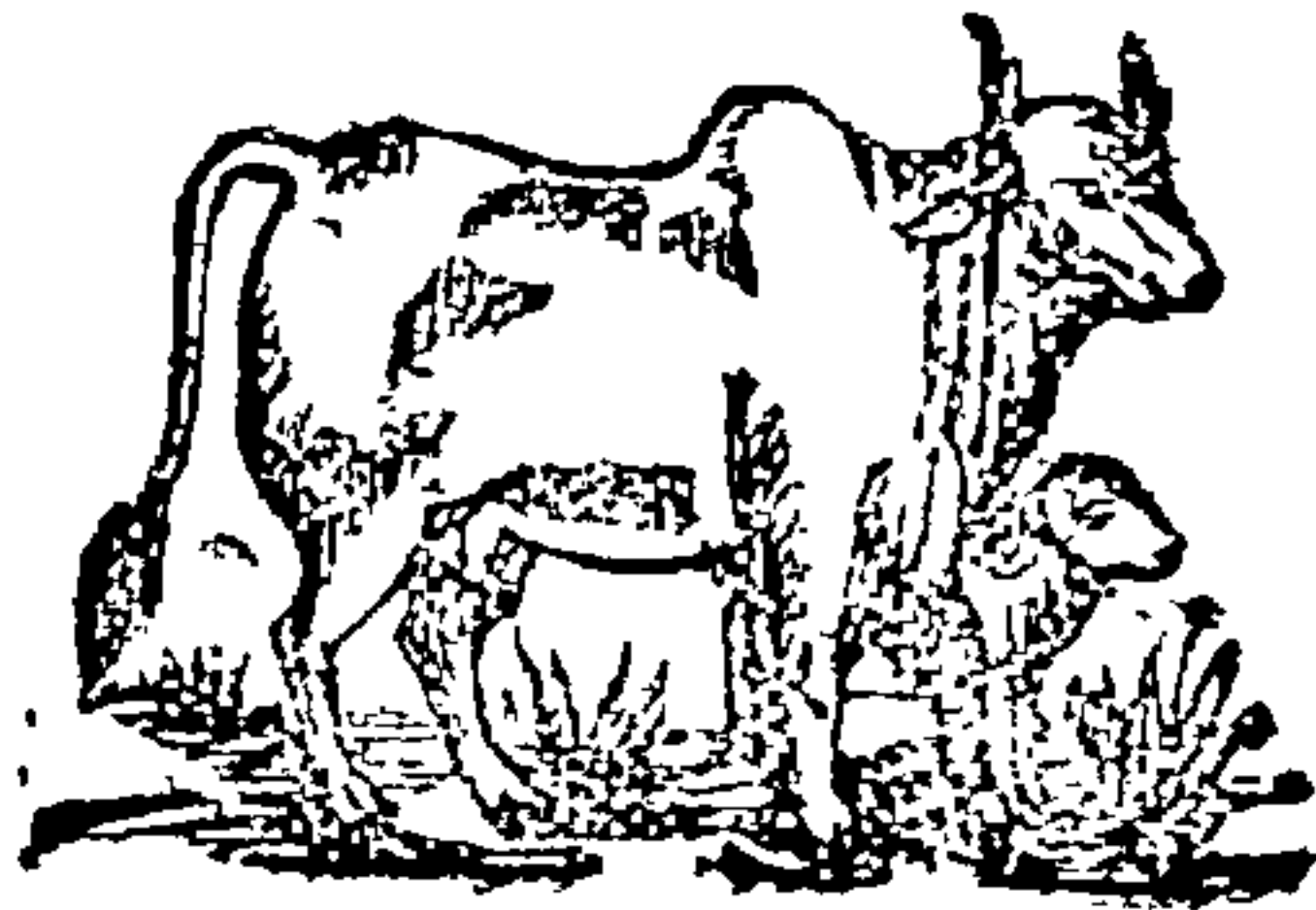
पुढें या दोन जातींत अधिकाधिकच क्रोधाग्नि पेटत चालला; व तो पेटणेंही स्वाभाविकच होतें. कारण मुसलमानांनीं प्रथम लाटेचा उच्छेद केला होता. मुसलमानांनीं नंतर एक गाय मारली व तिच्या रक्तानें गंगाजल अपवित्र केलें. ह्या अत्याचारानें हिंदूंचीं मनें तर फारच चवताळलीं! शेवटीं गंगा दुषित झाल्याकारणानें शेंकडों ब्राह्मण व अन्य भाविकजन अंगास भस्म फासून गंगातीरीं जाऊन बसलें; व काहींनीं तर दोन तीन दिवस अन्न पाणीसुद्धां सेवन केलें नाहीं. या समयीं इंग्रज सरकारचा अंमल या क्षेत्रीं चांगलासा नव्हता. याच वेळीं बर्ड नामें एक इंग्रज वकील या क्षेत्रीं होता; तो ह्मणतो:—

“या समायाचा देखावा मोठा गंभीर, भयानक व हृदयद्रावक होता. अंगास भस्म फासलेलें ब्राह्मण दुःखी होऊन गंगातटीं बसले आहेत; व तसेंच त्यांचीं मुलें व स्त्रिया यांची आरडाओरड चालली आहे; व घाटावर अहोरात्र तीन दिवस अनावर व असंख्य जमलेला जनसमूह वगैरे देखावा प्रेक्षणीय होता इतकेंच नव्हे; परंतु हें असें दुःख प्रदर्शन अन्यस्थळीं कोठेंही झालें नसेल.” नंतर तीसरे दिवशीं काशीतील मुख्याधिकारी घाटावर येऊन

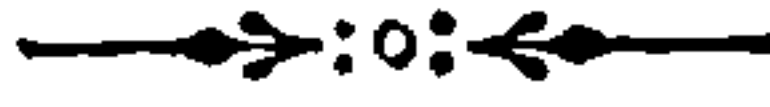
त्यांनी त्या दुःखी जनास चांगल्या तऱ्हेने समजावून त्यांस शांत केले. हे वर्णन ऐकून कोणाचे मन तळतळणार नाही. अस्तु. या गोष्टीवरून काशीतील पौरजनांची धर्मश्रद्धा चांगली व्यक्त होते. या लाट भैरवावर भाद्रपद-मासी एक मोठा मेळा भरतो.

लाटभैरवाचे आसपास पुरातन काळी बौद्धांचे मठ व इमारती असाव्यात असें पुष्कळांचें मत आहे. कारण की या प्रदेशांत अनेक प्राचीन शिला अवलोकनांत येतात; आणि त्यांवरील शिल्पकाम हेही बौद्धांचे रीत्यनुसार असून ते मनोवेधक आहे.

लाटभैरवापासून राजमार्गाने १ मैल पुढे गेलें असतां एक लहान कबर लागते. तिच्याविषयी अशी दंत-कथा आहे की, कोणी एका फकीराने जीवंतपर्णी या ठिकाणी आपणास पुरून घेतले. ही कबर हिंदूसही पूज्य असून पुष्कळ हिंदू तिळा भजतात. काय करताल विचारे कायते येऊन जाऊन तेहतीस कोटीच देव!!



## भाग १२ वा.



### पंचक्रोशी यात्रा वर्णन.

यात्रिक लोकांचें या क्षेत्री आगमन शाल्यावर त्यांना प्रथमतः सर्व तीर्थांचें व देवतांचें दर्शन घ्यावें लागतें; व तीर्थविधि आटोपल्यानंतर पंचक्रोशी यात्रा करण्याचा पुष्कळांचा प्रघात आहे. हा प्रघात शास्त्रानुसार आहे; व पुराणांतही पंचक्रोशीचें महात्म्य फार वर्णिलें आहे ह्मणून सवडीनुसार पुष्कळ लोक ही यात्रा करितात.

सुमारे ३० वर्षांपूर्वी पंचक्रोशीचा मार्ग हा पुराणोक्त नसून दुसरा होता; व पुष्कळ लोक त्याच मार्गानें यात्रा करीत असत. नंतर कांहीं पंडितांनीं तो मार्ग चुकीचा असल्याबद्दल शंका काढल्या; व पुढें यासंबंधानें काशींत एक वाद उपस्थित झाला. या वादांत ही गोष्ट सिद्ध झाली कीं, हा मार्ग शास्त्रोक्त नाही. नंतर काशीतील बहुमान्य व सुप्रसिद्ध ज्योतिषवेत्ते कै. बापुदेव शास्त्री यांनीं या कामांत स्वतः पुढारीपण घेतलें; आणि अनेक पंडितांच्या मदतीनें खऱ्या पुराणोक्त मर्यादेप्रमाणें नवीन मार्ग योजून आपला हेतु त्यांनीं तत्कालिन् तेथील प्रसिद्ध मॅजिस्ट्रेट गविन्स (तेथील लोकांत गोविंद साहेब नांम प्रसिद्ध आहेत) साहेबास कळविला. साहेब बहादुरांनीं लोकांचे विनंतीस मान देऊन पंडितांनीं योजिल्याप्रमाणें एक नवीन राजमार्ग सरकारी खर्चानें तयार केला. लहान लहान ओढे

व नाले होते तेथे पूल बांधिले. येणेप्रमाणे सांप्रतच्या प्रचलित मार्गाचा इतिहास आहे.

या गविन्स् साहेबाविषयी एक स्मरणीय गोष्ट येथे सांगितली असता ती वाचकांस मनोरंजक होण्यासारखी आहे. काशीत बदमाष लोक फार आहेत अशी पुष्कळ दिवसांपासून व्हायती आहे; व ह्मणून तेथील अधिकारीजनांस आपली कामे फार हुशारीने करावी लागतात. या गविन्स् साहेबाचे वेळीं काशीत बदमाष लोकांनीं कहर करून सोडला होता. या बदमाषांत कांहीं महाराष्ट्रीय लोक सामील होते. पैकीं पुष्कळ लोक मारुती उपासक असल्यामुळे भोंवयाचे मध्यभागी शेंदूर लावण्याची चाल त्यांच्यांत फार होती; हल्लींही ती कांहीं लोकांत आढळते. ही शेंदुराची निशाणी ह्मणजे एक बदमाषीचे लक्षण असे तेथील पोलीस समजत असत. यामुळे या लोकांवर पोलीसची विशेष करडी नजर असे. ही गोष्ट या बदमाष लोकांस असह्य होऊन कोणत्या तरी तऱ्हेने गविन्स् साहेबांचा सूड घ्यावा या हेतूने एके प्रसंगी त्यांस, रस्त्यांतून एकटेच जात आहेत असे पाहून या लोकांनीं त्यांजवर हल्ला केला. कित्येकांनीं त्यांजवर दगड मारून अखेरीस सर्वांनीं पलायन केले. या लोकांत महाराष्ट्र लोकच पुष्कळ होते. दुसरे दिवशीं गविन्स् साहेबांनीं शेंदूर लाविलेल्या इसमांस पकडून आणण्याचा हुकूम पोलिसास दिला. मग काय विचारता? काशीतील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा हुकूम!! पोलिसाने दोन

तीनशें लोकांस पकडून शृंखलाबद्ध केलें. या पकडलेल्या लोकांत कांहीं कांहीं चांगले संभावितही लोक होते. पोलिस म्हणजे भूतलावरील यमदूतच !! नंतर कांहीं शिष्ट लोकांनीं मध्यस्ती करून कांहींची सुटका केली; व कांहींना ताकीद केली की, पुन्हां जो कोणी शेंदूर लावलेला भेटेल त्यास पकडून त्याचें नांव काशीतील बदमाशाचे यादींत घातलें जाईल. हा शेंदूर लावण्याचा प्रचार पुढें कमी झाला, व आजकाल असे लोक काचित् आढळतात.

दुसरी एक चमत्कारिक गोष्ट ऐकण्यांत आली आहे. ही गोष्ट अगदीं अलीकडील म्हणजे सुमारे २० वर्षांतील आहे. त्यावेळीं काशींत नंगे बैराग्यांचा फारच सुळसुळाट झाला होता. जिकडे तिकडे हे लोक निर्लज्जपणें रस्तांतून जात येत असलेले अवलोकनांत येत. ही गोष्ट फारच निघ व अश्लील होती. त्यावेळीं तेथील मॅजिस्ट्रेटनें असा हुकूम दिला की, लंगोटीशिवाय जो कोणी शहरांत आढळेल त्यास शिक्षा केली जाईल. असा हुकूम सुटल्यावर पुष्कळांनीं लंगोट्या लाविल्या; परंतु जे कोणी आडदांड होते त्यांनीं तो हुकूम मानला नाही. दुसरे दिवशीं कांहीं बैराग्यांस पोलिसनें पडकलें; त्यांत सुप्रसिद्ध परमहंस तैलंगस्वामी यांसही पकडलें. मॅजिस्ट्रेटनें सर्वास ' लंगोट्या लावा, नाही तर शिक्षा करूं ' अशी ताकीद दिली. तेव्हां तैलंगस्वामी खेरीजकरून बाकीचे सर्व घाबरून लंगोट्या लावण्यास तयार झाले म्हणून त्यांस मात्र सोडून दिलें.

## परमहंस तैलंग स्वामी.



हे स्वामी मात्र लंगोटी लावण्यास कबूल होईनात. त्यांस भीति घातली, सर्व कांहीं करून पाहिलें; परंतु ते कांहीं केल्या ऐकेनात. तेव्हां त्यांचें सत्व पहाण्याचे हेतूनेच कीं, काय न जाणें माँजिस्ट्रेटने त्यांस प्रश्न केला कीं 'तुम्ही साधु आहांत तर आमचें खाणें खाण्यास काय हरकत आहे' तेव्हां त्यांनीं जबाब दिला कीं, 'कांहीं नाही.' परंतु

‘ माझे खाणें जर तुझी खाल तर मी तुमचें खाईन. साहेब बहादुरांचे मनांत दुसरी कोही शंका आली नाही. तेही या गोष्टीस तयार झाले. नंतर स्वामी महाराजांनी लागलीच प्रातर्विधि करून साहेबास तो खाण्यास सांगितला यावरून साहेबास फारच क्रोध आला. तेव्हां तें पाहून स्वामींनी तें सर्व आपणच भक्षण केलें. हें पाहतांच मॅजिस्ट्रेटने त्यांस सोडून दिलें; व त्यांसच फक्त शहरांतून नग्न फिरण्याचा अटकाव ठेविला नाही. या स्वामी-विषयी काशींत अनेक चमत्कारिक व मनोरंजक आख्यायिका सांगतात. सर्व शास्त्रांत हे पारंगत असून शिवाय योगसाधन यांनी बरेच केलें होतें. आपल्या आयुष्याचे शेवटीं शेवटीं यांनी मौनव्रत धारण केलें होतें. हे नुकतेच हणजे सुमारे ८ वर्षे झालीं समाधिस्त झाले.

सांप्रतची प्रचरित पंचक्रोशी प्रदक्षिणा ही सुमारे २५ कोसांची असून मार्गांत दुतर्फा आम्रवृक्ष, अनेक विश्रान्ति स्थाने, तसेंच रमणीय उपवने, चांगल्या प्रशस्त धर्मशाळा, व जागोजाग मिळणारी सर्व सामुग्री, वगैरे सर्व गोष्टींची अनुकलता असल्यामुळे यात्रा करणे फारच सुखकारक आहे. मार्गांत एकंदर मुख्य देवता २०० असून शिवाय लहान मोठी अनेक शिवालये आहेत. मार्गक्रमण करतांना अनेक पुराणोक्त कडक नियम पाळावे लागतात. ही यात्रा सोंवळ्याने करावी लागते; मार्गांत शिवनामाच्या जपाशिवाय अन्योच्चार करूं नये; काशीकडील प्रदेशांत मलमूत्र विसर्जन



केले असतां यात्रा निष्फळ होते; थुंकण्याचीसुद्धां मनाई आहे! मुक्कामो गेल्यावर सोंवळ्यांनीं रहावे लागते. जाताक्षणीं स्नान केले पाहिजे. दुसऱ्याचे हातचे अन्न भक्षण करतां कामा नये. तसेच निरनिराळ्या स्थानीं श्राद्धतर्पण करून ब्राह्मणभोजन करावे लागते. अशा प्रकारचे कडक नियम पाळावे लागतात; व त्यांचे उल्लंघन झाले असतां ही यात्रा निष्फळ होते असे पुराणांत सांगितले आहे. आतां हे सर्व नियम आजकाल सर्वच पाळतात किंवा नाही याची शंकाच आहे. पंचक्रोशी यात्रेचा विधि असा आहे कीं, प्रथमतः यात्रेकरूस ज्ञानवापीचे दर्शन घ्यावे लागते. नंतर विश्वेश्वराचे देवालयांतील मुक्ति मंडपांत संकल्प करतात. नंतर विश्वेश्वराची यथासांग पूजा करून मणिकर्णिका तीर्थी स्नान करावे लागते. पुढे घाट मार्गाने चालून व मार्गातील देवतांचे दर्शन घेत घेत असी संगमावर पहिला मुक्काम करावा लागतो; अथवा कांहीं लोक जवळच दोन कोसांवर कर्दमेश्वरी मुक्काम करतात. कर्दमेश्वराचे देवालय फार प्राचीन असून तेथे एक तलाव आहे. हा तलाव व त्यास लागून असलेली धर्मशाला कांहीं परोपकारी लोकांनीं यात्रिक जैनार्थी सोयीसाठीं बांधिल्या आहेत. तलावास सुंदर व प्रशस्त घाट आहेत. कार्तिकमासापासून तो चैत्रपर्यंत हा पंचक्रोशी रस्ता अहोरात्र गजबजलेला असतो. नंतर दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं स्नान करून प्रथम दिवसाप्रमाणे

पुन्हां मार्गक्रमण करवें लागतें. दुसरा मुक्काम हटला म्हणजे भीमचंडीचा होय. भीमचंडी हें देवीचें देवालय आहे. असें म्हणतात कीं ही देवी फार जाज्वल्य आहे. या स्थळाचा असा प्रताप सांगतात कीं या ठिकाणीं स्त्रिया हटकून रजस्वला होतात !!

३. भीमचंडी सोडून निघालें म्हणजे तिसरा मुक्काम रामेश्वर होय. हा पहा दूरचा आहे; म्हणजे चांगलें १५ मैल चालावें लागतें. जे अशक्त व वृद्ध असतात ते मध्येच मुक्काम करतात. येथें रामलक्ष्मणाच्या मूर्ति आहेत; व हें स्थानही फार आनंददायक आहे. पुढें चौथा मुक्काम शिवपूर होय. शिवपुरींत पंचपांडवांच्या मूर्ति असून अनेक उपवनें आहेत.

शिवपूराहून निघालें म्हणजे पांचवा मुक्काम कपिलधारा तीर्थ आहे. या स्थानीं यात्रिक जनाचे स्नेही, मित्र भेटण्यास येतात. या तीर्थाचें महात्म्य पुष्कळ सांगितलें आहे. येथें श्राद्धतर्पण केलें असतां गयावर्जन केल्याचें पुण्य आहे. या तीर्थावर वृषभध्वजेश्वराची एक पिंडी आहे. त्याविषयीं अशी कथा सांगतात कीं, दिवोदास राजानें आपल्या तपोबलानें या क्षेत्राचें सार्वभौमत्व आपले हातीं घेतल्यावर त्यानें काशींतील सर्व देवतांस नगरांतून काढून लाविलें. शेवटीं दिवोदास जेव्हां फार प्रबल झाला तेव्हां विष्णूंनीं काशींत युक्तीनें प्रवेश करून काशींतील सर्व प्रजा वैदिक धर्मापासून भ्रष्ट केली, व बौद्धमत स्थापिलें.

याप्रमाणें धर्माचा लोप होऊन अधर्माचा प्रसार होत आहे हें पाहून दिवोदासास वाटलें कीं आतां येथें रहाणें ठीक नाहीं. म्हणून क्षेत्राचा त्याग करून तो स्वर्ग लोकाप्रत चालता झाला. नंतर विश्वेश्वर हे मंदराचल पर्वताहून मोठ्या समारंभानें काशीक्षेत्रां परत येत असतां विष्णूंनीं दुखून विश्वेश्वराचे रथाचा वृषभध्वज या जागीं पाहिला, आणि तेथें एक लिंग स्थापन करून त्याचें नांव वृषभध्वजेश्वर ठेविलें अशी कथा आहे.

कपिलधारेहून दुसरे दिवशीं मार्ग क्रमण करीत असतां मार्गांत वरुणा संगम लागतो, तेथें आदिकेशवाचें देवालय आहे. त्याचें दर्शन घेऊन नंतर तेथून जंभ टाकीत मणिकर्णिका घाटीं येऊन नंतर 'जंब विनायक' 'साक्षी विनायक' यांचें दर्शन घेतलें म्हणजे यात्रा पूर्ण झाली. एकंदर मार्गांत सर्व लहान मोठ्या देवता सुमारे ५०० वर येतील असा अंदाज आहे. पैकीं बहुतेक मंदिरे अर्वाचीन असून चार पांच कायतीं सुमारे ३०० वर्षांपूर्वीचीं आहेत. यवनांचे कारकिर्दीत पुष्कळांचा चक्राचूर झाला होता; परंतु गेल्या शतकाचे अखेरीस राणी भवानी नामें एक बंगदेशीय साध्वी स्त्री होती तिनें या सर्व मंदिरांचा उद्धार केला; व म्हणून काशींत तिचें नांव अजरामर राहिल यांत कांहीं शंका नाहीं. या क्षेत्रां पुष्कळ लोक असे आहेत कीं, महिन्यांतून एकदा तरी पंचक्रोशी यात्रा करितात.

## भाग १३ वा.

### रामनगर ऊर्फ व्यासकाशी.



का

शी क्षेत्रांतील प्रसिद्ध स्थळांचें बहुतेक वर्णन गेल्या भागांत आलें आहे. आतां आपण अशी कल्पना करूं कीं, हीं संपूर्ण स्थळे यात्रिक जनांनीं अवलोकन केलीं. फक्त राम-नगर बाकी राहिलें आहे. याचा या भा

गांत विचार करूं. हें रामनगर काशीच्या दक्षिणेस सुमारे ३ मैलांवर गंगेच्या पूर्व तटाकीं असून तेथें एक गंगेचे काठीं प्रेक्षणीय किल्ला आहे. या किल्ल्यांत व्यासेश्वर नामें एक शिवालय आहे ह्मणून यास कोणी 'व्यास-काशी'ही ह्मणतात. हें नगर काशीच्या महाराजांचे ताब्यांत आहे व त्यांचाच तेथें सर्व अधिकार आहे. महाराज स्वतः किल्ल्यांत राहत असल्यामुळें हा राजवाडा अत्यंत प्रेक्षणीय आहे हें सांगण्याची मुळींच आवश्यकता नाही. हा राजवाडा अवलोकन करण्यास्तव अधिकाऱ्यांची परवानगी काढावी लागते; किंवा आंतील अधिकाऱ्यांची निदान ओळख तरी लागते. परंतु ज्या कोणास संधि मिळेल त्यानें हा अवश्य पहावा. रामनगरीं जाणें झाल्यास नौकेंत बसून जाणें आनंदप्रद असतें. दुसराही मार्ग डफरिन् पुलारून आहे; परंतु हा फार लांबचा आहे. किल्ला हा गंगेचे

काठी असल्यामुळे पर्जन्यकाळी पाण्यांतच आहे किंवा काय असा भास होतो. ज्या किल्ल्यांत आतां आपणास प्रवेश करणें आहे, त्यांतील राजघराण्याचा अल्पवृत्तांत प्रथमतः निवेदन करून नंतर किल्ल्याच्या सौंदर्यमहिम्याकडे वळूं. पूर्वी अयोध्येच्या नबाबाचे कारकिर्दीत मनसारांमि नामें कोणी गंगापुत्र जमीनदार मोठ्या उदयास आला होता. तो इ. स. १७४०त मृत्यु पावला. पुढें त्याचा मुलगा वळवंतसिंग हा मोठा शूर योद्धा असल्यामुळे अयोध्येचा नबाब वजीर सुजाउद्दौला यास अनेक प्रसंगी यानें सहाय्य केलें; व ह्मणून नबाबसाहेब त्याजवर खुष होऊन त्यानीं त्यास अनेक प्रांत जहागीर दिले; व अखेरीस त्यास राजा हां किताब दिला. राजा वळवंतसिंग हा मोठा न्यायी व लोकप्रिय असल्याकारणानें काशींतील प्रजा फार सुखी असे. पुढें हा इ. स. १७७०त मृत्यु पावला. नंतर याचा मुलगा चेतसिंग हा गादीवर बसला. राज्यपदारूढ होते. वेळीं प्रथमतः त्यास अयोध्येच्या नबाबानें थोडी हरकत घेतली होती; परंतु रीतीप्रमाणें त्यास दरसाल खंडणी देण्याचें वचन दिल्यामुळे काशीराज्याविषयी त्यास पूर्ण अधिकार देण्यांत आले. या समयीं बंगालचा गव्हर्नर वॉरनहेस्टिंग्स होता. त्याचे मनांत कांहीं कुरापत काढून चेतसिंगास कंपनीचा मांडलिक करून घ्यावा असें घोळत होतें. याच सुमारास अयोध्येचा नबाब मृत्यु पावला. ही गोष्ट वॉरनहेस्टिंग्जचे आयती पथ्यावर पडली.

पुढें इंग्रज सरकार, अयोध्येचा नबाब असोफ्उद्दवला व चेतसिंग या तिघांत एक नवीन तहनामा झाला. त्यांत असे ठरलें कीं, चेतसिंग नबाबास जी दरसाल खंडणी देत असे ती यापुढें न देतां त्यानें कंपनी सरकारास दरसाल रुपये २२,६६,१८७ द्यावेत. अर्थात् या तहान्वये तो कंपनीचा आश्रित झाला. शिवाय याच तहांत असेही ठरलें कीं, राजानें आपला कारभार स्वतंत्र रीतीनें चालवावा; व हे रुपये त्यानें कंपनी सरकारास कलकत्यांत रवाना करावेत. ठरल्याप्रमाणें चेतसिंग प्रतिवर्षी नियमितपणें खंडणी पाठवीत असे. यावरून इतकी गोष्ट व्यक्त होते कीं चेतसिंगाचे कंपनी सरकाराशीं दोस्तीचें वर्तन होतें. निदान तसें नसण्यास कांहीं कारण दिसत नाहीं. अशा प्रकारें ७ वर्षे गेलीं. इतक्या अवधींत कंपनी सरकार व चेतसिंग या दोघांत कोणताही तंटा उपस्थित झाला नव्हता. परंतु १७७८ सालास प्रारंभ झाला व इकडे दोघांत भयंकर तंटा उपस्थित झाला व तें सर्व खापर अखेरीस चेतसिंगाचे डोक्यावर फुटून तो मात्र स्वतंत्रतेस मुकला !

इकडे दक्षिणेंत मराठे, हैदर व फ्रेंच हे फार प्रबल झाले होते. त्यांच्याशीं लढाया झाल्यामुळें कंपनी सरकारचा खजीना रिकामा झाला होता. ही तूट भरून काढण्याविषयी हेस्टिंग्सनें काशीच्या तीन पलटणांचा खर्च सुमारें ९ लक्ष रुपयांची मागणी केली. हें ऐकून राजास फार आश्चर्य वाटलें. प्रथमतः त्यानें एवढी मोठी रक्कम

देण्याविषयीं कांकू केलें, व अखेरीस कंपनी सरकारची आज्ञा त्यानें मान्य केली.\*

पुढील वर्षी पुन्हां पांच लाखांची मागणी कंपनीकडून आली. आतां मात्र चेतसिंगास पंचाईत पडली ! कसे तरी करून पहिल्या वर्षी रुपये दिले. परंतु दुसऱ्याही वर्षी जेव्हां मागणी आली तेव्हां त्यानें आपली स्थिति कंपनी सरकारास मोठ्या नम्रतेनें व्यक्त करून हटलें कीं, दरसाल मी ठराविक खंडणी खाना करतोच जास्त रकम देण्याविषयीं तहांत उल्लेख नाही. ह्याकरितां एक वर्षाची सरकारची आज्ञा मान्य केली परंतु आतां मी असमर्थ आहे. हें उत्तर जातांच तिकडून जबाब आला कीं, 'कंपनीची आज्ञा मान्य केली पाहिजे. नाहीतर राज्यावर स्वारी करूं,' अखेरीस चेतसिंगानें निरुपायास्तव ह्या वर्षीही पांच लक्ष रुपये दिले व दंडाबद्दल २०,००० रुपये दिले. नंतर चेतसिंगानें ही मागणी बंद करण्याकरितां लाला सदानंद नामें एक वकील कलकत्यास पाठविला व त्याबरोबर दोन लक्ष रुपये शेलापागोठ्याबद्दल पाठविले. हे रुपये घेऊनही हेस्टिंग्स साहेब तृप्त झाले नाहींत !! पुन्हा १७८० सालांत ही मागणी आली व 'विलंब न लावितां पाठवावी, नाही तर एक लाख रुपये दंडाप्रतीत्यर्थ द्यावे लागतील' असें लिहून आलें. विचाऱ्या चेतसिंगानें ही

रकम बिनबोभाट खाना केली. ह्याप्रमाणें तीन वर्षे बरा-  
बर चेतसिंगापासून जुलूमार्ने पैसे घेतलें. पुढें १७८० च्या  
नोवेंबरचे दुसरे तारखेस सुप्रीम कौन्सिलांत असा ठराव  
पास झाला कीं अयोध्येचा नबाब फैयाजउल्लाखान यानें  
व राजा चेतसिंगानें दोघांनीं आपली ठरावीक खंडणी  
देऊन शिवाय पांच हजार घोडेस्वार प्रत्येकानें सरकाराचे से-  
वेत ठेवावेत. हा नवीन पास झालेला ठराव ऐकून त्यास फा-  
रच वाईट वाटलें; व त्यानें उत्तर पाठविलें कीं, 'माझे राज्यांत  
अत्रघे १५०० घोडेस्वार आहेत व मी ५००० कोठून  
देऊं?' तेव्हां तिकडून लिहून आलें कीं 'निदान २०००  
हजार तरी पाठवा; व अखेरीस १५०० तरी पाठवा, कि-  
मानपक्ष १००० तरी पाठवा.' तेव्हां राजानें २५० स्वार  
व कांहीं पायदळ पाठवितो असें कळविलें. परंतु तिकडून  
त्यासंबंधीं एक अक्षरही लिहून आलें नाहीं. याचें कारण  
इतकेंच कीं, चेतसिंगावर कंपनीचा हुकूम अमान्य के-  
ल्याचा दोष शाबीत करून त्याचे प्रांतावर स्वारी केली  
असतां पुष्कळ द्रव्य मिळेल, असा त्यांचा अंतस्थ हेतु होता.  
परंतु तें सर्व एकीकडे ठेवून चेतसिंगावरच एक दोष  
कायम केला. तो लिहितो\* कीं, 'चेतसिंगाचे मनांतून  
भापणास स्वतंत्र करून घेणें होतें. इतकेंच नव्हे परंतु  
कंपनीसरकारचा समूळ नाश करण्याविषयीं त्याची इच्छा  
होती.' ही गोष्ट कधीं तरी संभवनीय वाटेल? राजा

\* *Insurrection in Benaras p. 6-7.*



चेतसिंग हणजे एक संस्थानिक. याचे मनांत अशी कल्पना येणे सुद्धां अशक्य होती. परंतु हेस्टिंग्जने अखेरीस कंपनीचा हुकूम अमान्य केल्याचा दोषारोप लावून इ. स. १७८१ जानेवारीचे ७ वे तारखेस कलकत्याहून काशीवर स्वारी करण्याचे हेतूने कूच केले!! स्वारी करण्याविषयी तो आपला उद्देश लिहितो की, 'कंपनीची आज्ञा याने अमान्य केली हणून मी आपल्या मनाचा पक्का प्रह केला की, अशा अडचणीचे प्रसंगी याजपासून जबरदस्तीने पैसे घेतले पाहिजेत; इतकेंच नव्हे, परंतु दंडाबद्दलही रुपये घेतले पाहिजेत. सारांश अपराध क्षमा करण्याबद्दल पुष्कळ द्रव्य तरी घेईन, नाहीपेक्षां चांगला सूड घेईन.'

अस्तु. वॉरन हेस्टिंग्ज काशीवर स्वारी करणार हे ऐकून चेतसिंगास फार वाईट वाटले, व हणून त्याने त्यास २० लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केले. एवढ्या रकमेने तो तृप्त न होतां पन्नास लक्ष रुपये त्याने दंडाप्रतीत्यर्थ मागितले, नाही तर आमचें सैन्य मार्गें फिरणार नाही; परंतु हे उत्तर व सैन्य बरोबरच आले. ता. १० ऑगष्ट रोजी हेस्टिंग्जची स्वारी काशींत दाखल होऊन माधवदासाचे बागेत शहराचे मध्यभागी त्याने डेरा ठोकला. नंतर त्याने दोषारोपाचा एक खलिता चेतसिंगाकडे पाठविला; व ताबडतोब सफाई करण्याकरितां लिहिले. दुसरे दिवशी त्याने काशीतील रेसिडेन्ट मार्कहॅमसाहेब यांस हुकूम

फर्माविला की, आपण सैन्यासह शिवालय घाटावरील राजवाड्यांत जाऊन चेतसिंगास कैद करावें. हुकुमाप्रमाणें मार्कहॉमनें आपलें काम बजाविलें. राजवाड्यांतील असा हा शोचनीय वृत्तांत नागरीकजनांचे कानां पडतांच सर्व नगरभर हाहाःकार सुरू झाला. इकडे चेतसिंगावर भयंकर प्रसंग गुजरला होता. इतकेंच नव्हे, परंतु राज्य जाण्याचा समय आल्यामुळें तो अगदीं गर्भगळित झाला यांत नवल तें कोणतें ? सर्व नागरिकजन एकत्र होऊन ते इंग्रज सैन्यावर चालून गेले. या लढाईत सुमारे २५० मनुष्यांची कत्तल झाली. हेस्टिंग्जनें आणखी फौज मेजर पोफॅम् साहेबाबरोबर रेसिडेन्टच्या मदतीकरितां पाठविली. परंतु या सैन्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. या गडबडीत चेतसिंग आपल्या राण्यासहवर्तमान हुजरे लोकांच्या पागोड्याचा दोर करून खिडकींतून खाली उतरून नावेतून रामनगरीं हणजे पूर्व तटार्की गेला. तेथून तो विजयगड किल्ल्यांत गेला. हें वर्तमान हेस्टिंग्जला कळतांच त्यानें तो किल्ला लुटण्याकरितां आपल्या फौजेस हुकूम दिला. चेतसिंगास ही खबर कळल्यावर तो तेथून पळून शिंद्याचे आश्रयास ग्वालहेरीस जाऊन राहिला. तेथेंच त्याचा अंत इ. स. १८१०त झाला !

या लुटींत कंपनीसरकारास २३,२७,८१३ रुपये मिळाले. चेतसिंग काशीतून पळाल्यावर काशीचें राज्य आयतेंच कंपनीचे हातीं आलें. कंपनीनें नंतर चेतसिंगाचे

भाचास गादीवर बसवून त्याने सालीना ४० लक्ष रुपये कंपनीस द्यावे असा ठराव करून घेतला. याचे नांव महाराज महिप नारायणसिंह बहादुर होते. हा इ.स. १७९९ त मरण पावला. नंतर याचा मुलगा उदितनारायणसिंह बहादुर हा गादीवर बसला. हा १८३९ त मृत्यु पावला. नंतर याचा पुतण्या ईश्वरीप्रसाद नारायणसिंह हा गादीवर बसला. हा १८९० त मरण पावला. यास सरकाराने जी. सी. एस्. आय्. किताब दिला होता, व त्यास १३ तोफांची सलामी होती. हल्ली त्यांचे चिरंजीव प्रभुनारायणसिंह हे गादीवर आहेत. येणेप्रमाणे या राजघराण्याचा अल्पवृत्तांत आहे. असो, आतां आपण राजवाड्याकडे वळू.

हा राजवाडा पांढऱ्या शुभ्र दगडांचा असून मुख्य प्रवेशद्वार संगमरवरी पाषाणाचे आहे; व त्यावर 'सत्यानास्तिपरोधर्मः' अशीं अक्षरे आहेत. आंतील प्रदेश भव्य असून प्रेक्षणीय आहे. विशेषेकरून राजे साहेबांचा ऐने 'तसवीर' महाल, खास दिवाणखाना, संगमरवरी चंद्रशाला, तसेच शकुंतलामहाल वगैरे स्थाने प्रेक्षकांस तल्लीन करून सोडणारी आहेत. तसवीर महालांत अनेक प्रसिद्ध लोकांच्या तसबिरी हारीने लाविल्या आहेत. हा महाल खालीच आहे. सोपानमार्ग चढून वर गेलें असतां वर एक दालन लागते, हा खास दिवाणखाना होय. यांत निरनिराळ्या देशांतील यंत्रकलेचे अपूर्वत्व दाखविणारी

नादमनोहर वाद्ये, नेत्रालहादक कलाकौशल्याचे बहुविध जिन्नस, दरवारी मंडळीकरितां केलेलीं मृदु आसने आणि खसाच्या तऱ्यांतून खुषबोईचा मंद वायु येण्याकरितां केलेली सुरेख व्यवस्था पाहून चित्त अगदीं रमून जाते. या दिवाणखान्यांत अनेक प्रकारच्या वस्तू आहेत. पैकीं एक हस्तीदंताचें झाड आहे तें पाहून खरोखरीच भारतवर्षीय कारागिरांच्या कौशल्याबद्दल परमावधीचें कौतुक वाटल्यावांचून रहावयाचें नाहीं. ह्या झाडाचें केलेलें नाजूक काम व त्यामधील पुष्पमधूचें सेवन करण्यांत आसक्त झालेला भ्रमर पाहून प्रत्येकाच्या मुखांतून 'धन्य' 'धन्य' असेच उद्गार निघाल्यावांचून राहणार नाहींत.

या महालांतून पुढें गेलें असतां दुसरे अनेक लहान लहान महाल लागतात. यांत पवित्र क्षेत्रें ह्यणजे मथुरा, वृंदावन, हरिद्वार वगैरे स्थलांचे हुबेहुब देखावे दाखविले आहेत. अंमळ पुढें गेलें असतां गंगेसन्मुख असलेली 'चंद्रशाला' अवलोकनांत येते. या स्थलाचें सौंदर्य फार अपूर्व आहे. पैकीं शकुंतला महालाविषयीं जितकें वर्णन करावें तितकें थोडेंच आहे. यामध्यें जगत्प्रसिद्ध शकुंतला नाटकांतील सर्व देखावे दाखविले आहेत. एकंदरींत हाही हॉल अद्वितीय ह्यटल्यावांचून राहवत नाहीं.

किल्ल्याचे मागील बाजूस गंगासन्निध एक व्यासेश्वराचें देवालय आहे. देवालय लहान आहे खरें परंतु स्थान फारच रमणीय आहे. देवालयांत व्यासमुनींची

तसबीर आहे. या मंदिराची स्थापना काशीराजाने केली आहे.

रामनगरचे उत्तरेस सुमारे एक मैलावर दुर्गेचे एक अप्रतिम देवालय आहे. अशी देवालये काशीत फार तर एक दोनच असतील. मंदिरावरील कोरीव काम फारच उत्कृष्ट आहे. हणजे कारागीर लोकांनी आपल्या कुशलतेची कमाल करून सोडली आहे. या मंदिराचे पायाचा विधि चेतसिंगाचे हस्ते झाला. परंतु त्याच्या हयातीत ते काम तसेच अपुरे पडले होते; व विचाऱ्यास त्याच्या दर्शन सुखाचाही लाभ झाला नाही ! जमिनीपासून शिखरापर्यंत मंदिराची उंची १०० फूट आहे. बाह्य भाग अनेक देवतांच्या मूर्तींनी विभूषित असल्याकारणाने मंदिराचे काम फारच अपूर्व झाले आहे. पुष्कळ मूर्तींचे अवयव छिन्न-विछिन्न झाले आहेत. चौकशीअंती असे कळले की, पूर्वी सांगितलेल्या बंडांत गोळ्यांच्या वृष्टीने पुष्कळ मूर्ति अवयवहीन झाल्या. हे मंदिर बांधण्याकरिता अन्य देशाहून कारागीर लोक बोलाविले होते, व द्रव्याची मुळांच कमतरता नव्हती मग अप्रतिम कां न व्हावे ? हत्ती, व्याघ्र, सिंह वगैरे सर्व श्वापदांच्या मूर्ति, दशावतार, अनेक देवदेवता, गंगा, यमुना वगैरे नद्यांच्या मूर्ति, श्रीकृष्ण आपल्या गोपीसह आनंद करीत असलेला देखावा, इंद्र, ब्रह्मदेव, विष्णु, भैरव, कुबेर, गणपती, अग्नि, सूर्य, वायु, राम, लक्ष्मण, सीता, वगैरे अनेक मूर्ति अवलोकनांत येतात. महान्

महान् तपस्त्री व ऋषिमंडळ, कौरव पांडव, नारद, बल-  
राम, व कृष्णानें अधात्री धरलेला गोवर्धन पर्वताचा देखावा  
वगैरे मूर्ति फारच चित्तवेधक आहेत.

सभामंडप हा विस्तीर्ण असून प्रत्येक कोनांत एकेक संगम-  
रवरी पाषाण मूर्ति ह्मणजे, गरुड, सिंह, नदी वगैरे विरा-  
जित आहेत. मंदिराचे जवळच एक स्वच्छोदकाचा विस्तीर्ण  
जलांशय असून तलावास चारी बाजूस घाट आहेत. या  
तलावाला लागून एक उद्यानभूमिका असून अनेक आम्र-  
वृक्ष ओळीने लाविलेले दृष्टीगोचर होतात. माघमासी  
प्रतिवर्षी व्यासेश्वराचा एक मोठा मेळा रामनगरीं  
भरतो. या समयीं हा संपूर्ण प्रदेश अहोरात्र काशीतील  
पौरजनांनीं गजबजलेला असतो. कांहीं जण तलावांत स्नान  
करीत असतात; कांहीं इतस्ततः आपल्या स्नेही मित्रांसह  
भ्रमण करीत असतात; कांहीं जन भोजनविधि उरकण्यांत  
निमग्न असतात; कांहीं चैनी लोक 'गौरेया' ह्मणजे मृत्ति-  
केची गुडगुडी भरून धूम्रपान करीत असतात; जिकडे  
तिकडे मेवामिठाईवाल्यांच्या पंक्ति भरगच्च असतात; शें-  
कडोशें पानवाले 'विडा लेव' अशी गर्जना करीत असतात;  
मधून मधून कांहीं हीशी लोक वेद्यांकडून नृत्य व गायन  
करवून मनरंजन करीत असलेले अवलोकनांत येतात; एकंदर  
माघ मासभर या उत्सवाचेयोगें या स्थानाचें रूपांतर  
होतें असें ह्मटलें पाहिजे. अशा या समयीं एखाद्या विदे-

शीय पुरुषाचें आगमन जर येथें अकस्मात् झालें तर त्यास सुद्धां क्षणभर कौतुक वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

या दुर्गेचे मंदिरापासून सुमारे एक मैल उत्तरेस दुसरें एक व्यासेश्वराचें देवालय आहे, व या व्यासानिमित्तच हा मेळा भरतो. आंतील पिंडी स्वयंभु आहे असें लोक सांगतात. मंदीर हें पाहण्यासारखें मुळीच नाहीं. व्यासा-विषयी अशी कथा सांगतात कीं, एके समयीं व्यासमुनी या क्षेत्रीं आले असतां महादेवानें त्यांची परीक्षा पाहण्यास्तव अन्नपूर्णेस अशी आज्ञा केली कीं, यांस कांहीं दिवस अन्न न द्यावें. सात दिवस झाल्यानंतर व्यासमुनि अन्न न मिळाल्यामुळे कोपायमान झाले व ह्मणून त्यांनीं क्षेत्रास शाप दिला. तेव्हां विश्वेश्वर प्रगट होऊन बोलले कीं, व्यासा तूं महान् तपस्वी असून अद्याप तुझा कोप शांत झाला नाहीं तस्मात् तूं येथें राहण्यास अयोग्य आहेस. नंतर व्यासांनीं विश्वेश्वराची विनंती केल्यावरून त्यांस काशीपलीकडे जागा राहण्यास दिली, व वर दिला कीं, जो कोणी तुजें दर्शन घेणार नाहीं, त्याची यात्रा सफल होणार नाहीं. व्यासनगरीं मृत्यु आल्यास पुढील जन्मीं तो गर्धभाचे वंशीं जातो असा भाविक जनांचा समज आहे. रामनगर बोरंविषयी या प्रांतीं प्रसिद्ध आहे. हीं बोरें स्वादिष्ट असून मोठीं असतात.

## भाग १४ वा.

### काशीतील मेळे.



या क्षेत्राच्या सामाजिक स्थितीची एक बाजू हणजे प्रतिमासिक आणि साप्ताहिक होणाऱ्या महोत्सवांविषयी दाक्षिणात्यांस थोडीशी ओळख करून दिली असतां अप्रासंगिक होणार नाहीसे वाटल्यावरून त्यांचा या स्वतंत्र भागांत विचार केला आहे.

‘मेळे’ हे हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व लहान मोठ्या शहरांत, वर्षांतून नियमित समयी व कधी कधी सणावारी भरतात; हे या ठिकाणी निराळे सांगण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. सांप्रत मेळा हा शब्द सर्वत्रांस परिचित झालेला आहे, व आपल्या दक्षिण प्रांतांतही गणेशोत्सव, शिवजयंति वगैरे महोत्सव आजकाल जरी निरनिराळ्या स्वरूपाने अस्तित्वांत आले आहेत तरी ही चाल फार पुरातन आहे. तथापि काशीतील मेळ्याप्रमाणे—ज्यांस शेंकडोशें स्त्रीपुरुष उंची कपडे परिधान करून आनंदाने इकडे तिकडे जात येत आहेत; व तन्हेतन्हेची मिठाई व फळफळावळ वगैरे पदार्थांच्या दुकानांनी विशेष शोभा आली आहे—असे मेळे अन्यत्र क्वचित्च होत असतील असे ह्मटल्यावांचून राहवत नाही. यात्रिकजनांचे या क्षेत्री वास्तव्य थोडे असल्याकारणाने त्यांस या मेळ्यां-



पासून होणाऱ्या आनंदाचा व सुखाचा लाभ करून घेता येत नाही, ही गोष्ट निराळी. परंतु येथील स्थायिक जनांस हे एक करमणुकीचे साधन झाले आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील मेळे फारच प्रेक्षणीय आहेत. मेळ्याचे दिवशी नागरिकजन मोठ्या थाटमाटाने त्या स्थानी जातात. या मेळ्यांत इतका अनावर जनसमूह जमतो की, कधी कधी पन्नास हजारांवर प्रेक्षकांची संख्या असते. खरोखरीच काशीतील लोकांप्रमाणे चैनी व ऐषभारामी लोक अन्य स्थळी क्वचित्च आढळतील असे ह्मणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

मेळे हे दोन प्रकारचे असतात. पैकीं एकाचा धर्माशी थोडाबहुत संबंध असतो. त्यांस आपण धार्मिक मेळे असें ह्मटले तरी चालेल; व दुसऱ्या प्रकारच्या मेळ्यांचा धर्माशी मुळीच संबंध नसतो; व ते कारणपरत्वे अस्तित्वांत आले आहेत. हे मेळे केवळ हिंदु लोकांतच होतात असें नाही; तर मुसलमानांतही आहेत. कोणत्याही लोकांत एकीची वृद्धि होण्यास मेळे हे एक उत्तम साधन आहे. असो. प्रथमतः काशीतील फार सुप्रसिद्ध, प्रेक्षणीय व बहुजनप्रिय 'बुढवा मंगळ' मेळ्याचे थोडे वर्णन करून नंतर अन्य मेळ्यांकडे वळू.

१. बुढवामंगळ मेळाः—हा मेळा चैत्र कृष्ण पक्षांत ह्मणजे होळीनंतर येणाऱ्या दुसऱ्या महिन्यांतिल मंगळवारी

प्रतिवर्षी गंगेत भरतो. हा महोत्सव इतर मेळ्यांपेक्षा फारच भवलोकनीय असतो. दूरदूरचे लोक हा मेळा पहाण्याकरितां या समयीं कार्शीत येतात. हा महोत्सव मंगळवारपासून तो शनिवारपर्यंत चार दिवस अहोरात्र गाजत असतो. या चार दिवसांत गंगेवर मोठी विलक्षण मौज असते. येथील मोठमोठे शेटसावकार मेळ्यांचे पूर्वीच पुष्कळ दिवस आपल्या नौका चित्रविचित्र रंगानें रंगवून हंड्या व झुबरे यांनीं सुशोभित करितात; व मेळ्याचे दिवशीं आपल्या इष्टमित्रांसह नौकेत बसून वेश्यांकडून नृत्यगायन करवितात. हा सर्व विधि गंगेत होत असल्याकारणानें व असंख्य जनसमूह एकत्र झाल्यामुळे कधीं कधीं प्रेक्षकास दहा रुपये देऊनही नौकेत जागा मिळत नाही. रात्रीं सुमारे एक मैल सर्व नदीप्रदेश शेंकडोशें नौकांनीं गजबजलेला असतो; व जिकडे तिकडे दीपकांची रोषनाई व बहुजनांचा किलकिलाट व नृत्य आणि गायन ऐकण्यांत आतुर झालेल्या जनांच्या मनाची आनंददायक वृत्ति; व एका नावेतील गाणे ऐकून दुसऱ्या नावेतील वेश्यांचें गायन ऐकण्याकरितां पडत असलेल्या उड्या; व इतक्यांत एखादी नाव पाण्यांत बुडाली असा ध्वनि कानीं पडतांच सन्निध असलेल्या नावेतील लोकांची तारंबळ; व ही शोचनीय खबर सर्वत्र पसरतांच या महोत्सवाचा झालेला बेरंग; व कांहीं मनुष्यांनीं गंगेत उड्या टाकून एखाद्या बालकास वर आणून

हातांत घेतलेला हृदयद्रावक देखावा; वगैरे प्रकार फारच प्रेक्षणीय असतो.

या मेळ्याची शोभा म्हटली ह्मणजे बुधवारपासून असते. त्या दिवशी सायंकाळी येथील सुप्रसिद्ध भोंस-  
ल्याचे घाटावर सर्व नौका एक ठिकाणी जमतात. या सर्व नौका रात्री दशाश्वमेध घाटाकडे रवाना होतात. त्या रात्री तेथेंच मुक्काम होतो. काशीनरेश स्वतः आपल्या राज्ञीय नौकेत बसून ताफ्यासह रामनगराहून येऊन मेळ्यांत सामील झाल्यामुळे मेळ्यास अधीकच शोभा प्राप्त होते. ही सर्व मजा पाहून प्रातःकाळी सर्व मंडळी स्वगृही परत जाते. पुन्हां दुसरे दिवशी ह्मणजे गुरुवारी ज्यास 'दंगल-  
ची रात्र' ह्मणतात त्या रात्री पूर्ववत् सर्व नौका दशाश्व-  
मेधघाटी एकत्र जमून असी घाटाकडे जातात; व त्या रात्री तेथेंच मुक्काम होतो. तिसरे दिवशी ह्मणजे 'दंगल'-चे रात्री हा मेळा रामनगरीं भरतो. हा शेवटचा दिवस असल्या कारणाने मेळ्यास फारच बहार येते. येणेंप्रमाणें हा समारंभ प्रतिवर्षी साजरा होतो. या चार दिवसांत सुमारे एक लक्ष रुपयांची घडामोड होत असावी असे अनुमान आहे. हा मेळा अवलोकन करण्याकरिता ज्यांस ऐपत नसते असे गरीबगुरीब लोक घांटावरूनच पाहतात. हा मेळा नागरिक लोकांतच फार प्रिय आहे असें नाहीं; तर मोठमोठे इंद्रजलोक सुद्धां मेळा पहाण्याकरितां

उद्युक्त झालेले असतात. एकंदरीत हा मेळा दर्शनीय असतो.

‘बुढवा मंगळ’ हें नांव पडण्याचें कारण वाचकांचे सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. बुध आणि मंगळ यां पासून बुढवा मंगळ हें नांव पडलें आहे. या मेळ्याचा धर्माशी कोणत्याही प्रकारें संबंध नसून इतिहासप्रसिद्ध काशीचा राजा चेतसिंग यानें प्रचारांत आणिला. शिमग्याचा सण हा आपल्या लोकांत मोठा आहे; व हा मेळा शिमग्यानंतर होतो. तेव्हां अर्थात् शिमग्यानिमित्तच हा महोत्सव करण्यांत येतो. हा मेळा गेल्या शंभर वर्षांपासून अस्तित्वांत आला आहे. सांप्रत हा मेळा अगदी बंद करण्याविषयी पुष्कळांचे उद्योग चालले आहेत. कारण इतकेंच कीं या मेळ्यांत पुष्कळ द्रव्याचा अनावश्यक व्यय होतो.

२. रामलीला:—हा उत्सव आश्विन मासभर उत्तर हिंदुस्थानांत सर्वत्र होतो. अयोध्येत तर या मेळ्याचें महात्म्य फारच आहे. कार्शीत देखील हा उत्सव अपूर्व होतो. या मेळ्यांत लहान लहान मुळांस राम, लक्ष्मण सीता वगैरे काल्पनिक सोंगें देऊन त्यांची शहरांतून मिरवणूक काढितात. या मिरवणुकींत त्या सोंगांकडून तुळशीदासकृत रामायणाचा पाठ करवितात. रामायणांतील वर्णिलेल्या गोष्टींची नकल त्यांकडून हुबेहुब नाटकाप्रमाणें

करवितात. ह्यणजे सीताहरण, रावणवध, रामाचा वनवास वगैरे देखावा अगदीं हुबेहुब दाखवितात. भातां कित्येक सुशिक्षित जनांस हा सर्व प्रकार वेडगळ भासतो तरी भाविकजन प्रेमपुरःसर अंतःकरणाने त्या सोंगांची एखाद्या देवाप्रमाणे पूजा अर्चा करितात. दसऱ्याचे दिवशीं येथील फार प्रसिद्ध चित्रकूट नामें एक स्थान आहे त्याठिकाणीं पन्नास हजारांवर जनसमूह जमतो; त्यादिवशीं प्रेक्षकजन जागेसंबंधीं मार्गातील बगीच्यांत पूर्वीच तजवीज करून ठेवितात. सायंकाळीं वनवासाहून आलेल्या रामाशीं भरताची भेट होते. त्यास 'भरतमिलाप' असें ह्यणतात. हा समारंभ फारच प्रेक्षणीय असतो. काशीनरेश आपल्या लवाजम्यासह अंबारींत बसून प्रतिवर्षीं हा समारंभ पहाण्याकरितां येतात.

३. दुर्गेचा मेळाः—हा नवरात्रांत नगराबाहेर असलेल्या देवाल्यांत नऊ दिवस अहोरात्र असतो. ही देवी एक राक्षसीणच ह्यटली पाहिजे. या नऊ दिवसांत हजारों निरपराधी बकऱ्यांचा या मंदिरांत निर्दयपणें होत असलेला वध पाहून मनुष्य कितीही कठोर मनाचा असला तथापि त्याचे मनास दयेचा पाझर फुटल्यावांचून राहणार नाही. इतक्या बकऱ्यांचा क्रूरपणें वध होत असतांही ही देवी तृप्त होत नाही!! दसऱ्याचे दिवशीं हिला एक धष्टपुष्ट रेडा बळी द्यावा लागतो!! आफ्रिकेंतील रानटी

लोकांच्या अशाच ज्या कांहीं चाली आहेत त्यांत व यांत कांहीं फरक आहे काय? देवालयासारख्या पवित्र व पूज्यस्थानी अशा प्रकारे अनाथ प्राण्यांची अमानुषपणे होणारी कत्तल पाहून नेत्रांतून अश्रूपात होतात; व अशा देवीचे दर्शन घेण्याची सुद्धा इच्छा होत नाही. गरीब प्राण्यांची हत्या केल्याने पूर्वकृत पाप जर कदाचित् नष्ट होत असेल तर वध करविणाऱ्यांनी आपल्या या भूतदयेचा उपयोग आपल्या इष्टमित्रांवर करून त्या बकऱ्याप्रमाणे त्यांचा वध केला असतां कोणता दोष आहे? बकऱ्यांच्या मानेवर सुरी ठेवणारा तर खाटिकच असतो; परंतु जे लोक वध करवितात त्यांस महाखाटिक हटले पाहिजे. परंतु हे असें प्रतिपादन करावें कोणी? कारण धर्माजोबा दत्त ह्मणून पुढे उभे राहतात. आमच्यांतील कित्येक जुन्या लोकांस परकीयांचे आचरण रीतिरिवाज फार तिरस्करणीय वाटतात. परंतु आपल्या पायाखाली किती अंधार आहे हे त्यांस कळू नये हे मोठे नवल नव्हे काय? विचाऱ्या धर्माचे नांवें आमच्या लोकांत नित्यशः पुष्कळ अघोर व अमानुष कृत्ये होत आहेत; यांविषयीं विचारी मनुष्य जर सूक्ष्मरीत्या विचार करील तर त्यास सहज कळून येण्यासारखे आहे की, आमच्या धर्मांत, आमच्या चालीरीतींत आणि आमच्या आचारविचारांत सुधारणा करण्यास बरीच जागा आहे. हिंदुस्थानांत असा अघोरपणे वध पुष्कळ ठिकाणीं होतो. याविषयीं एखाद्या धर्ममंडळ समेनें कधीं तरी विचार

केला आहे काय ? असो. यासंबंधी अधिक उहापोह करण्याचे हें स्थळ नव्हे.

४. गंगा सप्तमी मेळा:—हा मेळा वैशाख शुक्लपक्षांत सप्तमीचे दिवशी असतो. हा गंगेचा जन्मदिवस होय. या दिवशी भगीरथानें स्वर्गांतून गंगेस खाली आणलें असा भाविक जनांचा समज आहे. या दिवशी पुष्कळ लोक भक्तीनें गंगेची पूजा करितात. रात्री कांहीं घाटावर नाच व रोषनाई असते. हा मेळाही प्रेक्षणीय असतो.

५. निर्जला एकादशी मेळा:—हा मेळा ज्येष्ठमासी शुद्ध एकादशीचे दिवशी गंगेच्या कांठी होतो. याविषयी अशी गोष्ट सांगतात कीं, एकेसमयीं श्रीकृष्णानें भीमास एकादशीचे व्रत करण्यास सांगितलें. परंतु तसें करणें भीमास कठीण वाटलें. परंतु काय करतो एकादशी करणें भाग पडलें. दोन प्रहरीं उन्हाच्या तापामुळें भीमास चैन पडेना. ह्मणून कृष्णानें भीमास ताप शमनार्थ गंगेचे तळीं जाऊन वसण्यास सांगितलें त्याप्रमाणें त्यानें केलें. या कारणास्तव काशीतिले लोक या दिवशी तोंडांत पाणी न घेतां निर्जला व्रत करितात. सायंकाळीं गंगेवर अपूर्व शोभा असते. लहान मोठी सर्व पोहणारी मंडळी पूर्व तटापासून तों पश्चिम तटापर्यंत सुमारे अर्ध्या मैलाचे पात्र पोहून जातात, व नंतर पश्चिमतटी कुस्त्या वगैरे खेळ खेळतात. हाही एक मोठा रमणीय देखावा असतो.

६. गौरी घाट मेळाः—हा मेळा राजमंदिरांत चैत्र शुक्ल तृतीयेचे दिवशीं भरतो. हा मेळा मुख्यत्वेकरून मारवाडी लोकांचा आहे. सायंकाळीं घाटांवर थोडी मौज असते.

७. रामनवमी मेळाः—हा महोत्सव सर्व हिंदुस्थानांत असतो सबब याविषयीं येथें अधिक उल्लेख करण्याचें प्रयोजन नाही. या रामनवमीचे दिवशीं पुष्कळ स्त्री पुरुष प्रातःकाळीं गंगेवर स्नानविधि आटपून रामघाटावरील रामाचें दर्शन घेऊन स्वगृही जातात. अयोध्येस तर हा उत्सव अप्रतिम होतो. प्रतिवर्षीं सुमारे पांच लक्ष यात्रा तेथें जमते.

८. नृसिंह चतुर्दशी मेळाः—हा मेळा वैशाख शुद्ध चतुर्दशीचे दिवशीं 'वडा गणेश' मोहोल्यांत नारसिंहाचे स्मरणार्थ होतो. या दिवशीं पुष्कळ नृसिंहभक्त लोक उपवास करितात. सायंकाळीं हिरण्यकश्यपू व नारसिंह या दोघांच्या लढाईचा देखावा दाखवितात.

९. गाजीमिया मेळाः—हा बक्रिया कुंडाजवळ ब्येष्ट मासभर असतो. हा उत्सव मुसलमान लोकांचा आहे खरा, तथापि हिंदूंचेही त्यांत अंग असतें. इतिहासप्रसिद्ध हिंदुधर्मद्वेषा गिझनीचा बादशहा सुलतान महंमद याच्या पुतण्याचे स्मरणार्थ हा उत्सव होतो. महंमदास साकरशाहू नामें एक मेव्हणा होता; त्यास त्यानें हिंदुस्थानांत लढाईनिमित्त पाठविलें होतें. त्याची स्त्री बेगम सतार नामें



त्यासमयीं गरोदर होती. ती मार्गांत अजमीर मुक्कामीं इ. स. १००२ त पुत्ररत्न प्रसूत झाली. त्याचें नांव सालर मसाऊद असें होतें. हा आपले वयाचे १९ वे वर्षीं ह्मणजे इसवी सन १०२१त हिंदूशीं एका लढाईत लढत असतां जखमी होऊन मरण पावला. पुढें त्यास अयोध्येजवळ बहराईच नांवें एक गांव आहे त्या ठिकाणीं पुरलें; व तेथें त्याचे स्मरणार्थ एक कबर बांधिली. ती मुसलमान लोक पूज्य समजतात. ही लढाई धर्मसंबंधीं होती; व सालरशाहून आपले प्राण स्वधर्मोन्नतीकरितां अर्पण केले होते सबब अशा महान् योध्याविषयीं यवन लोकांत पूज्यबुद्धि असणें हें स्वाभाविकच आहे. त्यांनीं त्याचें नांव साधुसंतांत गोंविलें आहे. दिल्लीचे आसपास हा शाहजादा 'पीर अलीम' नांवानें प्रसिद्ध आहे. शेकडों मुसलमान त्याच्या कबरेचें दर्शन घेतात. काशीतही मुसलमान जातींत हा उत्सव मोठ्या थाटमाटानें करितात. परंतु हा मेळा सभ्य लोकांन पहाण्यासारखा नसतो. कारण यांत हलक्या जातीचें अंग फार असतें. याशिवाय वेश्यांचा समुदाय फार असतो. त्या तमासगीर लोकांनां फारशी भाषेत या शाहजाद्याचे स्तुतिपाठ ह्मणून करमणूक करितात. कांहीं अगदीं नीच जातीचे लोक मद्यप्राशन करून अंगांत संचार झाल्याचें दोंग करून भाविक लोकांस फसवून त्यांजकडून पैसे उपटतात.

१०. दशाहार मेळा:—हा मेळा ज्येष्ठमासी शुक्ल पक्षांत घाटांवर असतो. दशमीचे दिवशीं तर घाटावर स्त्रियांची फार दाटी असते; गंगापूजन वगैरे विधि प्रेक्षणीय असतो.

११. रथयात्रा मेळा:—हा मेळा पंडित वेणीराम नांवाच्या गृहस्थाचे बागेत आषाढ शुक्ल पक्षांत प्रतिपदेपासून तों तृतीयेपर्यंत भरतो. या चार दिवसांत जगन्नाथाची रथांतून मिरवणूक काढितात. हा मेळा सभ्य लोकांनीं पाहण्यासारखा असतो. कधीं कधीं तर या मेळ्यांत असंख्य जनसमूह जमतो.

१२. चौका घाट मेळा:—हा मेळा आषाढी पौर्णिमेच्या दिवशीं चौका घाटावर असतो. या दिवशीं कांहीं विद्यार्थी जन पूर्वापार चालीला अनुसरून आपल्या गुरूंची यथाशक्ति पूजा करून त्यांस गुरुदक्षणाही देतात, व ह्मणून या दिवसास 'गुरु पौर्णिमा' असें म्हणतात. असें सांगतात कीं, प्राचीनकाळीं या चौका घाटावर ज्योतिषी लोक एकत्र जमून पावसापाण्याचा कसा काय रंग आहे, साल शुभ आहे किंवा अशुभ वगैरे गोष्टींवर चर्चा करीत असत. परंतु सांप्रत हा देखावा फारसा अवलोकनांत येत नाही.

१३. वृद्धकाल मेळा:—हा मेळा वृद्धकाल मोहोल्यांत श्रावणमासीं प्रति रविवारीं होतो. वृद्धकालेश्वराचें स्थान फार पुरातन असून त्यांत एक मोठा कूप आहे.

त्यांतील जलाविषयीं अशी आख्यायिका सांगतात कीं, धन्वं-  
 तरी नामें जो महाचिकित्सक वैद्य होऊन गेला त्यानें आपल्या  
 जवळील रसायनादि सर्व औषधें या कूपांत टाकलीं; व म्ह-  
 णून कूपोदक पुष्कळ लोक नित्य पितात. हा कूप मंदिराचे  
 अर्धंतर भागीं एका उजाड चौकांत आहे. नित्य दोन  
 चारशें लोक या कूपाचें उदक प्राशन करितात. या उद-  
 काचा असा गुण सांगतात कीं, हें प्राशन केल्यानें शरीराची  
 रक्तशुद्धि होऊन अंतर्बाह्य सर्व दोष नष्ट होतात. परंतु या  
 युक्तींत कितपत् तथ्यांश असेल याविषयीं खात्रीलायक कांहीं  
 आधार सांपडत नाही. कूपाजवळ एक मलिन पाण्याचें कुंड  
 आहे यास 'अमृतकुंड' अशी संज्ञा आहे. त्यांत महारोगी व  
 इतर रोगग्रस्त लोक स्नान करितात. कुंडांतील जलाशय  
 इतका घाणेरडा असतो कीं, जनावरें सुद्धां तें पाणी प्राशन  
 करीत नाहींत; परंतु पुष्कळ भाविक जन हेंही उदक प्रा-  
 शन करितात. कूपोदकाविषयीं कांहीं लक्षणें नाहीं. कारण  
 त्यांत क्षार फार आहे व लक्षणून उदकाचे अंगीं रोग शमन  
 करण्याचा कदाचित् कांहीं गुण असण्याचा संभव आहे.  
 परंतु या कुंडांतील उदक इतकें दुर्गंधयुक्त असतें कीं  
 त्याकडे पाहवत सुद्धां नाहीं. श्रद्धेचें प्रान्त्य अधिक ल्हटलें  
 पाहिजे.

१४. दुर्गेचा मेळाः—हा श्रावणमासीं प्रति मंगळवारीं  
 होतो; कधीं कधीं पंचवीस हजारांवर लोक जमतात. या

मेळ्यांत अर्धीक कांहीं वर्णनीय नाहीं ह्मणून आपण दुसऱ्या मेळ्यांकडे वळूं.

१५. नागपंचमी मेळाः—हा नागपंचमीचा सण सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच. काशींत नागकुव्याजवळ एक मोठा मेळा होतो. या कुव्यास कर्कोटक तीर्थ अशी संज्ञा आहे. या मेळ्याविषयी अर्धीक कांहीं लिहिण्यासारखें नाहीं. परंतु ह्या कृपाची रचना फारच चमत्कारिक आहे. एकंदरीत हा कूप प्रेक्षणीय आहे.

१६. कजली मेळाः—हा मेळा भाद्रपदमासी तृतीयेचे दिवशीं शंकोधारानामें तीर्थाजवळ व ईश्वरी गंज मोहोल्यांत होतो. हा केवळ स्त्री जातीकरितांच मेळा आहे. मिरजापूर-रांकडील एका राजानें हा उपस्थित केला. मिरजापूर तर या मेळ्याविषयी प्रसिद्ध आहे. 'कजली' ह्मणजे श्रृंगारिक गाणें वेश्या व इतर स्त्रिया गातात. शंकोधारातीर्थी पुष्कळ स्त्रिया ही जलक्रीडाही करितात.

१७. गणेशचतुर्थी मेळाः—हा महोत्सव सर्वत्र होतोच यामुळें या स्थलीं अधिक उल्लेख करण्याचें प्रयोजन नाहीं. परंतु या क्षेत्रातील एक चमत्कारिक चाल पुष्कळांस ठाऊक नसेल. हा मेळा 'बडा गणेश' मोहोल्यांत होतो. यद्देशीय लोकांत या दिवशीं उपवास करण्याची चाल आहे. रात्री शहरांत हिंडण्याफिरण्याची बिलकुल सोय नसते. केरकचरा, दगड वगैरे पदार्थ गळींतून जाणाऱ्याये-

णाऱ्यांवर फेंकून मारण्याचा प्रचार येथील लोकांत आहे. हा प्रचार उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. एकंदरीत ही चाल अनुकरणीय नसून अश्लाघ्य आहे.

१८. दुर्गा अथवा कालीदेवता मेळा:—हा मेळा दशाश्वमेध घाटी आश्विन शुद्ध दशमीचे दिवशी होतो. हा महोत्सव बंगाली लोकांत फार प्रिय आहे. सायंकाळी दशाश्वमेध घाटावर फारच प्रेक्षणीय मौज असते. अक्रालविक्राल देवीच्या मूर्ति पालखीतून मोठ्या थाटानें मिरवून त्यांस गंगेत बुडविण्याचा या घाटावर प्रचार या लोकांत आहे. हा मेळाही एक पाहण्यासारखा असतो.

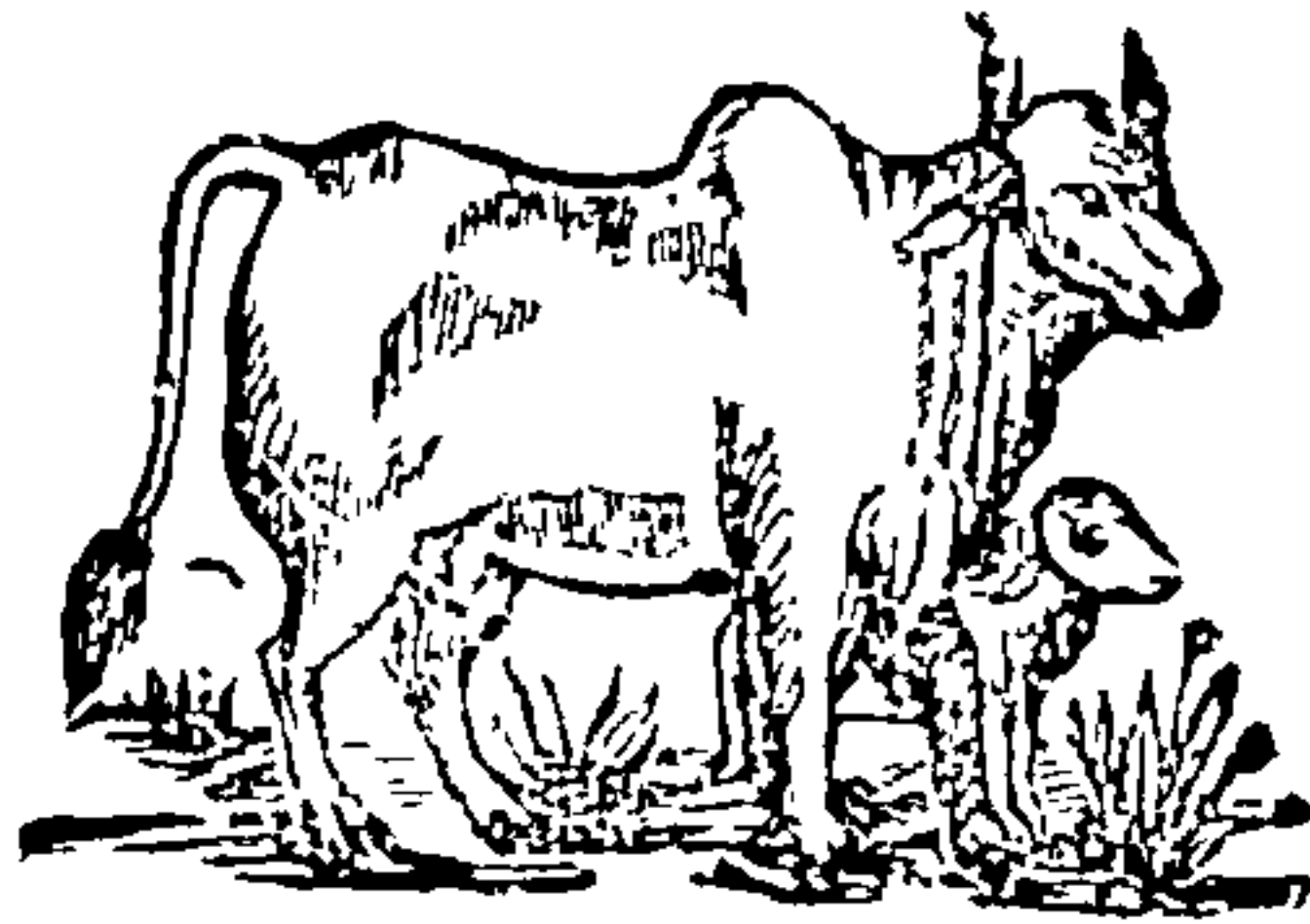
१९. धनत्रयोदशी मेळा:—हा मेळा 'ठठेरी' बाजारांत भरतो. हा दिवस दिवाळीचा असल्याकारणानें नगरवासी लोक मोठ्या आनंदांत असतात. व्यापारी, उदमी, दुकानदार सर्व लोक आपापलीं गृहे व दुकाने रंगवून फारच सुशोभित करितात. दुकानांत सुद्धां जिन्नस रचण्याची धाटणी मोठी अद्भुत असते; इतकेंच नव्हे, परंतु क्षणभर प्रेक्षकाचे चित्तास आनंद होतो. ठठेरी बाजार हा भांड्याचा बाजार आहे. यांतील दुकानांत सुरेख व नक्षीदार तांब्या पितळेची भांडी हारीनें रचलेली पाहून ग्राहकांचें मन मोहून जातें. या दिवशीं कांहीं नवें भांडें विकत घेण्याचा काशीतील लोकांचा परिपाठ आहे. दिवाळीचे चौथे दिवशीं एक रात्र घृत खे-

ळण्याकरितां सरकारी परवानगी असते. यामुळे सर्वत्र शहरभर द्यूतकुशल लोक आपापलीं दुकानें रस्त्यावर लावून खेळणाऱ्यांची वाटच पाहात असतात. या रात्री शहरांत लक्षावधी रुपयांची उलाढाल होऊन पोलिसासही चांगली भिळकत होते !

२०. कार्तिकी पौर्णिमेचा मेळा:—हा मेळा रात्री सर्वत्र घाटावर असतो. विशेषतः पंचगंगा घाटावरील दीपोत्सव प्रेक्षणीय असतो. बहुतेक सर्व घाटावर आतशबाजीचें दाखकाम सोडण्यांत येतें. दुर्गाघाटावरील 'मुक्तीचा' अद्भुत खेळ या ठिकाणीं पहाण्यांत येतो. असा अपूर्व खेळ अन्यत्र कोठेंही होत नसेल. हा मुक्तीचा खेळ येथील अहीर ( गवळी ) व महाराष्ट्र लोक यांत होतो. मुक्ती लढण्यांत काशीकरांचीं मुलें फारच हुशार असतात. सहसा यांचा कधीं अपजय होतच नाही. ही लढाई केवळ हाताच्या पांच बोटांच्या मुष्टीनें होते, व वेधडक वाटेल त्या स्थानीं मारतात. पुष्कळ प्रसंगीं मुलांना अपघात होत असल्यामुळे सरकारनें हा खेळ सांप्रत बंद केला आहे; तथापि चोरून मारून हा होतोच. मुलांची तयारी पहिल्यापासून असते. आपल्या हाताचीं बोटे चांगलीं घटवून ठेवतात. हा मुक्तीचा खेळ कार्तिक मासभर असतोच; परंतु पौर्णिमेचे दिवशीं शेंकडों जन हा खेळ पहाण्यास घाटावर जमतात. क्वचित् स्थानीं पांडित वर्गाचा घाटावर वादविवादही चाललेला पाहण्यांत येतो. खरोखरी हा देखावा अन्यत्र दुर्लभ होय.

लोटा भंटा मेळा:—हा मेळा पिशाचमोचन तीर्था-जवळ मार्गशीर्षमासी चतुर्दशीचे दिवशीं होतो. 'लोटा-भंटा' हें नांव पडण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्या दिवशीं नागरीक लोक स्नानाकरितां लोटे घेऊन जातात, आणि 'भंटा' ह्मणजे वांग्याची भाजी तेथें करण्याचा पुष्कळांचा प्रघात असल्यामुळें हें नांव प्राप्त झालें आहे. असो.

वर निर्दिष्ट केलेल्या मेळ्यांशिवाय आणखी लहान लहान पुष्कळ मेळे येथें होतात; परंतु त्या सर्वांचें वर्णन करणें वाचकांस कंटाळदायक होण्याची भीति आहे; सबब हें मेळा प्रकरण येथेंच संपवितों.



## भाग १५ वा.



सारनाथ.



हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत एक समय असा आढळतो की, त्या समयां ब्राह्मणधर्माचा अगदी लोप झाला होता; व बौद्धमताचा प्रसार झाला होता. ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. विशेषकरून काशी क्षेत्र हे बौद्धमय झाले होते, हे सिद्ध करून दाखविण्यास चांगला सबळ आधार आहे. बौद्धांची मनोहर कोरीव कामे त्यांचे प्राचीन दुर्बोध शिलालेख, त्यांच्या अद्भुत मूर्ति, त्यांचे विहार व त्यांच्या विध्वंस केलेल्या पवित्र मंदिरांचा अवशिष्ट भाग वगैरे पुरातन कामे, ज्यांचे अवलोकन करून सांप्रत पाश्चिमात्य देशांतील कुशल शिल्पकार सुद्धा थक होऊन जात आहेत अशी अचाट कृत्ये या क्षेत्रांत अनेक अवलोकनांत येतात. या सर्व गोष्टी लक्षांत आणल्या असता ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध होते की, सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी येथे बौद्धांचे प्राबल्य फार होते. ज्या कोणास प्राचीन शिल्पकलांचे ज्ञान करून घेणे असेल त्यास या स्थळाशिवाय अन्य स्थळ काचितच आढलेल. कित्येक पाश्चात्य प्रंडितांचे चित्त अलीकडे या हस्तभाग्य देशाची प्राचीन ऐतिहासिक माहिती मिळवून त्यापासून



कांहीं नवीन शोध लावण्याकडे गुंतले आहे, ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे. परंतु आमच्या लोकांत असे यत्न जेव्हां सुरू होतील तो दिवस सुदिनच समजला पाहिजे.

बौद्धांच्या खाणाखुणा अथवा त्यांच्या ज्या कांहीं प्राचीन अद्भुत इमारती आहेत त्यांपैकी सारनाथ हे एक होय. हे स्थान या क्षेत्राचे ईशान्येस सुमारे ४ मैलांवर असून त्या ठिकाणी—सांप्रत मोडकळीस आलेले खरे परंतु मोठे भव्य असे दोन बुरूज आहेत. या प्रदेशास बौद्धकाली 'मृगवन' अथवा 'मृगदाव' अशी संज्ञा होती. हल्ली त्यास सारनाथ म्हणतात. ज्याप्रमाणे हिंदू मुसलमानांची पुण्यक्षेत्रे काशी, मक्का, आहेत तद्वतच हे स्थान बौद्ध मतानुयायांचे पवित्रस्थान आहे. हणजे चीन, जपान, ब्रह्मदेश, इत्यादि देशांतील लोकांचे आगमन या क्षेत्री झाले असता ते लोक या सारनाथाचे दर्शन घेऊन परत जातात. इतकेच नव्हे, परंतु तेथील मृत्तिका स्वदेशी घेऊन जातात. इतकी विरक्षण पूंज्यवृद्धि या लोकांत या स्थानाविषयी आहे. हा सर्व सपाट प्रदेश रमणीय असून, आम्रवृक्षांनी गजबजलेला असल्यामुळे प्रेक्षकांस आनंद झाल्यावांचून राहत नाही. बुरुजाजवळ गेले असता तो अवलोकन करून एक प्रकारे विस्मययुक्त खेद वाटतो व मनांत अनेक तरंग येतात की या अशा अचाट इमारती बांधण्यांत त्या लोकांचे काय हेतु असावेत. केवळ धर्मस्मारक विजयस्तंभ बांधणे

होतें तर इतके श्रम, इतका काल, व इतकें द्रव्य खर्च करून त्यांस काय प्राप्ति झाली ? वगैरे नानाप्रकारचे विचार मनांत येऊन त्यांस मनोदेवता समर्पक प्रत्युत्तर देत नसल्यामुळे दुःखानें घरचा रस्ता धरणें भाग पडतें. असो.

वर निर्दिष्ट केलेल्या दोन बुरुजांपैकी एक फार प्राचीन आहे; व दुसरा हा अर्वाचीन आहे हें पहातांक्षणांच लक्षांत येतें. पैकी पहिला जो प्राचीन आहे त्यासंबंधी आपणांस या भागांत विवेचन करणें आहे. हाच काय तो प्रेक्षणीय असून त्यावरील कोरीव काम मनोहर आहे. या बुरुजाचे आसपास विटांचे ढीग अस्ताव्यस्त पडलेले आज काल आढळतात; व मधून मधून छिन्नावेछिन्न पाषाण मूर्ति अवलोकनांत येतात. हे बुरुज खोदून आंत कांहीं शिलालेख सांपडले असतां हिंदुस्थानच्या इतिहासांत बरीच भर पडेल या हेतूनें गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत कांहीं पाश्चात्य शिल्पकारविशारदांनीं अनेक उपाय केले. परंतु त्यांपासून फारसा फायदा झाला नाहीं. त्यांपासून इतकाच फायदा झाला कीं, त्यांतून अनेक बुद्धाच्या मूर्ति, कांहीं चमत्कारिक वस्तु वगैरे हातीं लागल्या. हा सर्व वस्तुसंग्रह येथील कॉलेजमध्ये जपून ठेवला आहे, व कांहीं वस्तु कलकर्यांतील एशियाटिक् सोसायटीचे वस्तुसंग्रहालयांत आहेत.

इ. स. चे पांचव्या आणि सातव्या शतकांत फाहायन व हुएनसँग नांवाचे दोन चिनी प्रवासी हिंदुस्थानांत

आले होते असें प्रथम भागांत सांगितलेंच आहे. या दो-  
घांनी आपल्या प्रवास वर्णनांत या सारनाथाविषयी थोडे  
वर्णन नमूद केलें आहे. पैकीं फाहायनचें वर्णन अगदीं  
त्रोटक आहे; परंतु हुएनसंगनें वरेंच वर्णन लिहिलें आहे.  
या दोघांची पुष्कळ एकवाक्यता आहे व त्यांत अतिश-  
योक्ति वगैरे काहीं नाहीं. हुएनसंगनें प्रथमतः काशीरा-  
ज्याचें वर्णन करून नंतर सारनाथचें वर्णन केलें आहे. त्यां  
पैकीं काहीं उतारे मी पुढे देतो.

तो ह्मणतो 'वाराणशीचे ईशान्येस अशोक राजाचा  
एक स्तूप ( वुरुज ) १०० फूट उंचीचा आहे. त्या समो-  
रच थोड्या अंतरावर अस्मानी रंगाचा अगदीं चकचकीत  
व पारदर्शक एक पाषाणस्तंभ गोलाकृति आहे. त्यांत  
प्रेक्षकांचें आरशाप्रमाणें प्रतिबिंब दिसतें. सुमारे ४० ली  
चे अंतरावर नगराचे ईशान्येस एका उपवनांत एक मठ  
आढळतो. या उपवनास 'मृगदाव' असें नांव असून  
त्याचे आठ भाग आहेत. व उपवनाचे सभोंवती तटबंदी  
आहे. उपवनांत अनेक पाषाणस्तंभ विभूषित राजवाडे, व  
पुष्कळ मठ आढळतात. या सर्व मठांत सुमारे १५००  
विद्यार्थी बौद्ध मताचें अध्ययन करीत आहेत. मध्यभागीं  
एक विहार सुमारे २०० फूट उंचीचा असून त्यावर सो-  
नेरी नक्षीदार काम आहे; व आसपास आम्रवृक्ष आहेत.  
बाह्यभागीं एकावर एक अशा शंभर विटांच्या कोनाड्यांच्या  
पंक्ति आहेत. त्या प्रत्येकांत एकेक सोनेरी मुलास्याची

बुद्धाची प्रतिमा आहे, व अंतर भागी बुद्धाची एक ताम्र-मूर्ति आहे.

‘आग्नेयीस अशोक राजाने बांधलेला एक पाषाण वृक्ष आहे; व त्याची उंची सुमारे १०० फूट आहे व त्यासमोर एक चक्रचकीत पाषाणस्तंभ सुमारे ७० फूट उंचीचा आहे, जे लोक नीतिमान् आहेत त्यांनी या स्तंभांत पाहिले असतां अनेक प्रतिमा त्यांस दिसतात. एथेंच प्रथम बुद्धाने धर्मोपदेश केला.’

‘याच उपवनांत ‘संग्राम’ मठ आहे. त्याचे पश्चिमेस एक स्वच्छोदकाचा जलाशय असून त्याचा परिघ सुमारे २०० कदमाचा आहे. मठाधिकारी या जलाशयाचा पाद-क्षालनार्थ उपयोग करितात.’

‘पश्चिमेस थोड्या अंतरावर दुसरा एक मोठा जलाशय असून त्याचा परिघ सुमारे १२८ यार्डांचा आहे; व याचा उपयोग पात्रे धुण्यांत करितात.’

‘आणखी उत्तरेस याहून मोठा जलाशय आहे, व त्याचा परिघ १५० यार्ड असून व्हें धुण्याचे कामी याचा उपयोग करितात. आंतील पाणी फार खोल असून उदक आरशाप्रमाणें स्वच्छ आहे. या उदकाचा असा गुण आहे की, यांत पापी जन स्नान केले असतां आंतील जलचर प्राणी त्यांस भक्षण करितात. परंतु धार्मिक व पापभीरु लोकांस जलचरांपासून मुळीच उपद्रव होत नाही.’

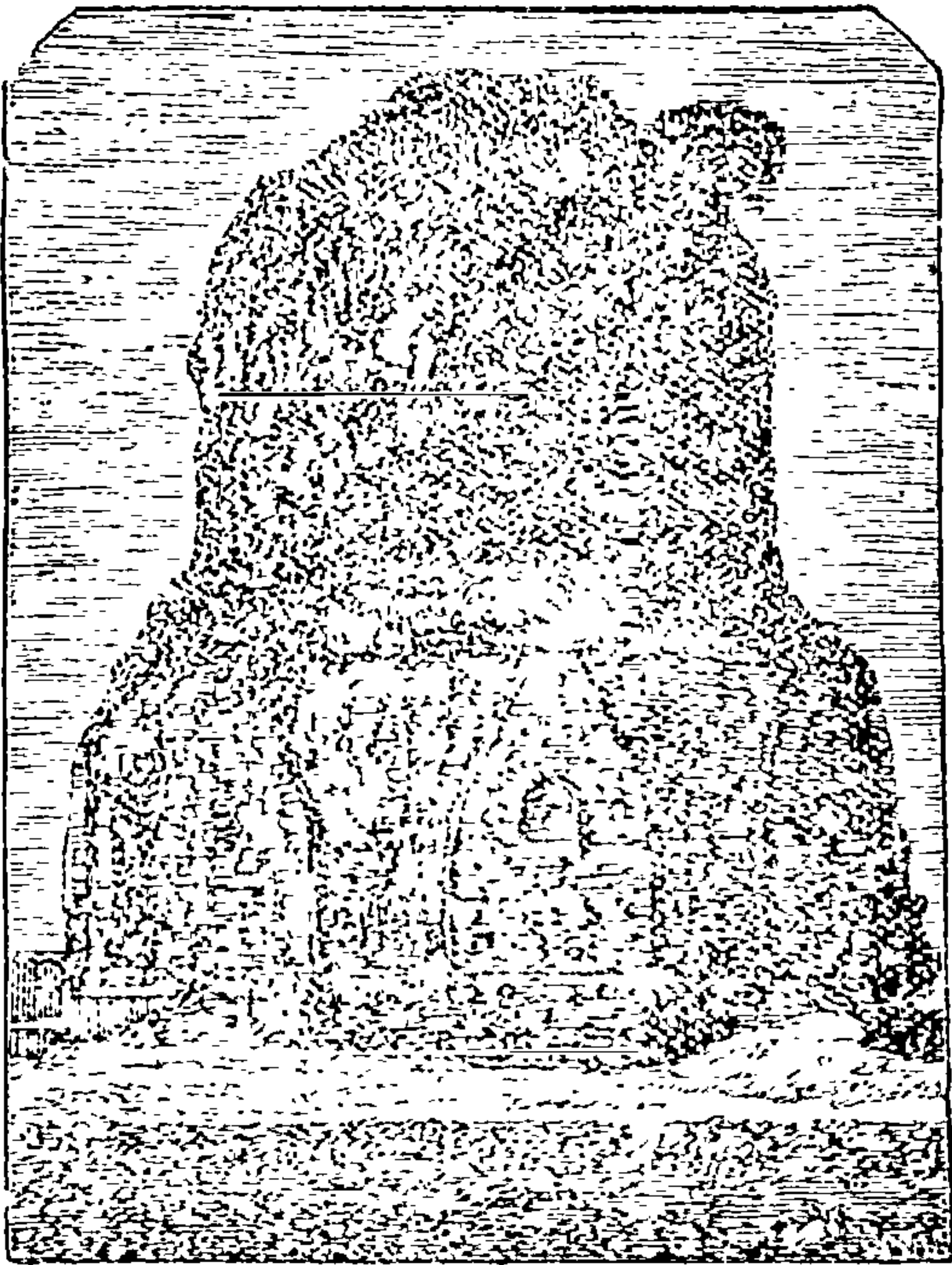
हुएनसँग या स्थानाचें आणखी वर्णन करितो कीं, 'आग्नेयीस सुमारें ३-३ लीचे फासल्यावर एक स्तूप आहे त्याची उंची ३०० फूट असून हा सर्वांत भव्य व प्रेक्षणीय आहे; व त्यावर अमोल रत्ने जडविली आहेत.'

हुएनसँगनें येणेंप्रमाणें या उपवनांतील आणखी अनेक बुरुजांचें व स्तंभांचें वर्णन दिलें आहे, व या ठिकाणीं ७०० विहार व अनेक स्तंभ आहेत असेही तो लिहितो. परंतु सांप्रत फक्त दोनच बुरूज अस्तित्वांत आहेत. बाकी राजवाडे, महाल व जलाशय वगैरेचा मागमूस सुद्धां लागत नाही. ठीकच आहे. काळाचे तडाक्यांतून कोण वांचला आहे ? परंतु कालासही दोष न देतां मनुष्य जातीलाच देणें ठीक आहे. बौद्धांचा क्षय झाल्यावर ब्राह्मणांनीं आपल्या आनंदलहरींत त्यांच्या मंदिरांचा उच्छेद केला असावा असें कांहीं पाश्चात्य विद्वज्जनांचें ह्मणणें आहे. हें कदाचित् खरें असण्याचा संभव आहे. पण हें फक्त अनुमान आहे. बाकी ब्राह्मणांनीं धर्मसंबंधीं जुलूम व जांच केल्याविषयीं इतिहास कांहीं साक्ष देत नाही. असो. आतां आपण सांप्रतच्या बुरुजाकडे वळूं.

या बुरुजाचें एक अत्युत्कृष्ट व चटकदार वर्णन मे. जनरल कनिंगहॅम नांवाच्या एका शोधक पुरुषानें बंगाल्यांतील एशियाटिक् सोसायटीचे मासिक पुस्तकांत दिलें आहे. हें फारच मनोरंजक आहे, व तें सर्व या भागांत

देण्यास स्थलावकाश नाही, तरी पण त्यांतून एक दोन उतारे पुढे देतो:—

• तो लिहितो, 'बौद्धांचा स्तूप हा गोलाकृति व उंच असून पायथ्याशी त्याचा व्यास ९३ फूट आहे; व उंची जमिनीचे पृष्ठभागापासून १२३ फूट आहे.



### सारनाथ बुरुज.

• ह्या बुरुजाचा पाया मजबूत विटांनी बांधिला असून तो जमिनीत खोल आहे. जमिनीपासून ४० फूट उंचीपर्यंत बांधकाम चुनारगडमधील खाणीतल्या दगडांचे आहे;

व शिखरांवरील थोडा भाग वजा करून बाकी सर्व बांध-  
काम दगडाचें आहे. हे सर्व दगड लोखंडाच्या पट्यांनीं  
एक दुसऱ्यांशीं जोडले आहेत. त्यांवर मधून मधून वेल-  
बुडीदार अत्युत्कृष्ट कोरीव काम केलेलें आहे. एकंदरीत हे  
काम दर्शनीय आहे.'

इ. स. १८३५ च्या जानेवारी महिन्याचे १८ वे ता-  
खेस मे. ज. कनिंगहॅमनें बुरुजाचे शिखरावर जाण्या-  
करितां एक सोपानमार्ग केला. वर जाऊन त्यास पुष्कळ  
गवत आढळलें. तें सर्व उखडून बुरुजाचे अंतर्भागीं जा-  
ण्याकरितां वरून खालीं खोदण्यास त्यानें प्रारंभ केला. सुमारे  
१०-११ फुटांचे खोलीवर त्यास एक शिलालेख आढ-  
ळला. अर्थात् हा बौद्धांचा असून अक्षरांची पद्धति तिबे-  
टांप्रमाणें होती. या लेखावरून त्याचें असें अनुमान आहे  
कीं, हा बुरुज ख्रिस्तानंतर एक दोन शतकांत बांधला  
गेला असावा.

या बुरुजापासून अर्ध्या मैलावर दुसरा एक बुरुज आहे.  
हा सर्व विटांचा असून ७५ फूट उंच आहे. ह्यावर  
हुमायून बादशहानें एक अष्टकोनाकृति इमारत बांधिली  
होती ती आतां मोडकळीस आली आहे. चेतसिंग राजाचा  
दिवाण बाबू जगतसिंग नांवाचा होता त्यानें हा बुरुज  
मोडून त्याच्या विटांनीं जगतगंज नांवाचा मोहोला बां-  
धिला. हा बुरुज खोदण्याचें काम १७९४ च्या जाने-  
वारी महिन्यांत चाललें असतां सुमारे २७ फुटांचे अंतरा-

वर मजूर लोकांस दोन पाषाण पात्रें सांपडलीं. त्यांपैकीं एकांत मनुष्यांचे अस्थिपंजर, मोत्यांचा चुरा व थोडेंसें सुवर्ण व हलकीं रत्नें सांपडलीं, व दुसऱ्यांत बुद्धाची मूर्ति व एक शिलालेख सांपडला. मूर्तीवर १०८३ संवत् होता. व शिलालेखांतील आशय असा आहे कीं, बंगालचा राजा महिपाल व त्याचे पुत्र श्री स्थिरपाल आणि वसंतपाल यांनीं धर्मस्मारक हा विजयस्तंभ उभारिला; इत्यादि.

मे. ज. कनिंगहॉमचे पश्चात् मेजर किटो, आणि मि. टॉमस वगैरे शोधक पुरुषांनीं आसपास पुष्कळ ठिकाणीं खणून आपल्या बुद्धिकौशल्यानें निरनिराळ्या स्थानांसंबंधीं लेख प्रसिद्ध केले आहेत. सारांश, इतकाच कीं, बौद्धमताचा न्हास झाला खरा; परंतु असा प्रबल धर्म आपल्या देशांतून अगदीं नाहीसा झाला कसा हा मोठा गूढ प्रश्न आहे. याविषयीं मे. ज. कनिंगहॉमचें मत असें आहे कीं, “ बौद्ध लोकांना शेवटीं शेवटीं हिंदुस्थानांतून हाकलून लावले. त्यांचे मठाधिकारी ( महंत ) यांनीं जातां जातां बुद्धाच्या मूर्ति जमिनींत पुरून ते पळाले, व येथील लोकांनीं त्यांच्या इमारतींस आग लावून त्यांची राखरांगोळी केली असावी. ” येणेंप्रमाणें या बुरुजांचें वर्णन आहे.



## भाग १६ वा.

### काशीतील शिक्षण संस्था.



न्स कॉलेज:-काशीत जीं अनेक विद्या-  
लये आहेत त्यांत कीन्स कॉलेज हें अग्र-  
गण्य आहे. हें विद्यालय शहरापासून एक  
मैल दूर असून त्याची इमारत प्रेक्षणीय आहे.  
इमारतीचें काम १८९३ सालांत पूर्ण झा-

लें; व खर्च १,२६,९०० रुपये लागला. या विद्यालयाचे  
चतुष्कोनी चार घुमट असून मध्य घुमटाची उंची ७९ फूट  
आहे. ही दगडी इमारत भव्य असून आसपास मोठा बाग  
आहे; व यामुळें विद्यालयाला विशेष शोभा आली आहे.  
मुख्य द्वारानें आंत प्रवेश केला ह्मणजे एक मोठा हॉल  
लागतो; व डावे कडील बाजूस एका खोलीत अनेक  
प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत व इंग्लिश पुस्तकांचा संग्रह  
असून ताडपत्रावरील हस्तलेखादि ग्रंथ अनेक आहेत. या  
विद्यामंदिराचे बाह्य व अंतर्भागीं दगडावर सुभाषितें लिहि-  
लीं असून ज्या लोकांनीं इमारतीला द्रव्यद्वारा मदत दिली  
त्यांचीं नांवां ही घातलीं आहेत. पुस्तकालयांत अनेक  
विषयांवर अनेक ग्रंथकारांचीं पुस्तके आहेत. संस्कृत पुस्त-  
कालयांत तर अगदीं दुर्मिल असे ग्रंथ आहेत; व देखरेखा-  
कारितां एक मनुष्य नौकर आहे. एकंदरीत पुस्तकालयाची  
व्यवस्था समाधानकारक आहे.

या कॉलेजचे दोन भाग असून एकास संस्कृत डिपार्टमेंट व दुसऱ्यास इंग्लिश डिपार्टमेंट असें ह्मणतात. निखालस संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वेळ प्रातःकाळी ६ पासून १० पर्यंत असते. या पाठशाळेत संस्कृत शिक्षण अगदीं फुकट दिलें जातें. या संस्कृत डिपार्टमेंटला लागूनच एक इंग्लिश जाणकारा शास्त्री अध्यापक आहे. ही व्यवस्था दोन भाषा शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरितां आहे. या खात्यांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरितां सहा वर्षांचा अभ्यास क्रम आहे; व तीन उच्च परिक्षा ठेविल्या आहेत. ह्मणजे मध्यम परीक्षा, उत्तम परीक्षा, व आचार्य परीक्षा. या शेवटच्या परीक्षेंत विद्यार्थी उत्तीर्ण झाला ह्मणजे त्याचा अभ्यास परीपूर्ण झाला.

या पाठशाळेंत संस्कृत भाषाच शिकणारे विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे ४०० वर येईल; व कॉलेजमध्ये जवळ जवळ १००० विद्यार्थी आहेत. संस्कृत अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस संस्थानिकांकडून स्कॉलरशिप दिल्या जातात. विद्यमान अध्यापकांत महामहोपाध्याय पंडित गंगाधर शास्त्री हे सुप्रसिद्ध आहेत; हे उत्तम वैयाकरणी असून शीघ्र कवि आहेत. त्याचप्रमाणें महामहोपाध्याय पंडित दामोदर शास्त्री हे ही काशीतील पंडितांपैकीं एक विद्वान् आहेत. महामहोपाध्याय पंडित सुधारक शास्त्री हे ज्योतिष शास्त्राचे प्रधान अध्यापक आहेत.

या कॉलेजच्या मागच्या बाजूस एक उंच गोलाकृति शिलास्तंभ आहे. त्याची उंची सुमारे २२ फूट असून त्यावर एक प्राचीन लेख आहे. हा लेख दुर्बोध असल्या कारणाने त्याचा काल अमुकच असे सांगणे कठीण आहे. तथापि बौद्धांचे कालचा तो असावा असे विद्वान् लोकांचे मत आहे. हा स्तंभ गाजीपूजावळ सांपडला. तो त्यावेळचे लोकप्रिय पश्चिमोत्तर देशचे अधिपति मि. टॉमसन यांनी आपल्या खर्चाने आणून कॉलेजमध्ये त्याची स्थापना केली.

या कॉलेजचे आजपर्यंत जे अनेक विद्वान् प्रिन्सिपाल् व अध्यापक होऊन गेले त्यांत डा. वॅलंटार्डिन एम्. ए. आर. टी. एच्. ग्रिफिथ् एम्. ए., डा. फिडब्रवर्ड हॉल डा. कर्न, डा. म्यूर वगैरे सर्व सुप्रसिद्ध आहेत. त्यांनी आपल्या बुद्धिबलाने अनेक संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे केली आहेत व ते ग्रंथ जणुं काय त्यांची स्मारकेच त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची अद्याप साक्ष देत आहेत. डा. वॅलंटार्डिनने सांख्याफिलासाफीचे अप्रतिम भाषांतर केले आहे; ग्रिफिथसाहेबांचे इंग्लिश रामायण (काव्य) ज्यास निदान ऐकून ठाऊक नाही असा विद्वान् मनुष्य काचित्च आढळेल. तसेच डा. म्यूर यांनी जे काहीं अनेक शोध लाविले आहेत त्यांमुळे त्यांचे नांव चिरकाल राहिल असे लक्षणं चुकीचे होणार नाही. सध्यां आर्थर व्हेनिस एम्. ए. नांवाचे साहेब प्रिन्सिपाल आहेत. हे संस्कृत भाषेचे

इतके भक्त आहेत व त्यांचा व्यासंग इतका जबर-  
दस्त आहे की, पुष्कळ वेळपर्यंत अखलित संस्कृत भाषेत  
भाषण करितात, व ऐकणारास असे वाटते की, संस्कृत  
जणुंकाय यांची मातृभाषाच आहे.

या कॉलेजपासून थोड्या अंतरावर एक नॉर्मल स्कूल  
आहे. या स्कूलमध्ये खेडेगांवातील शाळांकरिता शिक्षक  
तयार होतात.

यांशिवाय आणखी अनेक मिशनरी लोकांनी स्थापि-  
लेल्या शिक्षणसंस्था आहेत. पैकीं लंडन मिशन कॉलेज  
व जयनारायण कॉलेज ह्या सुप्रसिद्ध आहेत. या दोन्ही  
संस्था जुन्या आहेत; व या ठिकाणीही पुष्कळ गरीब वि-  
द्यार्थी अध्ययन करितात.

बंगालीटोला हायस्कूल नामें एक शाळा त्याच नां-  
वाच्या मोहोल्यांत आहे. ही संस्था नूतन असून त्यांत प्र-  
वेश परीक्षेपर्यंत अभ्यास होतो. ही संस्था बंगाली लोकांनी  
स्थापिली असून त्यांत चांगलें शिक्षण मिळते असा  
लौकिक आहे.

सदरहूपमाणें कांहीं महाराष्ट्र तरुण व होतकरू लो-  
कांनीही एक इंग्लिश स्कूल काढलें आहे. हें नूतन असून  
यांत महाराष्ट्रीय मुलांना इंग्लिश चार इयत्तापर्यंत शिक्षण  
देण्याची व्यवस्था केली आहे. हें स्कूल दुर्गाघाटावर असून  
तेथें एक लायब्ररीही आहे.

इ. स १८९८ चे जून महिन्यांत मिसेस् विष्णांटिया विदुषीने सेंट्रल हिंदू कॉलेज नावाचे एक मोठे विद्यालय स्थापन केले आहे. या विद्यालयाचा उद्देश व हेतु काय, हे वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेच आहे. विद्यालयाची सर्व व्यवस्था मोठमोठ्या विद्वान् लोकांच्या एका कमेटीच्या स्वाधीन आहे. या कमेटीचे अध्यक्ष काशीचे महाराज आहेत; व त्यांनी या पाठशाळेला लागणाऱ्या जागेकरिता १० हजार रुपयांची जागा उदारबुद्धीने फुकट दिली आहे।

हे विद्यालय काढण्याचा हेतु इतकाच आहे की, या देशातील विश्वविद्यालयांतून जे सांप्रत शिक्षण दिले जाते ते पाश्चात्य देशातील पद्धतीस अनुसरून असून त्यांत धर्मशिक्षण मुळांच नसल्या कारणाने आपल्या आर्य-धर्माची तत्वे अथवा रहस्य यांविषयी आधुनिक विद्वान् मंडळांत बरेच अज्ञान असते; व पाश्चात्य देशातील तत्त्व-वेत्ते व शास्त्रज्ञ यांचे उदात्त विचारांचा त्यांचे मनावर चांगला ठसा बसल्यामुळे पुष्कळांना जुने तेवढे वाईट असे वाटू लागले आहे—व हे स्वाभाविकच आहे. या कारणामुळे आजकालच्या लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति कांहींशी नास्तिक होत चालली आहे. हे विचार नव्या अथवा भावी प्रजेच्या डोक्यांतून काढून त्यांऐवजी आपल्या धर्मांत काय सांगितले आहे आणि नीतीची इमारत कोणत्या तत्त्वावर उभारिली आहे हे शिकविण्याचा ह्या संस्थेचा हा थोडक्यांत उद्देश आहे. हा हेतु सिद्धीस जाण्याकरिता लहान मुलां

पासून तो थोर मुलांपर्यंत शिक्षणक्रम अशाच सोयीचा चालू केला आहे; व चांगल्या विद्वान् अध्यापकांची योजना केली आहे. इतकेंच नव्हे, परंतु प्रारंभापासून तो एम्. ए. एल्.एल्. बी. व डी. एस्. सी. च्या उच्च पदवीपर्यंत शिकण्याची सोय या पाठशाळेत केली आहे; व त्याबरोबर संस्कृत भाषेचेही ज्ञान दिलें जातें.

या विद्यालयाचे चार भाग ह्मणजे, एक स्कूल, कॉलेज, बोर्डिंग व शारीरिक व्यायामाकरितां एक कसरतशाळा, असे आहेत. इतकी सर्व व्यवस्था असून अगदीं गरीबांपासून तो श्रीमान्पर्यंत सर्वत्रांस या संस्थेचा फायदा थोड्या खर्चांत घेता येईल अशी तजवीज केली आहे.

अशी संस्था चालविणें ह्मणजे एक दोघा गृहस्थांची शक्ति नाही. कर्मांतकमी ३०,००० तीस हजार रुपये सालीना खर्च लागेल असा अदमास आहे. ह्मणजे ७ लक्ष रुपयांचा फंड या संस्थेप्रीत्यर्थ जमा झाला पाहिजे; व १ लक्ष रुपये इमारती, लायब्ररी, सामानसुमान वगैरेकरितां पाहिजे आहेत. ह्मणून या संस्थेच्या चालकांनीं एक विज्ञापन पत्र काढलें आहे. त्यांत या संस्थेचा उद्देश, खर्च वगैरे सर्व माहिती दिली आहे. एक हजार रुपयाहून जास्त रक्कम देणाऱ्यांचीं नांवां स्मारकरूपीं विद्यालयांत लिहिलीं जातील असें प्रसिद्ध केलें आहे; व मोठी रक्कम देणाऱ्या उदार गृहस्थांच्या नांवानें फेलोशिप् ठेवून त्यांचीं नांवां अजरामर केलीं जातील असेंही प्रसिद्ध केलें आहे. शिवाय अगदीं

गरीब मनुष्यांनी यथाशक्ति या संस्थेस मदत करण्या-  
विषयी मि. विझांटने मोठ्या कळकळीने मागणी केली  
आहे. असो. ही संस्था बाल्यावस्थेतच असल्यामुळे इष्ट हेतु  
कितपत् सिद्धीस जाईल हे सध्या सांगणे कठीण आहे. परंतु  
हा उद्योग स्तुत्य आहे, इतके ह्मटल्यावाचून राहवत नाही.

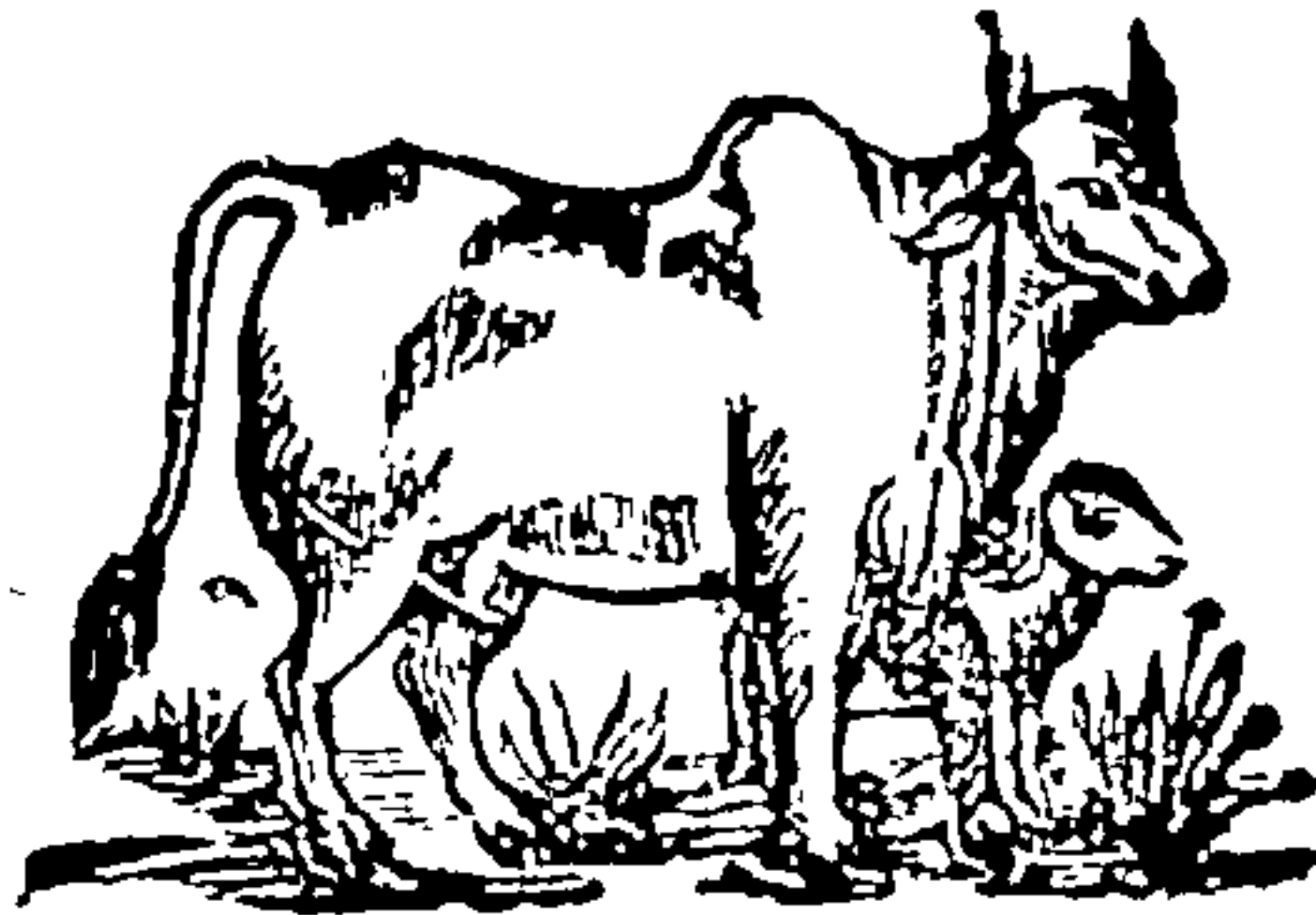
काशीत आणखी अनेक उपयुक्त संस्था व सभा आहेत,  
त्या सर्वांचे वर्णन येथे देता येत नाही. परंतु कारमार्शिकल  
लायब्ररीविषयी चार शब्द लिहिणे इष्ट आहे.

ही लायब्ररी विश्वेश्वराजवळ असून यांत बराच उप-  
युक्त पुस्तकांचा संग्रह आहे; व इंग्रजी, उर्दू, हिंदी प्रसिद्ध  
वर्तमानपत्रे असतात. सन १८७२त जेम्स कारमार्शिकल  
नांवाचे लोकप्रिय कमिशनर काशीत होऊन गेले, व ही  
लायब्ररी हे एक त्यांचे स्मारक आहे. वाचनाकरिता वर्गणी  
वगैरे कांहीं घावे लागत नसून फुकट आहे, व कधी कधी  
आल्यागेल्याचे व्याख्यानही होते.

गेल्या २५-३० वर्षांत काशीत राजकीय, सामाजिक  
धार्मिक वगैरे अनेक उपयुक्त सभा अस्तित्वांत आल्या आ-  
हेत. या सर्व आपापल्या दिशेने सुधारणाशकट हाकीत  
आहेत. पैकी, काशी सुजन समाज हा राजकीय प्रक-  
रणी समाज असून लोकोपयोगी अनेक कामे या सभेने बजा-  
विली आहेत, तसेच बंग साहित्य समाज, भारतवर्षीय  
आर्यधर्म प्रचारिणी सभा, काशीतत्व सभा, काशी

आर्यसमाज, लिटरी सोसायटी बनारस, नागरी प्रचारिणी सभा व काशी वक्तृत्वोत्तेजक सभा वगैरे अनेक उपयुक्त समाज, कांहीं जुने व कांहीं नवीन अस्तित्वांत आले आहेत.

स्टेशनापासून शहरांत येणाऱ्या राजमार्गावर काशीचा टाऊन हॉल लागतो. ही इमारत भव्य असून प्रेक्षणीय आहे. राज्ञीपुत्र प्रिन्स ऑफ वेल्सचे या क्षेत्री कांहीं वर्षांपूर्वी आगमन झाले होते, त्यावेळी त्यांचे स्मरणार्थ हा हॉल बांधला व याचा उपयोग सार्वजनिक कामाकडे करितात.





## भाग १७ वा.



काशीयात्रेविषयीं चार शब्द.



काशी क्षेत्रांत प्रतिवर्षीं सुमारे १ लक्षावर यात्रा जमते. इतक्या लोकांतून कांहीं लोक मार्गांत किंवा येथे आगमन झाल्यावर मृत्युमुखी पडतात; पुष्कळांचे हाल होतात; पुष्कळांस येथील भाषा नीटपणे अवगत नसल्यामुळे येथील लुचे लफंगे वगैरे लोकांकडून फार त्रास होतो; पुष्कळ स्त्रियांची अप्रतिष्ठा व विटंबना होते; ह्या व अशा अनेक कारणांमुळे यात्रेकरूंचे अथवा यात्रेनिमित्त न येतां केवळ प्रवास करणाऱ्या लोकांचे हाल होतात. ह्मणून या शेवटच्या भागांत या किरकोळ गोष्टी संबंधीं कांहीं उपयुक्त सूचना केल्या आहेत त्या अंमलांत आणल्या असतां बराच फायदा होईलसें वाटल्यावरून येथे दिल्या आहेत.

यात्रेकरू आपल्याकडून होईल तितक्या बंदोबस्तानें व तयारीनें निघतातच; परंतु प्रवासाचा फारसा अनुभव नसल्यामुळे कांहीं गोष्टी अखेरीस बाकी राहतात व मग प्रसंगीं त्यांची जरूरी लागल्यास स्मरणातीं त्यांस वाईट वाटते. ह्मणून त्यांनीं पुढील सूचना लक्षांत ठेवाव्या.

१. उत्तर हिंदुस्थानांत हवेचें प्रमाण कांहीं चमत्कारिक आहे. उन्हाळ्यांत अत्यंत उष्ण असतो व ह्मणून या दिव-

सांत कपड्यालत्याची मुळीच आवश्यकता नसते; परंतु थंडीच्या दिवसांत कडाक्याची थंडी असल्यामुळे चांगले गरम व उबदार असे भरपूर कपडे घेऊन यात्रेस निघावे. असे केले असता थंडीवाऱ्यापासून पुष्कळ रक्षण होईल. याचप्रमाणे उपासमार करून एकदम काशीचे तिकिट न घेतां मार्गांत मुक्काम करीत करीत जावे व एकदम जरी तिकिट घेतले तरी १०० मैलांवर एक दिवस उतरण्याची सवलत असल्यामुळे त्याचा उपयोग न घेतां पुष्कळ लोक उपासमार करून दूरचा प्रवास कारितात याचें कारण काय असेल तें असो, पण यापासून अनेक तोटे आहेत. एक तर वेळचेवेळीं पोटांत अन्न न गेल्यामुळे शरीरांत अनेक दोष उत्पन्न होतात. पटकीचें हेंच प्रधान कारण जरी नसलें तथापि अशीच कांहीं तरी कारणे असावीत. या भयंकर रोगाचें मान काशींत इतकें असतें कीं, कधी कधी दोन दोनशें लोक एका दिवसांत मृत्युमुखांत पडतात ! ह्या अर्थी हा रोग यात्रिक लोकांतच अधिक प्रमाणानें असतो त्या अर्थी मार्गांतच शरीरांत दोष उत्पन्न होत असावेत असे म्हणणें असंयुक्तिक होणार नाहीं. हणून यात्रेस निघतांना कॉलेरा पिल्स, ( पटकीवर गोळ्या ) प्रत्येक मनुष्यानें संग्रहीं ठेवाव्या.

२. मार्गांत स्वच्छतेनें राहण्याची विशेष खबरदारी घ्यावी व घामानें दुर्गंधयुक्त झालेले कपडे वापरूं नयेत. सावरून असें मात्र अनुमान काढूं नये कीं, प्रत्येकानें दुरोज परीट घडीच घातली पाहिजे; हें सर्वांना शक्यही

नाहो; पण मुक्कामांत स्वच्छ पाण्यांत धुवून वाळवून तेच कपडे घातले असतां बराच फायदा होईल.

३. मार्गक्रमणांत स्टेशनवर मिळत असलेले तेलकट पदार्थ मिठाई, चिवडा वगैरे मुळींच भक्षण करूं नयेत. त्यां ऐवजीं फळफळावळ खावी; अथवा याहीपेक्षां सुलभ उपाय हटळा हणजे मुक्कामीं उतरून स्वयंपाक करून तो भक्षण केला असतां फारच उत्तम. याकरितां मोठ्ठ मोठ्या स्टेशनावर धर्मशाळा वगैरे सोयी आहेत.

आतां अशी कल्पना करूं कीं, आपण आतां काशीयात्रेकरितां निघालों आहोत व जबलपुरास येऊन पोहोचलों आहो. येथें आल्यावर आपणास प्रथमतः दुसऱ्या देशांत आहो कीं काय, असाच भास होतो. आपले आवडते परिचित शब्द आपणास ऐकूं येत नाहींत. जबलपुरापासून पुढें ऊर्दू किंवा हिंदी भाषा लागते. तसेंच पेहेरावही कांहींसा भिन्न आढळतो; व कचित् स्थानीं बोडके वंगाली मधून मधून आढळतात. वाहनें ज्यांस इकडे एका हणतात हीं देखील रथाकृति कांहीं चमत्कारिक अवलोकनांत येतात. यांत फक्त दोनच स्वाऱ्या बसतात, व त्यांत थोड्या ओड्याचा समावेश होतो. परंतु भाडें थोडें हणजे दोनतीन पैशांत मैल दोनमैल जातां येतें. असो. जबलपूर हें शहर नवीन बसलेलें असून टुमदार व स्वच्छ आहे. या ठिकाणाहून थोड्याच अंतरावर नर्मदेचा प्रवाह आहे, व त्या ठिकाणीं कांहीं खडक प्रेक्षणीय आहेत. जबलपुराहून प्रयागाचें भाई

३ रुपये ( तिसरा क्लासचे ) आहे. हा सुमारे १०-१२ तासांचा प्रवास आहे. मार्गात फारसे अवलोकनीय कांहीं नाही. अलाहाबाद अथवा प्रयाग मुक्कामी पोहोचल्यावर प्रयागवळांच्या झुंडींच्या झुंडी मार्गे लागतात व 'भापला तीर्थोपाध्या कोण आहे' 'आपण कोठून आला' वगैरे प्रश्न करितात. यांच्याशी जपूनच बोलावे. ज्यास्थानी गंगा, यमुना संगम झाला आहे त्यास प्रयागतीर्थ अशी संज्ञा आहे व त्या भागास दारागंज असें म्हणतात. हा संगम स्टेशनापासून चांगले ४ मैल आहे. स्टेशनवर थोड्या अंतरावर एक धर्मशाळा आहे. रात्री येणे झाल्यास धर्मशाळेत उतरून प्रातःकाळीं एक्यांतून दारागंजांत जावे. त्या स्थानी महाराष्ट्र लोकांची वस्ती आहे. रात्री दारागंजांत न जाण्याचे कारण इतकेच, कीं हा गंज शहरापासून दूर आहे व मध्यंतरी वस्ती नसल्यामुळे चोऱ्या वगैरे होतात सबब ही गोष्ट यात्रेकरूंनीं अवश्य लक्षांत ठेवावी.

सदरहुप्रमाणे यमुनेचे काठीं मुंबईच्या सुप्रसिद्ध गोकुलदास तेजपाल नांवाच्या उदार पुरुषानें एक धर्मशाळा हिंदु लोकांकरितां बांधिली आहे. स्वच्छतेच्या मानानें पाहिले असतां हिची बरोबरी दुसरी कोणतीही धर्मशाळा करीलसें वाटत नाही. ही धर्मशाळा स्टेशनापासून १॥ मैल अंतरावर आहे. वाटल्यास येथें उतरावे. परंतु प्रवासी जनांकरितां ही सोय चांगली आहे. यात्रेकरूस दारागंजांत किंवा या धर्मशाळेच्या सन्निध असलेल्या कीडगंजांतच उतरले पाहिजे.

प्रयागास पाहण्यासारखी स्थाने हटली हणजे अकबर बादशाहाचा भुईकोट किल्ला होय. हा किल्ला संगमावर असून त्याचे बांधकाम चांगले मजबूत आहे. या किल्ल्यांत अक्षयवट नांवाचे झाड आहे. यात्रिक लोक या झाडाचे दर्शन घेतात. या किल्ल्याचे बाहेर वाळवंटी आल्यावर संगमाचा अपूर्व देखावा पाहिला असता मनास जो काही आनंद होतो त्याचे वर्णन सुद्धा करवत नाही. एका बाजूस गंगेचे प्रचंड श्वेतपात्र व दुसरीकडे यमुनेचे कृष्णपात्र व दूरपर्यंत पसरलेला वालुकामय प्रदेश पाहून मन तल्लीन होते. असो प्रयागास क्षौर करण्याची चाल आहे. भाविक स्त्रियाही दोन बोटे वेणी गंगेस अर्पण करितात. मद्रासेकडील बायका तर सगळी वेणी अर्पण करितात. काशीप्रमाणे येथेही दशाश्वमेध हणून एक स्थान आहे. त्याठिकाणी सांप्रत एक पिंपळाचा वृक्ष अवलोकनांत येतो. संगमावर पूजनविधि श्राद्धतर्पण ब्राह्मणभोजन वगैरे सर्व विधि यात्रिक लोकांस करावे लागतात. यात्रेच्या दिवसांत यात्राफार असल्यामुळे व ब्राह्मणवस्ती थोडी असल्यामुळे कधी कधी श्राद्धास ब्राह्मण मिळत नाहीत व हणून एथील ब्राह्मण दोन दोन तीन तीन वेळां श्राद्धे शोडण्यांत पटाईत झालेले आहेत.

यांखेरीज प्रेक्षणीय स्थान हटले हणजे अलाहाबाद येथील म्यूर सेंट्रल कॉलेज होय. या इमारतीचे काम उत्तम असून ज्या कोणास संधि मिळेल त्याने ते अवश्य पहावे. तसेच यमुनेवरचा दुमजली पूल हा देखील पाहण्यासारखा आहे. खालच्या मजल्यांतून माणसे व गाढ्या

जातात; व वरून आगगाडी जाते. गाडीत बसून जातांना खाली अवलोकन केलें असतां संधपणें वाहत असलेलें यमुनेचें पात्र नेत्रास फारच आनंददायक दिसतें.

अलाहाबादेहून काशीस जाण्याकरितां निघालों असतां माणशीं १ रु. ६ आणे भाडें लागतें, व पांच तासांत मनुष्य पोहोचतो. मध्यंतरी मोगलसराईचें औध रोहिलखंड रेलवे कंपनीचें जंक्शन लागतें. तेथें उतरून या लायनाचे गाडीत बसलें असतां पहिलें स्टेशन हें काशीचेंच आहे.

काशीत आल्यावर प्रयागाप्रमाणेंच येथें आगतस्वागत करण्याकरितां बुभुक्षित लोक तयार असतात. त्यांच्या नादी न लागतां एखादा 'एक्का' करून दुर्गाघाटावर आलें असतां महाराष्ट्र लोकांची गाठ पडेल. नंतर एखाद्या चांगल्या गृहस्थास गाठून चार शब्द गोडीगुलाबीनें बोललें असतां रहाण्याची वगैरे सोय होण्यास फारसें कठीण पडणार नाही.

काशीतील यात्रेसंबंधीं वर्णन पुस्तकांत आलेंच आहे व लक्षण त्याची द्विरुक्ति करण्याचें प्रयोजन नाही. क्षेत्रीं आगमन झाल्यानंतर काशीतील लोकांवर फारसा विश्वास ठेवूं नये. पैशासंबंधीं सर्व कामें यजमानानेंच खुद्द केलीं तर अधिक चांगलें. श्राद्धसंकल्प, ब्राह्मणभोजन वगैरे प्रसंगीं पुष्कळ तंटे बखेडे होतात व हें सर्व काम मक्त्यानें होतें. सबब यांत यजमानानें चांगलें लक्ष पुरवावें.

काशीत कांहीं जिन्नस ह्मणजे कपडालत्ता वगैरे घेणें शक्यतास मोठ्या हुशारीनें घ्यावा. मालांत फार लबाडी असते.

काशीतील दलाल फार लुच्चे असतात. हणून आपल्या भोळखीच्या विश्वासनीय मनुष्यामार्फत माल घ्यावा. नाही तर कधी असें होतें की, १० रुपयाची चीज घेतली तर तिची खरी किंमत २ रुपये सुद्धां नसते. ही ठगविद्या रेशमी माल घेण्यांत फार आहे. तसेंच जरीचा माल घेणें झाल्यास तो देखील चांगल्या मनुष्याचे मार्फत घ्यावा. नाहीतर घेणाऱ्याच्या फटफजीतीस पारावार नसते.

यात्रेकरुंनीं एक इंग्रजी जाणणारा मनुष्य घेतल्यास चांगलेच. परंतु हे सर्वत्रास कसे साध्य आहे? नाही. परंतु रेल्वेगाईड तर अवश्य संग्रही ठेवावे. गाईड बरोबर असले हणजे 'गयेचें काय भाडें' असें विचारण्याची पाळीही येणार नाही, व दुसऱ्याची खुशामत करायला नको. ज्यांना लिहितां वाचतां येत नाही त्यांची गोष्ट निराळी. परंतु चांगल्या सुशिक्षित लोकांस दुसऱ्याचे आर्जव करणें अयोग्य आहे. पुष्कळ लोक असे आढळतात की, अमक्या ठिकाणांहून अमक्या ठिकाणचें काय भाडें हणून विचारतात विचारणाऱ्याला तर ठाऊक नसतेंच परंतु सांगणाऱ्यालाही ठाऊक नसतें, आणि उगीच वाद घालीत बसतात. शिवाय भाडें ठाऊक नसले हणजे रेल्वे स्टेशनावर तिकिट काढण्यांत मोठी पंचाईत पडते. इकडील रेल्वेवर लबाडीचा धंदा फार आहे. कांहीं गोष्ट विचारणें झाल्यास 'पैसा' हा शब्द पुढें असतो, बरे पैसा दिला तरी चांगल्या रीतीनें सोय लावतील? नाही. दुसरा कोणी तरी येतोच व त्यालाही थोडेबहुत द्यावे लागतें. तिकीट घेतांना ज्या स्थानीं जाणें असेल तेथपर्यंतच्या भाड्याची चांगली माहिती करून घेऊन

नेमकेच पैसे तिकिटवाल्यास द्यावे. कांहीं स्टेशनांवरील बाबू इतके लुच्चे असतात कीं, कमी जास्ती पैसे घेणें झाल्यास देतच नाहींत; व मग त्यांच्याशीं हुज्जत घालायची, कीं गाडीची वेळ संभाळावयाची? यापेक्षां ठराविक पैसे देणें चांगलें; त्यांचें हें असलें दुर्वर्तन चांगल्या लोकांशीं नसतें; परंतु विशेषेकरून अशिक्षित लोकांशीं त्यांचें वर्तन वर लिहिल्या प्रकारचेंच कांहींअंशीं असतें. जबलपूर, अलाहाबाद व काशी या तीन स्टेशनांवर यात्रेकरूंनीं फारच जपून रहावें. येथें पुष्कळ चोऱ्या होतात. अस्तु. हा असा अंधार रेल्वेकडील अधिकारी कां बंद करीत नाहींत याचें मात्र आश्चर्य वाटतें!

### काशींत मिळणारे जिन्नस.

काशींत सर्व प्रकारचे जिन्नस तर मिळतातच; परंतु काशींत मिळणारे जिन्नस मात्र अन्यत्र मिळत नाहींत. येथें तांब्याचीं व पितळेचीं भांडीं फार सुरेख मिळतात; व त्यां वरील कोंरीव काम फारच उत्कृष्ट असतें. प्रतिवर्षीं शेंकडोंशें रुपयांचीं भांडीं आंग्लदेशीय लोक विकत घेतात; यावरून लोकांची खात्री होईल कीं, भांडीं किती सुरेख बनतात. तसेंच रेशमी कपडे हणजे कद, पितांबर, पामच्या, लुगडीं व जरीचें बहुमूल्य कापड हें तर सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. सर्व प्रकारचा भाजीपाला, फळफळावळ स्वस्त व विपुल मिळतो. भाजीपाल्याचीं दुकानें रस्तोरस्तीं आढळतात. एवढ्या मोठ्या शहरांत मार्केट नाहीं असें - एखाद्यास सांगितलें असतां त्यास आश्चर्य



वाटेल ! परंतु वास्तविक स्थिति अशीच आहे. काशीत एकही मार्केट नाही. काशीत तंबाखू ( ओढण्याची ) ही तर सुप्रसिद्ध आहे. हीस 'गुडाखु' किंवा 'खम्मिरा' असें म्हणतात. हा खम्मिरा १ रुपयापासून तो ८० रुपये शेरपर्यंत विकत मिळतो. धूम्रपानाचा यथेसार्वत्र प्रचार आहे. परंतु तद्देशीय ब्राह्मण लोक यास स्पर्शसुद्धां करीत नाहीत. हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. नाहीपेक्षां दक्षिणेंतील ब्राह्मण लोकांस विडीवांचून घटकाभरसुद्धां करमत नाही. धूम्रपानपात्रें ज्यांस 'हुक्का' अशी संज्ञा आहे हीं याच प्रांतांत मुरादाबाद नामें एक सुप्रसिद्ध शहर आहे तेथे चांदीसारख्या शुभ्र धातूचीं तयार होतात. या ठिकाणीं अनेक प्रकारचीं भांडीं म्हणजे पले, बशा, अत्तरदान, गुलाबदान, उपकरणीं वगैरे जिन्नस फारच सुबक हुबेहुब चांदीसारखे असून स्वरूप किमतीत विकत मिळतात. या सर्व जिन्नसांस 'मुरादाबादी जिन्नस' असें म्हणतात. भांड्यावर अनेक प्रकारची वेलबुट्टीही असते. परंतु यांस किंमत जास्त पडते. जर्मनसिंहहरच्या भांड्यापेक्षां हीं भांडीं फारच चांगलीं असतात. वजनांत भारी असून पुष्कळ दिवस वापरलीं असतांही रंग फिकका पडत नाही. अस्तु. काशीतील मृत्तिका पवित्र आहे असें लोक समजतात. व म्हणून मृत्तिकापात्रें हीं फारच उपयोगांत येतात. धूम्रपानपात्रही एक मृत्तिकेचें मिळते. यास 'गौरेया' असें म्हणतात. हे पात्र अगदी हुक्याचे आकृतीचें असून अति स्वस्त म्हणजे दमडीपासून तो पैशापर्यंत लहान मोठे विकत मिळते. तसेंच 'टिकिया' म्हणून

रुपयाकृती कोळसा कुटून त्यांत भातांची पेज किंवा आणखी कांहीं चिकट पदार्थ घालून वाळवून त्याच्या वड्या केलेला पदार्थ विकत मिळतो; हा पेटवून अग्नीचे जागी उपयोग करितात. सर्व प्रकारची मृत्तिकापात्रे गरीबांसाठी तों श्रीमंतापर्यंत लोक उपयोगांत आणतात; व ह्यासंबंधी तेथे कोणीही बिलकुल विधिनिषेध मानीत नाही. अर्घ्याचे सुगंधी तेल घेणे शाह्यास एका बोटाकृति मृत्तिकेचे शिशीत विकत मिळते. एकंदरीत ही सर्व व्यवस्था पाहून मनास समाधान होते. दिल्ली, मथुरा, अयोध्या, आग्रा वगैरे ठिकाणीही अशीच व्यवस्था आढळते.

मिठाईवाल्यांची दुकाने:—ही दुकाने सर्व शहरभर आहेत. परंतु कांहीं दुकाने अशी आहेत कीं तेथे निर्लेप, फराळाचे सामान विकत मिळते. ही दुकाने सर्वत्र नसून फक्त दुर्गाघाट, पंचगंगाघाट व दशाश्वमेध वगैरे घाटांवर क्वचित् ठिकाणी आहेत. दूध, पेढे, बर्फी, जिलिव्या व यांशिवाय अनेक मिष्ट पदार्थ स्वस्त किमतीत मिळतात. दुकानांची धाटणीही फारच चांगली असून स्वच्छता अधिक असते. मलाईची विक्री काशीत फार होते. याचे कारण इतकेच कीं, येथील लोक भांग, अफू वगैरे पदार्थांचे व्यसनाधीन असल्याकारणाने या मादक द्रव्यास जे पदार्थ उतान्यापैकी आहेत त्यांपैकी हा एक उतारा आहे. या दुकानांत 'दहीचक्का' हणजे घट्ट दही उत्तम मिळते. तसेच 'कुटू' हणून एक फळाहारी जिन्नस मिळतो हा इतरत्र क्वचित्च आढळतो.

काशीतील तांबोळीः—तांबोळ्यांची दुकाने तर अनेक आहेत. येथे पानांचा खप फारच आहे. लहान मुलांपासून तो मोठ्या पुरुषांपर्यंत तांबुळभक्षणाचा सार्वत्रिक परिपाठ आहे. सायंकाळी दुकानांवर मंडळीची बरीच गर्दी असते. दुकानांतील व्यवस्था व टापटीप पाहून खरोखरीच मनास एक प्रकारचे समाधान होते. तांबोळ्यांची विडा लावण्याची सफाई व कात, चुना, सुपारी वगैरे सामान कसे स्वच्छ व वर्णनीय असते! कितीही विडे भक्षण केले असता मनास कंटाळा येत नाही व जिव्हेचा स्वादही कमी होत नाही. असा या पानांचा कांही चमत्कारिक गुण आहे. दक्षिणेतील तांबोळ्याप्रमाणे कोरड्या काताचा खडा पानांत घालण्याची इकडे चाल नाही. कात प्रथमतः कुटून छानून व त्यांत कांही सुगंधी पाणी हणजे गुळाबजळ किंवा केवडाजळ घालून आर्द्रता येण्याकरितां एका पात्रांत सदोदीत भिजत असतो. यामुळे विडा खातांना दातास खडा वगैरे कांही लागण्याचा संभव नसतो; तसेच सुपारीही भिजलेली घातल्यामुळे विड्यास चांगला स्वाद येतो. ही गोष्ट अन्य तांबोळ्यांनी अनुकरण करण्यासारखी आहे.

मद्यपान—हे काशीत अधिक आहे. अशा या पवित्र क्षेत्री असला प्रकार असणे हे अत्यंत अश्लाघ्य, निंद्य व तेथील लोकांस अत्यंत लाजिरवाणे आहे असे हटल्यावांचून राहवत नाही. असे ऐकण्यांत आहे की, काशी जिल्ह्यात अबकारी खात्यापासून सरकारास पुष्कळ उत्पन्न आहे. अस्तु. हा प्रसार कांही अंशी कमी होण्याची आशा

आहे. काशीत एक 'मद्यपान निषेध' संस्था स्थापन झाली आहे. या संस्थेतील मेबर लोक पुष्कळ मेहेनत करीत आहेत. ही एक अभिनंदनीय गोष्ट समजली पाहिजे. या गोष्टीवरून एक अनुमान करण्यास जागा आहे व ती ही कां, अलिकडील सुधारकांवर मद्यमानासंबंधी जो अक्षेप कांहीं लोक आणितात याचे कारण पाश्चत्यशिक्षण हे निराधार ठरते. कारण वरील मद्यपानाचा प्रकार हा ज्यांस पाश्चात्य शिक्षणांचा गंध सुद्धां लागला नाही अशा लोकांतच आढळतो. काशीतील उच्च जातीत 'शाक्त' पंथी लोक अनेक आढळतात व त्यांत चांगले शास्त्री पंडित ही आहेत !!

या क्षेत्राचे बाह्यभागी अनेक उद्यानभूमिका व उपवने आहेत. यांत श्रीमंत व भाग्यशाली लोक कधी कधी 'सैर' ह्मणजे सहल करण्यास जातात. यजुर्वेदी लोकांत हा प्रकार पुष्कळांशी आहे. डोहाळेजेवणाची चाल आमच्या लोकांत आहे व यथाशक्ति जो तो करतोच. परंतु येथील लोकांचा प्रकार अगदीं भिन्न आहे. द्रव्य नसले तरी हरकत नाही परंतु घर गहाण ठेवून स्त्रीपुरुषांस या डोहाळेजेवणाप्रीत्यर्थ एक वनभोजन केलेच पाहिजे !! व अशी आज मित्तीस काशीत अनेक घरे गहाण आहेत. कारण या जेवणांत कर्मांत कमी त्यांना ९०० रुपये खर्च लागतो. हा खर्च केवळ भोजनाप्रीत्यर्थ नसून नाच, गाणे वगैरेचा यांत समावेश होतो. तात्पर्य—'ऋण काढून सण करणे' ही गोष्ट स्तुत्य नाही.

काशीयात्रा करून नंतर पुष्कळ लोक गयेस जातात. या तीर्थाचे महात्म्य पुराणांतरीं फार सांगितले आहे. काशीहून गयेस जाणे शक्यास २-२॥ रुपये भाडे पडते. मध्यंतरीं पुनःपुनः हणून एक तीर्थ आहे त्या ठिकाणी स्नान करणाऱ्या लोकांच्या सोयीसाठीं आगगाडी उभी रहाते. तेथे स्नान करून नंतर गयेस जावे.

गया हे शहर बेहारप्रांताची राजधानी आहे. हे शहर फल्गू नदीचे काठी आहे. स्टेशनपासून गांव सुमारे २ मैलावर आहे. गयेस गेल्यावर प्रथमतः विष्णुपदाचे दर्शन घ्यावे लागते. विष्णुपद हणजे मोठ्या मनुष्याच्या पावला एवढे पाऊल आहे. यात्रिक लोक या पावलाची पूजा करितात. या पाऊलाविषयीं तेथील लोक अनेक गोष्टी सांगतात. कोणी हणतो कीं, श्रीविष्णु चालत असतां हे पाऊल उमटले. त्यांस 'एकच कां उमटले' असें विचारिले असतां 'दुसरे मकेंत आहे' हणून सांगतात. असो. या पाऊलावर वडिलांच्या नांवांनें जो कोणी पिंड देईल त्याचे पितर मुक्तीस जातात असें तेथील गयावळ लोक सांगतात. हे पाऊल एका देवळांत असून ते देऊळ मात्र प्रेक्षणीय आहे.

विष्णुपदाचे दर्शनानंतर अक्षयवटाचे दर्शन घेतात. अक्षयवट नांव पडण्याचे कारण इतकेच कीं, येथे एक वडाचे झाड आहे. या वडाला लागून लहान लहान देवालये आहेत. या ठिकाणीं पिंड दिले असतां हा वड चिरकाल सुख देतो असें सांगतात.

गयेंत आणखी अनेक स्थाने गयावळ लोक दाखवितात. पैकीं एक खडक आहे. त्या खडकास एक ४-५

हात भेग आहे. याविषयीं अशी गोष्ट सांगतात कीं धर्म-  
राजाचे बंधु भीमसेन या खडकावर तर्पण करीत असतां  
गुडघा खडकांत शिरून भेग पडला. दुसरा एक खडक  
आहे त्यावर कांहीं खळगे आहेत. ब्रह्मदेवानें या ठिकाणीं  
कोट गाई दान दिल्या त्या या स्थानीं उभ्या राहिल्यानें हे  
देऊळ पडके ह्मणून सांगतात. याचें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं,  
या ठिकाणीं गाय दान दिलें असतां पुण्य आहे असें सां-  
गतात. त्याचप्रमाणें श्रीरामचंद्रानें पिंडदान करते समयीं  
दशरथांनीं स्वर्गांतून पिंड घेण्याकरितां पुढें केलेल्या हा-  
ताची खुण एक दगडाचा हात व एक गोळाही एका दे-  
वाच्यांत गयावळ दाखवितात.

गयेसन्निध एक दोन डोंगर आहेत; पैकीं एकाचें नांव  
प्रेतपर्वत, व दुसऱ्याचें नांव रामपर्वत आहे. हे दोन्ही  
सुवर्णाचे व रुप्याचे डोंगर व दुधाची फल्गुनदी श्रीरा-  
मचंद्रानें गयावळांस दान दिल्याकडल येथील लोक  
आख्यायिका सांगतात. इतकें देऊन जेव्हां गयावळ तृप्त  
झाले नाहींत तेव्हां रामांनीं हे दोन्ही डोंगर दगडाचे क-  
रून त्यांना शाप दिला. याच डोंगरावर मोठमोठीं दोन  
बिळे आहेत. त्यांस विष्णुयोनी व रुद्रयोनी अशीं नांवां  
असून त्यांतून पाताळांत जाण्यास मार्ग आहे; वगैरे अनेक  
मनोरंजक गोष्टीं तेथील लोक यात्रिकजनांस सांगतात.

फल्गुनदीचे पात्र पावसाळ्यांत मोठें असतें; परंतु  
उन्हाळ्यांत पाणी आटतें. वाळवंटांत तेथील लोक मलमूत्र  
विसर्जन करितात; यामुळें तेथील हवा दुर्गंधमय असते.

ही नदी उलटी वाहते असें पंडे भासवितात; परंतु अशा-  
तळा प्रकार कांहीं नाहीं. वीत दोन विती खणले असतां  
पाणी लागते. परंतु अशा नद्या बेळगांव, कळदगी प्रांतांत  
असल्याचे ऐकित आहे. येणेंप्रमाणें हें गया वर्णन आहे.

गयेपासून सुमारे १५ मैलांवर बुद्धगया नांवाचें देवा-  
लय आहे. हें देवालय प्राचीन असून यासंबंधी मोठा वाद  
चाललेला आहे. सांप्रत हें हिंदूचें स्वाधीन आहे. परंतु  
जपान देशांतल बौद्ध लोकांनी या देवळावर आपला हक्क  
लागू केला आहे. हें देवालय बौद्धांचें वेळचे प्राचीन असून  
शिल्पकाम उत्तम आहे. बुद्धांचें आगमन प्रथम याच  
ठिकाणीं झाल्याविषयीं विद्वान् लोकांचें मत आहे.

येणेंप्रमाणें या भागांत यात्रिकजनांकरितां कांहीं सूचना  
व त्रिस्थळी यात्रेसंबंधी थोडी माहिती दिली आहे. इकडे  
यात्रेकरां लक्ष देतील अशी आशा आहे.



## भाग १८ वा.

### उपसंहार.



शीक्षेत्राच्या आद्यस्थितीचें व सद्यस्थि-  
तीचें एक चित्र आतां वाचकांपुढें ठेविल्लें  
आहे. या चित्राचा कांहीं भाग प्रशंसनीय  
व कांहीं अप्रशंसनीय असेल. पण  
ह्याविषयीं येथें विचार कर्तव्य नाहीं. कारण

“ भिन्नऋचिलोकः ” या उक्तीप्रमाणें या क्षेत्राच्या पुष्कळ  
बाबतींविषयीं विद्वज्जनांत व सामान्य लोकांत मतभेद अ-  
सण्याचा संभव आहे; व तो असणें हें एकंदर देशाच्या प्रग-  
तीस इष्टच आहे. कारण ज्या लोकांत भिन्नभाव, भिन्नमते  
नाहींत, त्या लोकांत कोणतीही सुधारणा होणें शक्य नसतें.  
या क्षेत्रांतील लोकांचे आचारविचार, धर्मभोळेपणा त्यांच्या  
कोल्या समजुती वगैरे गोष्टींविषयीं त्यांस दोषदेतां येत नाहीं.  
कारण तेथील परिस्थितींत जितकें अंतर पडायला पाहिजे  
तितकें अद्याप पडलें नाहीं; व हें अंतर ज्या प्रमाणानें पडत  
चाललें आहे त्याप्रमाणें सुधारणाही होत चालली आहे,  
ही एक मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे.

हें क्षेत्र अवलोकन करण्याचे इच्छेनें दूरदूर देशांतून लोक  
येतात खरे; पण त्यांपैकीं पुष्कळ लोक येथील स्थिति  
घाहून दुःखानें परत जातात. ‘ दुरून डोंगर साजरे ’ या



ह्यणीप्रमाणें प्रथमतः या क्षेत्राविषयी जी पूज्यबुद्धि असते ती अंतस्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्याने नष्ट होते. हा पुष्कळांचा अनुभव आहे. यार्चें कारण काय व ही स्थिति दूर होण्यासारखी आहे, किंवा नाही व यासंबंधी काशीतील भिक्षुक लोकांची व विद्वज्जनांची काय कर्तव्यकर्म आहेत हे प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतात.

प्रथमतः भिक्षुक लोकांचें इतकेंच कर्तव्यकर्म आहे की, यात्रेकरूंंस जेणेंकरून फारसा त्रास होणार नाही अशा रीतीने त्यांनी त्यांची व्यवस्था केली पाहिजे; व जी कांहीं प्राप्ति होईल त्यांत संतोष मानून राहिलें पाहिजे. तसेंच शास्त्री व पंडित वगैरे विद्वज्जनांनी केवळ वेदाध्ययन व शास्त्रपठण केलें ह्यणजे आयुष्याची इतिकर्तव्यता संपली असें न समजून धर्म रक्षण कोणत्या उपायानें होईल असें उपाय योजिले पाहिजेत. सांप्रत आपल्या धर्माची स्थिति किती शोचनीय आहे हें येथें सांगण्याची मुळांच आवश्यकता नाही.

अशा समर्थी आमच्यांतील जुन्या व नव्या विद्वान् ह्यणविणाऱ्यांनी जागृत होऊन हालचाल केली पाहिजे, व खऱ्या धर्माचा किता लोकांपुढें ठेविला पाहिजे. राजनीति व धर्मनीति हीं समाजरूपी शकटाचीं दोन चाकें आहेत व या दोघांना सारखी गति मिळाली असतां समाजाची उन्नति होईल. ह्यणून काशीतील विद्वज्जनांनी आजकालच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी स्तब्ध न राहतां पुढें येऊन सामाजिक सुधारणेसंबंधी आपापलीं मतें निर्भिड व प्रांजलपणें समाजापुढें ठेविलीं पाहिजेत. हें काशीस्थ शास्त्री व पंडि-

तं लोकांचें प्रधान कर्तव्यकर्म होय. कारण आर्यधर्माच्या सर्व शाखांचा उगम काशींत आहे ही गोष्ट लक्षांत बाळगिली असतां भावी सुधारणेचे आधारस्तंभ काशीतील विद्वज्जनच होत असें प्रतिपादन करणें चुकीचें होणार नाहीं. प्रतिवर्षी पुष्कळ लोक—दुष्काळामुळे ह्यणा किंवा अन्य कारणांनी ह्यणा—परधर्मांत जात आहेत, व ही स्थिति कांहीं शतके चालली असतां आर्यधर्माचा समूळ नाश होईल यांत संदेह नाहीं; व मग अर्थात् काशीक्षेत्राची अविनाशित्वाबद्दल जी ख्याति आहे ती देखील नाहींशी होईल. ह्यणून समयास अनुलक्षून, परिस्थिति पाहून व राष्ट्रहित काय केल्यानें होईल यांवर मनन करून ज्या सामाजिक सुधारणेसंबंधीं मतैक्य आहे अशा सुधारणा अमलांत आणण्याविषयी काशीतील लोकांनीच पुढारीपण हातीं घेतलें पाहिजे.

**उदाहरणार्थः**—परदेश गमन या विषयावर सध्या मोठा कडाक्याचा वाद चालला आहे. तर परदेशांत जाऊन परत आलेल्या लोकांस प्रायश्चित्त देऊन पुन्हां जातीत घेण्याविषयी काशीस्थ लोकांनी खटपट केली पाहिजे. सदरहुप्रमाणें परधर्मांत जाऊन पश्चात्ताप झालेल्या लोकांस पुन्हां आपल्या धर्मांत घेण्याविषयी सक्त उपाय अमलांत आणले पाहिजेत. तसेंच ज्या पोटजातींत अन्नव्यवहार आहे त्यांमध्ये बेटीव्यवहार करण्याची चाल सुरू झाली पाहिजे. त्यापासून भिन्नभिन्न जातींतील आपापसांत कलह नाहींसा होऊन ऐक्यभाव पुष्कळ वाढेल. याविषयी शंकरा-

चार्यांनी देखील अनुकूल मत दिले आहे. हणून कार्या-  
तील विद्वज्जनांस सरतेशेवटीं इतकी प्रार्थना आहे की,  
त्यांनी वार्षिक धर्मपरिषद एखाद्या स्थानीं भरवून त्यांत या  
विषयांचा उहापोह व निर्णय करून या सर्व सुधारणा  
अंमलांत आणण्याचा उद्योग केला असतां एक प्रकारे  
देशहित केल्यासारखे होईल, इतकेच नव्हे पण भावी प्रजेवर  
महदुपकार केल्यासारखे होईल. इतके सांगून हे आमचे  
पुण्यक्षेत्रवर्णन येथे समाप्त करितों.



## [ परिशिष्ट अ. ]

### कार्शीतील २४ यात्रा.

यात्रा.	देवता.
१. नित्य यात्रा ( लहान ) ... ..	१०
२. नित्य यात्रा ( मोठी ) ... ..	२६
३. अंतर्गृही यात्रा ... ..	१००
४. पंचतार्थी यात्रा ... ..	१६
५. पंचकोशी यात्रा ... ..	१८६
६. छपन्न विनायक ... ..	५६
७. बेचाळीस लिंगाची यात्रा ... ..	४२
८. एकादश रुद्रयात्रा ... ..	११
९. अष्टभैरव यात्रा ... ..	८
१०. द्वादशादित्य यात्रा ... ..	१२
११. अष्टवसु यात्रा ... ..	८
१२. नवदुर्गा यात्रा ... ..	९
१३. नवगौरी यात्रा ... ..	९
१४. चतुःषष्टियोगिनी यात्रा ... ..	६४
१५. दक्षिणमानस यात्रा. ... ..	११७
१६. उत्तरमानस यात्रा ... ..	१२३
१७. नगरप्रदक्षिणा यात्रा ... ..	५५
१८. सप्तऋषि यात्रा ... ..	७०
१९. अष्टविनायक यात्रा ... ..	८
२०. द्वादश ज्योतिर्लिंग यात्रा ... ..	१२
२१. नवग्रह यात्रा ... ..	९
२२. मोक्षप्रदक्षिणा यात्रा ... ..	१३
२३. अत्रिमुक्ति प्रदक्षिणा यात्रा ... ..	४९
२४. सप्तपुरीयात्रा ... ..	७

## शुद्धिपत्र.

पान.	श्लोक.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१०	कै	मुळें
७	२१	हीनपणा,	हीनपणा
९	१९	अज्ञानांधः	अज्ञानांध
१०	१८	विपुल	विपुळ
१९	८	परिघ	परिघ
१७	७	क	एकसमयावच्छेदे
१७	१७	थांचें	अंथांचें
१७	२२	ष्टी	दृष्टि
१८	७	पत्यांचें	दंपत्यांचें
१८	१३	यावरि	त्यांवरि
१८	१९	तके	जितके
२०	१९	ौंध	औंध
२१	७	ाला,	शाला.
२१	१९	ाहीं	नाहीं;
२२	१-९	वश्यकता	आवश्यकता
२२	१४	शारदवेत्त्यांनीं	वेत्त्यांनीं
२३	२	याच्या	त्यांच्या
२३	३	हिरीचा	विहिरीचा
२३	८	च्यावर	गच्यांवर
२३	२	नसे	आहे
२९	१	नीरिव	कोरीव
२६	८	ओकांची	लोकांची
२६	३	नलोद्धार	जलोद्धार
२६	८	नेपुण	निपुण
२६	०	र्मणुक	करमणुक